

80-річчя Центральної Ради

В. Ф. СОЛДАТЕНКО (Київ)

Українська революція доби Центральної Ради: аналіз досвіду періодизації

Інтерес до феномену української революції породив численну літературу. Однак було б передчасно вважати, що проблему глибоко вивчено цілком, чи навіть і всебічно опрацьовано ряд її найсуттєвіших аспектів, зокрема такий надзвичайно важливий елемент, як періодизація.

Протягом десятиріч у радянській історіографії події в Україні в 1917—1920 рр. "вписувались" у концепцію соціальної революції. А відтак ішлося про здійснення буржуазно-демократичної (лютий 1917 р.) і соціалістичної (жовтень 1917 р.) революцій, перемогу радянської влади у всеросійському масштабі. Такий підхід, безумовно, мав свою невідпору логіку (соціалістична революція врешті довела свою життєздатність), хоч фактично і не враховував зовсім (або лише незначною мірою і здебільшого зі знаком "мінус") процеси у національних регіонах. Останні ж нерідко, як, наприклад, в Україні, набирали таких масштабів відмінних, особливих проявів, які набули й іншої науково-політичної кваліфікації ("українська революція") і в свою чергу явно "не вписувались" лише у соціальну епоху тогочасних суспільних процесів.

Ті ж, хто виходив із визнання української революції за історичну реальність, намагався її збагнути і дослідити (це, передусім, якщо не виключно — діаспорні вчені, публіцисти) практично з перших же творів і аж до самого останнього часу пропонували різні, часом дуже відмінні варіанти періодизації подій 1917—1920 рр. в Україні.

Відмінності зумовлювались переважно кількома висхідними факторами: різним баченням співвідношення загальноросійських і регіональних процесів, різним тлумаченням мети української революції і методів її досягнення, ролі в ній державотворчого начала і масштабів його реалізації (умовний поділ дослідників тут на "народників" і державників), а також різною партійною належністю, чи ж то орієнтацією авторів (прихильники соціалістів — УСДРП, УПСР, УПСФ тощо та їх противники — критики). За таких умов досягнення єдності, а іноді й примирення, важко було сподіватися.

З часу завоювання Україною державної незалежності інтерес до проблем української революції незрівнянно зріс. Принаймні швидко множилася кількість видань, присвячених цій непересічній події. Однак знову спостерігається суттєвий різнобій у оцінках сутності всього означеного періоду, його складових, а в результаті і у визначенні, вирізненні його якісних історичних етапів, тобто періодизації. Досить поширеними стали як довільні, мало вмотивовані варіанти членування історичного процесу, так і еkleктичні схеми, в яких поєднуються елементи, запозичені з періодизацій, заснованих нерідко не просто на відмінних, а й взаємовиключних підходах і критеріях.

Тому надзвичайно важливо простежити, як відшуковувалися оптимальні рішення, в межах статті зосередившись, природно, лише на

найцікавіших і найплідніших історіографічних джерелах. Так само можна обмежитись і найтиповішими проявами негативних підходів щодо порушеної проблеми.

Перші найбільш вдалі, цікаві спроби створення праць з історії української революції, а відтак і її періодизації належали активним учасникам подій — М. Грушевському, В. Винниченку, П. Христюку, М. Шаповалу, Д. Дорошенку. На початку їх аналізу варто відразу ж висловити ряд застережень.

Звичайно питання періодизації більш-менш задовільно розв'язуються лише на значній часовій відстані від історичних процесів, які вивчаються. Справа в тому, що для правильного здійснення періодизації необхідно нагромадити чималий дослідницький матеріал, всебічно його проаналізувати, співставити висновки різних авторів, віднайти найоптимальніші критерії, до яких входить ціла низка компонентів об'єктивного і суб'єктивного характеру, і нарешті, вирізнити окремі, що мають якісні, сутнісні відмінності.

Зрозуміло, що виробити таку, власне, наукову періодизацію по гарячих слідах подій, а подекуди і в їх ході, справді нелегко.

Передусім, через це неможливо визначити навіть загальні хронологічні рамки української революції. Немає сумніву, що початок припадає на березень 1917 р. Щодо завершення існують різні думки — в тім числі і з вищеозначених причин. А це — зовсім не другорядний елемент. Адже можна більш-менш чітко бачити якісні етапи у розвитку процесу, якщо є уява про його цілісність, про те, чим врешті-решт він завершився і коли це сталося (позитивний, негативний, позитивно-негативний результат — то уже справа інша).

Сьогоднішні дослідники мусять не лише враховувати згадане міркування, а й зважати на досвід колишньої періодизації всього процесу української революції і його першого етапу в тому числі, коли ініціювала суспільні процеси і очолювала їх Центральна Рада. Те ж, що пропонувані першими істориками української революції критерії не завжди послідовно застосовувались щодо різних етапів всього досліджуваного процесу, не спричинює відмови від цілісного аналізу запропонованих схем, а навпаки, зумовлює додаткову потребу: підходити до періодизації згаданого етапу (доби Центральної Ради) з позицій більш ширшого бачення явищ — а саме, всього процесу української революції. З цього ж приводу, очевидно, слушно висловити і ще одне міркування, що стосується нинішніх досліджень з історії української революції. У своїй переважачій масі вони присвячені окремим її етапам, і при спробі вибудувати з них хронологічно цілісну картину про українську революцію, звичайно, нічого не виходить: настільки різними і несумісними по суті виявляються варіанти хронологічних підходів, що до них вдаються автори.

Таким чином, слід розпочинати вивчення досвіду первісної періодизації української революції з часу появи відповідних праць як своєї відправної точки, а також мати на увазі прагнення до наскрізної періодизації цілісного процесу, більше того, аналізувати його.

М. Грушевський, який писав нові глави до "Ліностранової історії України" в 1918 р., доводить дослідження до останніх днів квітня 1918 р. * — часу гетьманського перевороту.

В. Винниченко, який писав "Відродження нації" в другій половині 1919 р., встиг довести розповідь до грудня цього року (хоч на завершальних сюжетах явно позначились і поспіх, і брак інформації, матеріа-

*Всі дати до 31 січня 1918 р. у статті наводяться за старим стилем (за яким жили тоді і Росія, і Україна). Події ж з 14 лютого подано за новим стилем. До такого спільного знаменника зведено відмінні від даного підходи, щоб подолати існуючий різнобіч у датах.

лів), щоб книга могла побачити світ уже у квітні. 1920 р. Автор у другій і третій частинах дав таке хронологічне визначення історії української революції — "марець 1917 р. — грудень 1919 р."

П. Христюк, випускаючи чотиритомник "Замітки і матеріали до історії української Революції" в Празі у 1921 р., стежив і за політичними подіями 1920 р. їх логічний зв'язок з попередніми колізіями не викликав жодного сумніву, і автор природно поширив рамки дослідження революційного процесу і на цей рік.

По суті, такими ж виявились підходи до визначення хронологічних рамок української революції у працях М. Шаповала, найкрупніша з яких, що увібрала в себе досягнення інших, — "Велика революція і українська визвольна програма" (Прага, 1928) — є доопрацьованими лекціями, прочитаними в Сполучених Штатах Америки і Канаді.

Д. Дорошенко, маючи понад десятилітню дистанцію від аналізованих подій, які взявся відтворити у праці "Історія України 1917—1923 рр.", мав певні резони, щоб вважати не вичерпаним на 1920 р. національно-визвольний потенціал української революції, і планував далі з'ясувати сутність започаткованих у 1917 р. процесів аж до 1923 р. Проте довів аналіз лише до середини грудня 1919 р. — моменту залишення Києва гетьманом П. Скоропадським.

Однак, незважаючи на безперервність історичного поступу взагалі, події, що точилися в Україні з кінця 1920 р., мали свою якісну відмінність від попередніх, які за всіма науковими, сутнісними критеріями є подіями, справді революційними.

Тому згодом в історіографії української революції закріпилась, стада найбільш вживаною хронологія — 1917—1920 рр. Потрібно зауважити, що певний сенс був і в міркуваннях щодо продовження періоду на 1921 р., коли в Україні ще вирувала повстанська боротьба. Проте і в даному разі, якщо виходити з більш комплексних критеріїв і наукових оцінок, доведеться визнати, що не ця боротьба визначала в 1921 р. головний зміст суспільного життя в Україні.

Отже, найближчим до оптимального варіанту визначення хронологічних рамок періоду української революції виявився П. Христюк.

Зроблені вище застереження і розглянуті конкретні часові обставини підготовки праць звичайно позначились на підходах авторів до періодизації української революції, її першого етапу. Однак рівень кваліфікації М. Грушевського, В. Винниченка, П. Христюка, Д. Дорошенка дозволив наблизитися до розв'язання непростой проблеми.

Насамперед М. Грушевський в "Ілюстрованій історії України" (К., 1919) поділяє розвиток революції на такі етапи:

— Російська революція і визволення України (березень — травень 1917 р.).

— Боротьба за автономність України і федеративний лад (червень — серпень 1917 р.).

— Українська Народна Республіка (вересень — перша половина грудня 1917 р.).

— Україна Самостійна (друга половина грудня 1917 р. — середина січня 1918 р.).

— Київське повстання (середина — кінець січня 1918 р.).

— Війна за незалежність (кінець січня — початок березня 1918 р.).

— Переворот (березень — кінець квітня 1918 р.)

Хоч автор нб обґрунтовує критеріїв, вони цілком ясні. Це, передусім, ступені завоювання Україною своєї свободи, розмах державотворчих зусиль (визволення України — боротьба за автономність — УНР — Україна Самостійна — війна за незалежність — гетьманський переворот).

М. Грушевський виокремлює таку подію, як січневе повстання проти Центральної Ради, якому належить неабияка роль у зриві процесу

українського державотворення. Отож, М. Грушевський визначив досить простий критерій, зробив його стрижнем для висвітлення подій березня 1917—квітня 1918 р.

Як видно, запропонована схема водночас суттєво відрізняється від схеми розвитку загальноросійського процесу. І це зрозуміло, бо мова йде про досягнення саме української революції через призму реалізації її головної мети. Інша справа, що прив'язка до загальноросійських подій подекуди могла б бути і конкретнішою і не спотворити суті досліджуваних об'єктів. Наприклад, більшовицьке повстання в Петрограді — реакція на нього в Україні і утворення УНР; встановлення влади Рад в Україні як вияв загальноросійської тенденції і проблема проголошення самостійності України тощо.

Привертає увагу і певна хронологічна нечіткість у поділі досліджуваного процесу. Можна припустити, що М. Грушевський спочатку послідовно описав події 1917 — початку 1918 рр., а потім розбив матеріал на параграфи, де назви параграфів не завжди повно відображали їхній зміст або не охоплювали всього хронологічного відтинку. Автор у заголовках намагався відбити основну ідею історичного періоду, головну його подію.

Не варто доводити, що на травень 1917 р. ще далеко було до визволення України, хоча вона зробила до нього перші визначальні кроки. Боротьба за автономність України і федеративний лад, звісно, почалася не в червні і не обмежилась серпнем 1917 р. З іншого боку, проблематичним виглядає вміщення матеріалу про події вересня — жовтня 1917 р. у підрозділі "Українська Народна Республіка". Реальні плани її проголошення виникли лише наприкінці жовтня 1917 р., а зроблено це було, як відомо, Третім Універсалом Центральної Ради 7 листопада 1917 р.

Не досить чітко окреслено хронологічні рамки параграфу "Війна за незалежність" (кінець січня — початок березня 1918 р.). Очевидно, що не бездоганне тут і найменування періоду.

Однак, попри всі міркування-зауваження, не можна не сказати, що вже перша спроба періодизації подій березня 1917 — квітня 1918 р. виявилась доволі логічною, переконливою, обґрунтованою і в подальшому стала надійною основою для плідного дослідження процесу української революції, для створення досконаліших історико-логічних вибудов.

Значно відрізняються від попередніх підходи до періодизації історії української революції В. Винниченка. По-перше, він працював над своїм синтетичним твором, що сполучає елементи суто наукові, публіцистичні і мемуарні — "Відродження нації", дещо пізніше, ніж М. Грушевський, і мав для аналізу матеріал приблизно ще одного року революції. Це дозволяло дещо укрупнити хронологію запропонованих етапів.

По-друге, В. Винниченко вважав за доцільне здійснювати періодизацію на основі іншого критерію, поклавши в основу логічного поділу "ролю тих чи інших соціальних верств під час цих моментів"².

По-третє, Володимир Кирилович логічно сумістив розвиток революції з процесом відродження української нації і для характеристики якісно відмінних відтинків часу застосував поняття доби. Він, певно, усвідомлював, що в історичній науці терміном "доба" позначаються дуже великі хронологічні періоди, практично тотожні поняттю "епоха". Тому він спеціально відзначав: "Поняття доби звучить неначе трохи невідповідно до тих коротких протягів часу, які охоплюють ці доби. Але, будучи малими по кількості часу, вони містять у собі стільки національного, політичного й соціального змісту, історія нашого народу на протязі їх зробила такі велетенські кроки, що цілком оправдано можуть бути названі добами"³. З "легкої руки" письменника благозвучний, місткий

термін швидко увійшов у тогочасний політичний і науковий лексикон, став широко застосовуватись у діаспорній літературі, а нині дедалі частіше до нього вдаються і вітчизняні вчені, публіцисти.

В. Винниченко розвиток української революції поділив на чотири доби:

1. Доба Центральної Ради.
2. Доба Гетьманщини.
3. Доба Директорії.
4. Доба Отаманщини.

Добу Центральної Ради він розбив на два періоди:

"1) Період революційної організації державности й морально-правової влади;

2) Період юридично-правової державности" ⁴.

Роз'яснюючи сутність кожного з визначених історичних відтинків, голова Генерального секретаріату зазначає: "Чинником доби Центральної Ради є вся свідома національна демократія без різниці клас.

Доба Гетьманщини означається пануючою роллю клас буржуазних і реакційних.

Під час доби Директорії головна роль переходить до клас революційних — пролетаріату сільського й міського.

Головним чинником доби Отаманщини є елемент військовий, ідеологічно репрезентуючий дрібне національне міщанство, а в акції своїй авторитаричний" ⁵.

Хронологічні рамки двох перших історичних відтинків і початок третього цілком зрозумілі і не викликають будь-яких заперечень. Що ж до вододілу між третім і четвертим відтинками та завершенням четвертого — постають запитання.

В. Винниченко вважає вичерпаною добу Директорії уже на кінець грудня 1918 р. — на середину січня 1919 р. А з початком війни з Радянською Росією (16 січня 1919 р) пов'язує нову добу — добу Отаманщини. Не визначено і межі цієї доби, що, як свідчить автор, припадає на кінець 1919 р. В цей час, він вважає, українська революція перебувала на порозі нової доби.

Якщо беззастережно погодитися з критерієм періодизації В. Винниченка (а він не є бездоганим, аналізуючи, кваліфікуючи конкретні події, автор сам це визнає), то можна, очевидно, сприймати і періодизацію в цілому.

Однак викликає певні сумніви й власне періодизація української революції В. Винниченка. Адже позначення кожної доби йде не так від чинників, що на них посилається автор, як визначальний для періодизації, а від того, яка сила була керівною в тогочасному суспільному житті України. І визначені чинники (це, власне, рушійні сили суспільного процесу) швидше з'ясовують зміст тієї чи іншої доби, ніж служать основою для розчленування історичного процесу на якісно відмінні етапи. Тому не досить переконливим виглядає вододіл між третьою і четвертою добою української революції ("доба Директорії" і "доба Отаманщини") у визначенні В. Винниченка.

Певно, насправді В. Винниченко застосовував більш синтетичний і універсальний критерій періодизації — головна соціальна верства, яка визначала в той чи інший відтинок часу суспільний поступ, плюс керівна сила визвольного руху. Тому-то врешті-решт періодизація В. Винниченка (за винятком хіба що до певної міри суперечливої четвертої доби) дуже сутнісна і переконлива. Її основні елементи надійно, міцно ввійшли в історіографічний доробок української науки. Щоправда, значно складнішим виглядає варіант дрібнішого хронологічного розподілу революційного процесу, до якого вдається В. Винниченко. А саме він вибуловує сюжет хоч і в часовій послідовності, однак перелю-

сім за законами публіцистичного жанру. Тому й достеменно науковий критичний аналіз такого варіанту вибудови сюжету був би недоречним, не виправданим, хоч у ряді випадків грані історичний вододіл як точки найбільших напруг чи ж то драматичних зламів ставали природними орієнтирами і для художника В. Винниченка.

Непросто оцінити варіант періодизації української революції, запропонований П. Христюком. Автор у заголовку книги "Замітки і матеріали до історії української революції" (Т. I—IV. — Прага, 1921) хронологічно позначив 1917—1920 рр., але насправді розглядає події лише до осені 1919 р.

Якщо йти за темами, які, очевидно, задумувались П. Христюком як сюжети про логічно завершені, якісно відмінні одна від одної частини відтворюваного процесу революції, то тоді окреслюються такі хронологічні рамки:

том перший — березень — серпень 1917 р.;

том другий — серпень 1917 — кінець квітня 1918 р.;

том третій — кінець квітня — середина грудня 1918 р.;

том четвертий — грудень 1918 р. — листопад 1919 р.

Таким чином, спеціально не оговорюючи, автор створює дещо відмінне від винниченкового бачення характерних періодів у розвитку української революції.

По-перше, він розбиває на дві частини період, який В. Винниченко позначив як "доба Центральної Ради". По-друге, П. Христюк не робить такої ж операції щодо часу, коли після гетьмашини було відновлено Українську Народну Республіку і, на думку В. Винниченка, існували підстави для того, щоб визначити два якісних хронологічних відтинки для 1) власне "доби Директорії" і 2) "доби Отаманщини".

Загалом складається враження, що автор задумував по-справжньому панорамний твір, але не зовсім розрахував сили, в процесі його написання як би "видихнувся", втомився і завершував працю зовсім в іншому моральному настрої, аніж починав її. На доказ такого міркування можна послатись не лише на повноту, широту, глибину висвітлення тих чи інших періодів, а й на застосування інструментарію періодизації як дослідницького прийому, методу.

Так, в першому томі П. Христюк розглядає два історичні періоди відповідно у двох частинах книжки — національно-культурний період української революції (березень — перша декада квітня 1917 р.) і період національно-політичної боротьби (від Українського національного конгресу до середини серпня 1917 р.). Напевне, для такого варіанту є цілком логічними підстави, існує, врешті, в основі і власний критерій (рівень осягнення масами національних інтересів у революції і найзагальніша характеристика змісту боротьби за реалізацію цих інтересів). Та в другому томі Попередній критерій нібито забувається, його заступає уже інший підхід. Том складається теж з двох частин: 1) "На шляху до селянсько-робітничої державності" і 2) "Трагедія української революції". Щодо логіки хронологічного означення частин виникають сумніви. Частина перша охоплює період з середини серпня до кінця листопада 1917 р. Обидві грані тут, як мінімум, необгрунтовано, вони незрозумілі. Неясно, чому процес розпочато в серпні. До речі, щодо змісту автор тут відходить від періодизації власне української революції, зважаючи більше на загальноросійській революційний процес. Такий же закид можна зробити і щодо завершальної грані.

Варто зауважити й те, що початкова межа — середина серпня 1917 р. — нібито впливає із завершення попереднього періоду національно-політичної боротьби, основним змістом якого є досягнення національно-територіальної автономії в федеративній російській республіці. Як відомо, реалізація цих завдань не була вичерпана означеним періодом.

У другій частині другого тому "Трагедія української революції (Війна з Савітською Росією. Німецька "допомога")" поряд з винятково хронологічним розподілом матеріалу П. Христюк намагається застосувати і проблемний принцип (розділи "Соціально-економічна політика та законодавство Української Центральної Ради під час війни з Московщиною", "Конституція УНР"). А в наступних двох томах "Записок і матеріалів до історії української революції" таке комбінування принципів взято за взірць. До того ж зникає поділ матеріалу на частини, єдиною структурною одиницею стають розділи. І якщо в третьому тому, повністю присвяченому періоду Гетьманщини, це не призводить до неузгоджень із запропонованими хронологічними рамками, то в четвертому нечіткості та розпливчастість проглядають дедалі наочніше. Безперечно, і для П. Христюка революційні процеси після ліквідації гетьманщини залишилися і далі порівняно мало вивченими.

Як будь-який автор, здатний на справді власний погляд щодо наукових проблем, на оригінальні методи аналізу історичного процесу, запропонував свою періодизацію української революції і М. Шаповал.

У книзі "Велика революція і українська визвольна програма" він визначив сім періодів "революції на Україні":

перший — доба Російського Тимчасового уряду і Української Центральної Ради;

другий — доба УНР (і УЦ Ради);

третій — доба Німецької окупації — (УЦ Рада і Гетьманщина);

четвертий — доба УНР — Директорія;

п'ятий — доба Петлюрівщини і Двоєвладдя;

шостий — доба Польської окупації;

сьомий — доба Московської більшовицької окупації⁶.

Роз'яснюючи сутність свого підходу, застосованих критеріїв, М. Шаповал пише: "Розуміється, цей поділ не може бути цілком задовольняючий. Прикметою взято ту чи іншу політичну владу. Треба знати, що в кожному періоді є різні доби, в залежності від політики влади чи ролі тієї або іншої суспільної групи. Але для нас буде корисна наведена схема тому, що вона так чи інакше наглядно представляє політичну роль українства і його ворогів"⁷.

Зазначено, що таку точку зору характеризує спроба поєднання станів політичної організації українського суспільства із зовнішнім фактором ("ворога" — Тимчасовий уряд, німецька, польська, московська окупації тощо), безумовно, вона заслуговує на увагу. Інша річ, що авторові не завжди вдається послідовно дотримуватися одного критерію для створення стрункої схеми. Як наслідок, постає аж три періоди доби Центральної Ради; в третьому періоді під загальним зовнішнім чинником (німецька окупація) об'єднано два несумісних внутрішніх чинники (Центральна Рада і Гетьманщина), один з найсуттєвіших зовнішніх чинників (Радянська Росія) вперше виринає в схемі аж у сьомому періоді — після доби польської окупації.

Щодо практичної реалізації запропонованого варіанта періодизації, то тут теж не вдалося уникнути певних логічних відхилень та хронологічних неузгоджень.

У історичній частині праці "Велика революція і українська визвольна програма" М. Шаповал своєрідно вибудував розвиток подій 1917—1920 рр.

Після з'ясування причин революції йде розділ "З небуття до оповіщення Української Народної Республіки", а за ним "Перша війна большевиків проти України". Якщо щодо першого й логіка, й хронологія не викликають заперечень (хоч зовнішній фактор тут і відсутній), то другий викликає запитання: коли можна вважати взаємини між Україною та Росією як стан війни і чи відповідає назва запропонованого періоду сутнісним процесам, що розвивалися в Україні?

Наступний розділ сформульовано "Німецьке військо на Україні", фабула якого така: "Другий уряд УНР. Житомирська доба Ц. Ради. Прихід німців. Гетьмансько-Німецький режим. Населення проти режиму. Україн. Націон. Союз. Підготовка повстання проти гетьманщини. Директорія і повстання. Відновлення УН Республіки. Революційний уряд другої Республіки. Трудовий Конгрес України. Соборна Україна".

Звичайно, впадає в око, що назва розділу не покриває ні за хронологією, ні за змістом всі ті події, явища, які автор вирішив розкрити у даному разі. Але, очевидно, формальної логіки тут недостатньо. М. Шаповал явно вважає непотрібним йти за перебігом подій у краї, віддаючи їм приблизно однакове (пропорційне) місце у книзі. Адже праця присвячена історії української революції (а не України в цілому), в яку контрреволюційні процеси гетьманства П. Скоропадського зовсім "не вписуються". Тому вони "обрамлені" розповіддю про події, пов'язані з діяльністю Центральної Ради в останні місяці її існування (січень — квітень 1918 р.) і Директорії (листопад 1918 — січень 1919 рр.).

І далі, орієнтуючись на критерії, зовнішні щодо української революції (так принаймні вважає автор), він стикається з певними труднощами у кваліфікації і хронологічному розмежуванні на якісній основі наступних суперечливих процесів: "Друга війна большевиків проти України" і "Війна проти большевиків і Добровольчої Армії".

Є своя логіка в тому, що автор подає окремим розділом аналіз подій під назвою "Кінець Директорії і Петлюрівщина", хоч вважати таким же вмотивованим, що вичерпує головний зміст тогочасних процесів, введення наступних розділів — "Польсько-петлюрівський союз" і "Польсько-петлюрівський похід на Україну" — навряд чи можна.

До недосконалості періодизації української революції у книзі М. Шаповала слід віднести і те, що завершивши, по суті, аналіз революційних процесів 1917—1920 рр. у їх багатобарві, у переплетенні всіх найголовніших їх проявів, дослідник вирізняє спеціальну частину "Доба брехні, терору і здирства (Большевизм на Україні)", де знову (хоч і почасти) змушений повертатись до розглядуваних раніше подій. У цілому ж ця частина — скоріше політологічний зріз ситуації в Україні (значною мірою в Радянській Росії, СРСР) після 1921 р. — тобто вже після завершення української революції.

Побіжно, хоча б, слід зазначити, що М. Шаповал прагнув паралельно з розвитком революції в Україні (в її кордонах 1917—1918 рр.) подати огляд процесів на всіх етнічно-українських територіях. Це зумовило написання таких розділів: "Революція на Кубані", "Революційна доба в Галичині", "Події в Бессарабії". З'явилися справді короткі нотатки, в яких автор здебільшого вдається до хронологічної характеристики подій в регіонах, за весь час — з 1917 р. по 1920 р. — без спеціальної їх періодизації⁸.

Хоч Д. Дорошенко працював над книгою "Історія України. 1917—1923 рр." аж наприкінці 20-х років⁹, не помітно, щоб він якоюсь мірою просунувся вперед щодо періодизації історії української революції порівняно зі своїми попередниками. Щоправда, часова дистанція створювала сприятливі умови для того, аби визначити завершальну межу революції. І Д. Дорошенко дійсно зробив це, хронологічно позначивши книгу — 1917—1923 рр. У передмові до другого тому, що вийшов раніше за перший і має назву "Ілюстрована історія України", є й досить лапідарне, проте, водночас, не зовсім переконливе обґрунтування: "Книга, яка оце виходить у світ, складає тільки частину задуманої мною ширшої праці — історії наших визвольних змагань до відбудови власної державності на українських землях з початку 1917 р. і до весни року 1923, коли ці змагання — віримо, лише на деякий час — були через несприятливі політичні умови усунуті з поля міжнародних відносин"¹⁰.

Третій том книги (а можливо, наступні томи) так і не побачив світу, тому й не відомо, якою автор бачив періодизацію всього процесу революції, чому він продовжував її до 1923 року. Зрештою, в мемуарному чотиритомнику "Мої спомини про недавнє минуле" (т. I — Галицька Руїна, т. II — 3 початків відродження української державності, т. III — Доба Гетьманщини) період після падіння режиму П. Скоропадського має таку назву: "Під Директорією. На чужині. 1919—1920". Впадає у вічі і те, що спомини завершуються 1920 р., і те, що початкова межа доби Директорії не відповідає ні часу оформлення цієї державної інституції (13 листопада 1918 р.), ні навіть зайняття повстанцями Києва (14 грудня 1918 р.).

У випущених томах "Історії України" поділ матеріалу виглядає не до кінця вмотивованим, дещо навіть довільним.

Перший том, який, як і у В. Винниченка, названо "Доба Центральної Ради", завершується відступом з Києва радянських військ на початку березня 1918 р., поверненням до столиці Центральної Ради, а другий, відповідно, відкривається відтворенням тих подій. Звісно, що майже два повних місяці доба Центральної Ради ще тривала, а початок березня 1918 р. ніяк не може бути суттєвою якісною віхою в історії української революції чи тієї ж Центральної Ради.

Добу Центральної Ради Д. Дорошенко подає через дванадцять послідовних моментів. Окрім розділу, що передує власне історії революції ("Українство в часі світової війни"), він відтворює революційний процес в Україні за схемою:

— Український національний рух в перших місяцях революції. Заснування Центральної Ради у Києві.

— Організація Центральної Ради та її перші кроки на шляху до здобуття автономії України.

— Порозуміння з революційною демократією меншостей і з Тимчасовим Правительством. Центральна Рада стає визнаний органом вищої влади на Україні.

— Генеральний Секретаріат автономії України. Перший міністерський кризис. Затвердження Генерального Секретаріату Тимчасовим Правительством.

— Генеральний Секретаріат при владі. Нові політичні заколоти. Поширення анархії в краї. Знову конфлікт з петербурзьким урядом.

— Упадок. Тимчасового Правительства. Боротьба за владу на Україні. Проголошення 3-го Універсалу.

— Українська Народна Республіка і відгуки її проголошення. Боротьба з внутрішніми ворогами.

— Ультиматум Ради Народних Комісарів. Війна з більшовиками. Початок переговорів про мир з центральними державами. Відносини з представниками Антанти. Чехословаки на Україні. Законодавча діяльність українського уряду.

— Проголошення самостійності Української Народної Республіки. Закон про національно-персональну автономію.

— Наступ більшовиків на Україну і боротьба за Київ. Центральна Рада і Уряд покидають столицю.

— Берестейські переговори і мир.

— Український уряд і Центральна Рада на Волині. Похід на Київ і увільнення його від більшовиків.

Як видно, Д. Дорошенко, якщо і не з абсолютною послідовністю, все ж зробив спробу в хронологічній розповіді акцентувати увагу на двох головних напрямках. Перший — це якісні зміни у Центральній Раді, її стані, подіях, які було безпосередньо пов'язано з її діяльністю. Другий — у цій діяльності увага концентрується передусім на державотворчих зусиллях.

Крім того, вважав за потрібне окремо, в проблемному плані розглянути важливі напрями діяльності Ради, а також аспекти української революції:

— Український військовий рух і організація збройної сили.

— Українське шкільництво й культурно-просвітня праця в першому році революції.

— Український церковний рух в 1917 році.

Означені сюжети дуже змістовні, цікаві. Вони аналізують унікальний матеріал. Однак структурної стрункості праці це не надає. Навпаки, виникло чимало повторів і не лише смислових, а й фактологічних.

Виправданішим і таким, що не входить ні в які суперечності із загальною логікою і побудовою книги, є розділ "Окуповані частини Галичини й Буковини в 1917 році". Другий же том взагалі побудовано переважно за проблемним принципом. Тут лише початкові розділи та завершальний (до втечі гетьмана П. Скоропадського з Києва 14 грудня 1918 р.) якоюсь мірою пов'язано хронологією подій. Інші ж присвячено висвітленню різноманітних аспектів діяльності гетьманської держави. Деякі з них подають матеріал відповідно до тогочасного розвитку подій, в інших потреба аналізу, узагальнень призвели до деяких суттєвих відхилень від хронологічної послідовності. І ніякої спроби систематизації матеріалу за допомогою періодизації не простежується.

Таким чином, до середини 30-х рр. спільними зусиллями таких активних політичних діячів і талановитих вчених, публіцистів, як М. Грушевський, В. Винниченко, П. Христюк, М. Паповал, Д. Дорошенко, було закладено міцний історіографічний фундамент вивчення досвіду української революції, частиною і водночас переконливою ілюстрацією чого став доробок щодо періодизації складних суперечливих подій 1917—1920 рр.

Інші автори, які працювали паралельно і видали разом велетенську кількість праць про українську революцію або ж використовували вже набуте, або ж пропонували варіанти періодизацій, що за глибиною осягнення досліджуваного періоду і логікою його хронологічного поділу безперечно поступалися вищеаналізованим.

Прикладом цього може бути брошура А. Золотарьова "З історії Української Центральної Ради", в якій сказано: "Час панування першої ЦР (мабуть, автор мав тут на увазі першу українську владу. —*Авт.*) розпадається на три доби: від квітня до серпня — медовий місяць визвольного націоналізму під прапором юної революції. Від серпня до листопада — доба підготування жорстокої боротьби з російською революцією і систематичного відокремлення України від Росії. Від листопада до січня — доба цілковитої самостійності і одвертої війни з Радянською владою Росії"¹¹.

На жаль, відсутність в Україні повного комплексу видання О. Доценка "Літопис української революції. Матеріали і документи до історії Української революції 1917—1922" (у книгосховищах Києва зберігаються лише кн. 4 т. II та кн. 5 т. III (К. — Львів, 1923—1924) не дає змоги проаналізувати тут сутність застосованої автором періодизації.

Праці ж мемуарного характеру здебільшого відтворювали події, зважаючи, передусім, на участь в них того чи іншого автора, а тому виявлялися дуже ураженими суб'єктивізмом і неспроможними як зразки наукової періодизації. Це стосується навіть тих творів, автори яких прагнули ввести до них досить значні за обсягом елементи дослідницького змісту. Досить посплатися при цьому на тритомник І. Мазепи "Україна в огні й бурі революції. 1917—1921". (Прага, 1942).

Автор у першому томі книжки у такий спосіб веде крупний хронологічний поділ відтворених подій "Два роки революції на Катеринославщині" (включаючи добу Центральної Ради, добу Гетьманщини і від-

новлення радянської влади — "друга московсько-большевицька окупація України"); "Доба Директорії (січень — березень 1919)"; "Рівенська доба (квітень — травень 1919 р.)". Ясно, що спроби віднайти якийсь синтетичний, об'єктивний критерій тут просто не було.

Не меншою мірою таку оцінку можна поширити і на два наступні томи, що їх автор сам позначив так: "Кам'янецька доба і Зимовий похід — до травня 1920 р." та "Польсько-український союз і кінець збройних змагань Української Народної Республіки — до листопада 1921 р."

Більшою чи меншою мірою ставлення до проблем періодизації української революції притаманне й іншим мемуарним творам, незалежно від часу їх появи. Яскравий приклад тут — спогади М. Ковалевського "При джерелах боротьби" (Інсбрук, 1960) та І. Майстренка "Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні" (Едмонтон, 1985).

Суттєвим імпульсом до розв'язання проблеми періодизації української революції стала підготовка уже після другої світової війни "Енциклопедії українознавства" (Мюнхен, 1949—1952). В загальній частині розділу шостого "Історія" є окрема глава (дев'ята) "Відновлення Української Держави 1917—1920 рр." Вона складається з п'яти хронологічних сюжетів: "Доба Центральної Ради", "Доба Гетьманщини" (автор — О. Шульгин), "Доба Директорії" (автор — П. Феденко), "ЗУНР (ЗОУНР) в 1918—23 рр." (автори — С. Витвицький і С. Баран), "Українсько-польська війна в Галичині" (автор — О. Горбач) і оглядового додатку "Кубань" (автор — В. Іваніс)¹².

Таким чином, щодо подій 1917—1920 рр. в Наддніпрянській Україні застосовано досить простий і, на перший погляд, настільки ж ефективний критерій: форму запроваджуваної державності. (Таким же, по суті, є підхід і в розділі "Право", де розглядається державний устрій Української Держави в 1917—1920 рр. (автор — М. Стахів) ^). Ця простота і певна чіткість, звичайно ж, імпонують, хоч на універсалізм претендувати явно не можуть.

По-перше, сутність багатопланового і багатогранного процесу досліджуваного відтинку історії зводиться до одного з виборюваних напрямів, одного із завдань української революції — відновлення державності (до речі, застосований термін — "Відродження Української Держави" у даному разі не зовсім вдалий, адже "Українська Держава" — це й офіційна назва України, однак у конкретних хронологічних межах — за гетьманування П. Скоропадського).

По-друге, періодизація здійснюється щодо чотирьох із п'яти тогочасних державницьких форм: УНР доби Центральної Ради і Директорії, Української Держави П. Скоропадського, ЗУНР. Щодо радянської форми державності, то вона просто оминається як самоцінний або рівнозначний об'єкт дослідження і привертає увагу лише в тому разі, коли її протиборство зі згаданими формами державності досягло найгостріших проявів.

Внутрішня періодизація доби Центральної Ради теж заснована здебільшого на державотворчому критерії. Якщо полишати за дужками деякі проблемні сюжети: "Партії", "Станові з'їзди", "Укр. військовий рух", "Організація укр. війська", "Політика супроти західних держав" тощо, хронологічні частини мають таку послідовність: "Україна і рос. революція" (здебільшого йдеться про причини і саму Лютневу революцію та участь у петроградських подіях українців); "Організація укр. сил" (від створення Центральної Ради до Українського з'їзду 6—8 квітня 1917 р.); "Українсько-російські стосунки до I Універсалу"; "Від I до II Універсалу"; "Від II до III Універсалу"; "Становище в листопаді 1917 р. III Універсал"; "Українсько-російська війна" (з перших днів грудня 1917 р. до кінця квітня 1918 р.); "IV Універсал і ін. законодавчі

акти" (січень — березень 1918 р.); "Берестейський мир" (січень 1918 р.); "Конфлікт між Центральною Радою й німцями" (березень — 29 квітня 1918 р.).

Неважко помітити, що як тільки автор (О. Шульгин) змушений був відійти від обраного принципу — кроки по шляху відновлення національної державності, (починаючи з підрозділу "Становище в листопаді. ШІ Універсал", періодизація стала відразу нечіткою, виявилися своєрідні "збої". Нерідко складається враження, що власне періодизацію не було завершено, про неї начебто "забули", маючи на меті просто передати зміст стрижньових подій в Україні восени 1917 — навесні 1918 рр.

У словниковій частині "Енциклопедії українознавства", що виходила уже в Сарселі (Париж) в 1955—1984 рр., у етапі "Українська Центральна Рада" (автор — А- Жуковський) події викладаються у хронологічній послідовності без спроби вирізнити якісні періоди у діяльності керівного органу української революції¹⁴.

У емігрантській післявоєнній літературі паралельно з посиленням двоборства з радянською історіографією активізувалася критика праць перших істориків української революції. Під особливо щільний вогонь потрапляли передусім соціалістичні уподобання та автономістсько-федералістські орієнтації колишніх лідерів Української Народної Республіки. Віддзеркаленням такої тенденції стала велика за обсягом книжка Р. Млиновецького "Нариси з історії українських визвольних змагань 1917—1918 рр. (про що "історія мовчить")". Перше її видання було здійснено в 1961 р., а друге — в 1970 р. Можливо, про книгу Р. Млиновецького й не варто було б згадувати, — такою вона є безпорадною і навряд чи взагалі може претендувати на науково-дослідницький рівень. Однак нині її посилено прагнуть зробити історіографічним явищем (чи хоча б фактом), вдавшись до перевидання у Львівському видавництві "Каме-няр" 1994 р.

Для Р. Млиновецького періодизація — далеко не інструмент наукового пізнання і не історіографічна проблема. Відверто нехтуючи нею, автор над усе прагне до нав'язування читачеві за будь-яку ціну власних фантазій і "викриття" неспроможності поглядів, які розбіжні щодо позицій одіозного представника войовничого самостійництва.

Однак більшість дослідників історії української революції і далі йшли шляхом, що визначився ще на початку 20-х років. Свідчення тому — двотомник Наталії Полонської-Василенко "Історія України", що побачив світ у Мюнхені 1972—1976 рр. У другому томі події 1917—1920 рр. виокремлено у розділ "Українська самостійна держава" (назва явно не всеохоплююча. — В. С), який поділено на такі складові: "Центральна Рада", "Гетьманська доба", "Україна в добі Директорії".

Перша складова, у свою чергу, підрозділена на наступні хронологічні сюжети: "Організація Центральної Ради. — Боротьба за впливи. — Жовтневий переворот та його відгомін в Україні. — Зовнішня політика України. Берестейський договір. — Україна після Берестейського договору"¹⁵.

Однак фактом залишається і те, що поряд з фундаментальними підходами до періодизації революційних подій в Україні в 1917—1920 рр. раз-у-раз з'являлися і малозрозумілі відходи від них.

Так, у книзі О. Субтельного "Україна: історія" (Торонто, 1988; кілька виданнями вона вийшла в 1991—1994 рр. в Україні) матеріал періоду згруповано у двох структурних підрозділах: "Війна і революція" (1914 р. — кінець квітня 1918 р.) і "Українська революція" (травень 1918—1920 рр.).

У першій структурній одиниці зосереджено увагу на таких проблемах: "Україна в I світовій війні"; "Російські революції" (неясно, чому застосовано множинну форму); "Революція на Україні" (від створення Централь-

ної Ради до осені 1917 р.); "Більшовицький переворот і Центральна Рада", "Інтервенція більшовиків на Україні", "Угода в Брест-Литовську".

Надзвичайно суперечливими є тлумачення О. Субтельного етапу української революції: "Гетьманщина — Анархія — Директорія — Боротьба на Заході — Дипломатична діяльність ЗУНР — Розв'язка — Білі — Союз Петлори з Польщею — Перемога більшовиків".

Навряд чи така схема взагалі підлягає науковій критиці, незважаючи на широку популяризацію праці О. Субтельного в новій Україні.

Певно, можна вважати, що на державотворчому зрізі досягнення діаспорних вчених і публіцистів у вивченні історії України 1917—1920 рр. було закумульовано в праці І. Нагаєвського "Історія Української держави двадцятого століття", що з'явилася у Римі 1989 р. У 1993 р. вона була перевидана в Києві видавництвом "Український письменник".

До певної межі автор іде за практично усталеною уже періодизацією: "Українська Республіка в часи Центральної Ради" (березень 1917 — 29 квітня 1918 рр.); "Українська гетьманська держава" (кінець квітня — 14 грудня 1918 р.); "Українська Народна Республіка в період Директорії" (14 грудня 1918 р. — 29 квітня 1919 р.).

Щоправда, безперервність досліджуваного процесу порушується І. Нагаєвським, коли він після розділу про гетьманську Державу вводить розділ-сюжет "Західна Українська Народна Республіка" (жовтень 1917 р. — липень 1919 р.). Однак, перш ніж критично поставитись до такого підходу, варто, певно, збагнути загальну логіку автора. А вона полягає в тому, що з часу злуки українських земель і історію української революції у всіх її проявах (і позитивних, і негативних), і взагалі історію України варто досліджувати у нових кордонах, а не на принципах звичних уже паралелей для двох районів. Це вилізло у спробу сконцентрувати всі подальші події в одному розділі "Соборним фронтом на Київ" (з липня 1919 р. до кінця 1920 р.), тобто — від переходу Української Галицької армії через Збруч і до останнього зимового походу.

Щоправда, розділ виявився дуже схематичним, багато важливих подій не включено до нього. Не охоплено тут і діяльності України на міжнародній арені, боротьбу за Холмщину і Підляшшя, відсутній аналіз духовного і культурного життя, чому присвячено окремі структурні підрозділи.

Однак було б, мабуть, необачним у зв'язку з відзначеним відхиляти і саму ідею І. Нагаєвського щодо групування матеріалу на пізніх етапах революції. Напевне, її варто застосувати і на більш ранніх стадіях. На жаль, автор цього не робить, виокремлюючи не так якісні періоди в діяльності Центральної Ради, як безпосередньо фіксує чергові кроки державотворення (створення Ради — Національний конгрес — Універсали — війну з РНК — Берестейський мир).

Із загостренням кризи радянської політичної системи, наростанням внутрішньої нестабільності радянської федерації почав зростати інтерес фахівців УРСР до історії визвольної боротьби українського народу, особливо на таких переломних, доленосних етапах, як доба революції 1917—1920 рр.

У 1990 р. вийшла брошура Д. Б. Яневського "Українська Центральна Рада: перші кроки до національної державності (березень — листопад 1917 р.)". Мабуть, за багато років і десятиліть це було перше видання в Україні, в якому не поставлено завдання розв'язати Центральну Раду як буржуазно-націоналістичну організацію, а, замість того, планувалося розкрити державотворчі зусилля керівного органу, основного чинника української революції. Такою метою було зумовлено і потребу окремої періодизації Центральної Ради.

Д. Б. Яневський поділив досліджуваний відтинок історії (на жаль, брошура обмежується прийняттям Третього Універсалу, тобто листопадом 1917 р.) на шість періодів-етапів.

Перший — від заснування Центральної Ради до Українського з'їзду 6—8 квітня 1917 р. У цей період організація залишалася київською, міською.

Другий — з десятих чисел квітня до середини травня 1917 р. Центральна Рада перетворюється на загальнонаціональний представницький орган, визначає у найзагальніших рисах програму подальшого руху.

Третій — із середини травня до початку червня 1917 р. Це час дальшого розширення складу Ради, зміцнення її бази і перших контактів з Тимчасовим урядом як на приватному, так і на офіційному рівні.

Четвертий — з 1 червня до 3 вересня 1917 р. Центральна Рада переходить до самочинного запровадження основ автономного ладу в Україні, створює орган виконавчої влади — Генеральний Секретаріат, який після визнання Тимчасовим урядом і урядової кризи приступає до практичних дій.

П'ятий — з 3 вересня 1917 р. до кінця жовтня 1917 р. У цей час відбувається активізація діяльності створених державних інституцій, пожвавлення контактів з представниками інших "недержавних" народів.

Шостий — з жовтневих подій у Києві до проголошення Української Народної Республіки 7 листопада 1917 р. Це завершальна стадія початкового періоду формування української державності.

Обраний Д. Б. Яневським критерій — ступінь самоорганізації Центральної Ради і масштаби її діяльності, — звичайно, доцільний для періодизації історії розвитку керівного органу українського руху, але явно недостатній стосовно періодизації досвіду національно-демократичної революції в цілому — як значно ширшого, багатшого змістом і проявами суспільного явища.

Прикметою наступних років стала увага до подій 1917—1920 рр. не лише істориків, а й представників інших галузей суспільствознавства. Прикладом тут може бути книга О. П. Копиленка "Сто днів" Центральної Ради" (К., 1992 р.). Юрист за фахом, автор досліджує передусім правові аспекти становлення національної державності, а як історик української державності зосереджується на чотирьох основних, як на його думку, етапах.

Перший — розпочався заявою Центральної Ради про початок своєї діяльності і завершився на початку червня 1917 р. ухвалою видати Перший Універсал.

Другий етап розпочинається оприлюдненням Першого Універсалу (10 червня) і завершується оголошенням про взяття Центральною Радою всієї повноти влади в Україні (3 листопада 1917 р.).

Третій етап охоплює події від правового оформлення українського повновладдя в "неповній" (тобто автономній) державі, оголошення III Універсалу (7 листопада 1917 р.) до проголошення IV Універсалом самостійної, "повної" держави в Україні (12 січня 1918 р.).

Четвертий етап тривав від часу схвалення IV Універсалу до прийняття Конституції УНР (29 квітня 1918 р.).

Запропонованому варіанту періодизації не відмовиш у логічності і послідовності. І він досить доцільний для того, щоб уявити процес народстання державотворчих зусиль Центральної Ради, її кроків щодо формування в Україні правового суспільства. Міцним фундаментом для автора тут стали праці М. Грушевського, з яких взято аргументацію і для визначення найістотніших етапів державотворення.

Однак знову доводиться констатувати (як це зроблено щодо "Енциклопедії українознавства"), що виправдану для з'ясування одного з напрямів тогочасного досвіду розглядувану модель не можна ефективно застосувати як інструмент надійного пізнання всього багатоаспектного процесу. І сам О. Л. Копиленко, по суті, змушений це підтвердити, виклавши свої погляди на періодизацію доби Центральної Ради

в одному розділі "Від національного центру до суверенної держави" (с. 76—116), а структуру книги в цілому вибудовуючи за іншими принципами, які відходять від обраної схеми, а то й входять з нею у певну суперечність.

Одним із прикладів досить довільного поводження із періодизацією доби Центральної Ради є книга Ю. Павленка і Н. Храмова "Українська державність у 1917—1919 рр. (історико-генетичний аналіз) (К., 1995).

Розділ книги, що привертає увагу у світлі порушеної проблеми, названо "Становлення української державності: Центральна Рада та Українська Народна Республіка". А поділ матеріалу набув такого вигляду: "Створення Центральної Ради як органу державного самоврядування України" (березень — початок вересня 1917 р.); "Утворення Української Народної Республіки та початок війни з більшовіками" (початок вересня 1917 р. — початок 1918 р.); "Українська Народна Республіка та більшовицька агресія на початку 1918 р. Брестська угода та прихід в Україну німецьких і австро-угорських військ" (грудень 1917 р. — початок травня 1918 р.); "Український уряд та німецька політика у березні — квітні 1918 р. Криза УНР" (хронологічні рамки означено самими авторами).

Чи варто доводити, що за винятком останнього часового відтинку, який має цілком визначене змістовне навантаження, чим і зумовлюється його виокремлення щодо інших етапів запропонованої схеми виникає безліч питань, переконливої відповіді на які одержати просто неможливо?

Трапляються аж занадто спрощені варіанти періодизації досліджуваних фахівцями процесів у 1917—1920 рр. Так, Т. І. Ківшар пропонує "книжковий рух" в Україні (книгодрукування) в 1917—1918 рр. вивчати за часовими відтинками між прийняттям Універсалів Центральної Ради. Штучність надуманість, нереалістичність обраного підходу абсолютно очевидні¹⁶.

Слід наголосити на збірникові "Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах", перший том якого вийшов у Києві в 1996 р. Його цінність самоочевидна (рецензія в УДЖ, 1996, № 6), хоч можна висловити жаль з приводу того, що укладачі вирішили не вдаватись до поділу матеріалів на якісні періоди у розвитку і діяльності Центральної Ради. Всі документи розташовано у суворій, хронологічній послідовності. Однак виникає запитання, чому перший том завершується 9 грудня 1917 р. Якихось суттєвих причин для такого поділу явно немає, фактори ж суто технічного характеру навряд чи повинні були взяти гору над принципово-науковими.

Паралельно із пошуком дослідниками наукових варіантів періодизації української революції, її першого етапу зі введенням відповідної теми до навчальних курсів (як шкільних, так і вузівських) та ж сама проблема періодизації постала і перед популяризаторами наукових знань — авторами підручників. Звісно, для навчального процесу вона має своє значення і мусила розв'язуватись якомога оперативніше. Мабуть, остання обставина не лише позитивно позначалась на запропонованих схемах. У підручнику (точніше — у "матеріалах до підручника", як визначились автори) "Історія України" для 10—11 класів середньої школи (автори — М. В. Коваль, С. В. Кульчицький, Ю. О. Курносов, видавництво "Райдуга". — К., 1992 р.) окремого розділу про українську революцію ще немає. Період 1917—1920 рр. охоплюють розділи: "Утворення УНР. Центральна Рада"; "Українська Держава Павла Скоропадського"; "Відродження УНР. Директорія"; "Утвердження УСРР. Боротьба петлюрівських і радянських військ з денікінцями"; "Становище в УСРР 1920 р. Радянсько-польська війна".

Відразу видно, що це, так би мовити, перехідний варіант, спроба "біметалічно" сполучити традиційні схеми радянського часу із певними

кроками від них. Тому й кінцевий підсумок виглядає непереконаливим і в цілому практично непридатним для періодизації української революції як такої.

Однак відносно доби Центральної Ради, як на наш погляд, можна, поряд з відзначенням деяких вад, говорити і про доцільність обраного підходу. Мабуть, у даному разі не так уже важливо "докопатися" до того, чим породжено, на перший погляд, еkleктичний варіант: недостатньо сміливим розривом із традиційними підходами чи спробою хоча б у межах лише 1917 — весни 1918 рр. знайти універсальну, всеохоплюючу схему.

На відміну від діаспорних вчених (хоч їх вплив явний, а на працювання активно залучаються до підручника), у цьому виданні проглядає спроба не відсахуватись від загальноросійських процесів, їхніх проявів в Україні, а сполучити їх з розвитком специфічно-національних подій.

У параграфі "Виникнення Центральної Ради" (хронологічно — це події до Українського національного конгресу) визначено і "ліхтарики" (підрозділи) про утворення місцевих органів влади Тимчасового уряду, про створення Рад робітничих і солдатських депутатів. У другому параграфі "Проголошення автономії України" (середина квітня — середина червня 1917 р.) схожих "вкраплень", за винятком сюжету про переговори української делегації у Петрограді, немає.

Загальноросійські події і пов'язані з ними процеси в Україні досить предметно відтворено і в параграфі третьому "Перші елементи української державності" (друга половина червня — середина вересня 1917 р.). Тут аналізуються і липнева політична криза, і загальнонаціональна криза, що склалася в Росії на осінь 1917 р.

В окремому параграфі розглянуто події стисло за часом, але надзвичайно важливого історичного відтинку "Проголошення Української Народної Республіки" (кінець жовтня — перша декада листопада 1917 р.).

Підсумковий, п'ятий параграф "Війна УНР з радянською Росією" (середина листопада 1917 р. — кінець січня 1918 р.) складається з послідовно-хронологічних сюжетів "Боротьба за владу в Україні" (до початку грудня 1917 р.); "Ультиматум Раднаркому"; "Утворення радянської УНР"; "Проголошення незалежності УНР"; "Наступ радянських військ"; "Мирні переговори у Бресті-Литовську".

Впадає в око те, що значний історичний відтинок часу доби Центральної Ради (лютий — кінець квітня 1918 р.) автори підручника долучили до наступного розділу "Українська держава Павла Скоропадського", що могло б мати місце в окремій праці, але навряд чи є вмотивованим у наскрізній.

У шкільному підручнику для 10 класу "Новітня історія України". Частина перша (1917—1945), випущеному київським видавництвом "Генеза" у 1994 р., автор Ф. Г. Турченко зробив спробу піти далі попередників, але зробив це далеко не у всьому переконливо і бездоганно. Принаймні, щодо запропонованого варіанта періодизації подій в Україні в 1,917—1920 рр.

Весь згаданий період автор поділяє надвоє — "Українська національно-демократична революція" і "Україна в боротьбі за збереження державної незалежності (1918—1920 рр.)". Звичайно, шукати в шкільному підручнику обґрунтування кінцевої грані української революції — справа безнадійна. Однак і погодитися з автором, що українська національно-демократична революція "хронологічно охоплює події, які відбувалися з весни 1917 р. по 9 січня 1918 р."¹⁷, ніяк не можна.

Потенціал української революції не було вичерпано ні 9 січня 1918 р., ні 29 квітня 1918 р. з ліквідацією Центральної Ради. Всі наступні події боротьби з гетьманським режимом П. Скоропадського, повстання і

відновлення УНР під проводом Директорії, війна відразу на кілька фронтів у 1919—1920 рр. переконливо свідчать, що процес, започаткований у 1917 р., продовжувався і переривати його 9 січня 1918 р. немає жодних підстав.

Своєрідною варіацією помилкових уявлень Ф. Г. Турченка є й книга П. С. Федоришина "Преса і українська державність" (1917—1926), що вийшла в Тернополі в 1996 р. Як і в кандидатській дисертації "Українська журналістика періоду національно-визвольних змагань 1917—1920 рр.", що захищена того ж року, автор поділяє досліджувану епоху на два періоди: доба Центральної Ради і доба "антиукраїнської збройної інтервенції".

Ясно, що якогось надійного критерію тут немає, а абсолютизація зовнішнього фактора у якісній кваліфікації подій 1918—1920 рр. не лише не вичерпує всього багатограння процесів, що точилися в Україні, а й призводить до затушовування головної тенденції, а саме революційної, визвольної боротьби.

Повертаючись до періодизації Ф. Г. Турченка, слід сказати, що і варіант її стосовно березня 1917 р. — січня 1918 р. теж не у всьому прийнятний.

Передусім, він значно менш чіткий і визначений, ніж у багатьох попередніх працях (не варто тут особливо наголошувати, що характер підручника Детермінував зовсім інший підхід). Можливо, таке враження складеться тому, що маємо справу не так із систематичним викладом, аналізом історичного досвіду, як, швидше, із викладацьким конспектом лекцій, що є особливим жанром, де сюжет засновується на певних "опорних" моментах, чи висновках-тезах, навколо яких і зосереджено весь фактичний матеріал, подаються документи і т. ін.

Розділ "Українська національно-демократична революція" вибудовано в хронологічній послідовності у такий спосіб. У першому підрозділі "Крах самодержавства і початок національно-демократичної революції в Україні" важко визначити кінцеву грань відтворюваних подій, оскільки автор, аналізуючи склад і статус Центральної Ради, виходить далеко за межі початкового етапу її існування. Те ж стосується і процесу українізації армії та інших сюжетів.

Дещо меншою мірою, але такі ж закиди можна зробити і щодо інших підрозділів — "Проголошення автономії України", "Українська Народна Республіка", "Політичний курс Центральної Ради", "Початок установа радянської влади в УНР", "Війна Раднаркомом Росії з Центральною Радою і проголошення незалежності УНР" та ін.

Спільним для названих та інших структурних одиниць ("Наростання політичної боротьби у липні — жовтні 1917 р.", "Політика більшовиків в Україні") є спроба поділити історичний матеріал на основі критерію, в якому власне український національний рух, кроки національно-демократичної революції поєднувались би (як це насправді і було) з розвитком, наростанням соціалістичної революції.

Очевидно, важко не погодитись із логікою загального задуму такого підходу до періодизації дуже суперечливих подій в історії України. Однак його ефективна реалізація, як на нашу думку, можлива лише за нехвибно-точною якісною оцінкою кожного факту, документу, явища, а не бажання хоч у чомусь "підігнати" їх під обрану схему. Поки що, очевидно, Ф. Г. Турченку цього досягти не вдалось. Прагненням будь-що довести відсутність відповідної бази, перспективності і закономірності успіхів більшовизму в Україні пояснюються навіть формулювання відповідних підрозділів "Спроби більшовицького перевороту" (кінець жовтня — початок листопада 1917 р.); "Боротьба за владу в Києві і проголошення Української Народної Республіки" (ті ж хронологічні рамки); "Ультиматум Раднаркомом Центральної Раді" (4 грудня 1917 р.); "Спроби

більшовицького перевороту в УНР" (30 листопада — 5 грудня 1917 р.); "Рішення про війну з Центральною Радою" (5—8 грудня 1917 р.); "Всеукраїнська" селянська конференція" (20—22 січня 1918 р. — тут, як і в багатьох інших випадках, автор датування подій не наводить), "Вторгнення радянських військ в УНР" (друга половина грудня 1917 р.); "Загальний наступ радянських військ" (середина грудня 1917 — друга декада січня 1918 р.); "Похід радянських військ на Київ" (початок січня — 22 січня 1918 р.); "Червоний терор" (початок 1918 р.); "Наростання антибільшовицького опору в Україні" (без конкретних хронологічних рамок) тощо. Природно, що помітна тенденційність назв підрозділів прямо кореспондується з фільтрацією історичного матеріалу, а це вже порушує об'єктивність відтворюваних процесів, навряд чи може сприяти і наближенню до оптимальних варіантів періодизації.

Не менш складно, ніж у шкільних, виглядають і проблеми періодизації історії української революції у вузівських підручниках. На нашу думку, не варто окремо зупинятись на численних посібниках, що за умов відсутності єдиного авторитетного видання були підготовлені багатьма новоствореними кафедрами історії України як у столиці республіки, так і на місцях. Адже авторського пошуку, звичайно, в них практично не було. Натомість активно популяризувались надбання діаспорної літератури. Компіляторський метод превалював і у підході до періодизації.

У більш солідних виданнях прогресивні зрушення відбуваються, на жаль, дуже повільно. Так, уже в 1992 р. київське видавництво "Либідь" випустило другий том курсу лекцій "Історія України". Періоду 1917—1920 рр. присвячено три лекції: "Революція на Україні (лютий 1917 — січень 1918 р.)" — автор Ю. Ю. Кондуфор; "Громадянська війна та іноземна воєнна інтервенція (1918—1920 рр.)" — автор В. Ф. Верстюк; "Завершення громадянської війни. Втрата Україною незалежності" — автор Г. І. Сургай.

Ясно, що це не періодизація української революції і ставитись до даного факту слід із розумінням, зважаючи на час виходу друком і практику видання подібних праць.

Свій погляд на події 1917—1920 рр. в Україні і, відповідно, їхню періодизацію запропонував для використання у вузівському навчальному процесі Т. Гунчак у книзі "Україна: Перша половина ХХ століття" (К, 1993).

Автор розбив увесь період революційних потрясінь на такі хронологічні сюжети: "Українська революція: початок" (до прийняття II Універсалу Центральної Ради); "Уряд України та його проблеми" (з початку липня до 7 листопада 1917 р.); "Боротьба за Україну: співвідношення політичних сил" (від прийняття III Універсалу до ліквідації Центральної Ради); "Гетьманат Павла Скоропадського" (до 14 грудня 1918 р.); "Змагання галицьких українців за незалежність" (жовтень 1918 — липень 1919 р.); "Україна та її сусіди: Польща і Росія" (кінець 1918 р. — березень 1921 р.).

Звичайно, у цьому разі немає ні цілісного викладу історії української революції, що в рамках обмеженого курсу допустиме або й неминуче, ні оригінальної періодизації історичної епохи. Небездоганні і формулювання основних ідей відповідних часових відтинків.

Останні видання, що їх Міністерство освіти України рекомендує як навчальні посібники ширшого профілю, свідчать про те, що їх автори і далі, по суті, експериментують з проблемами періодизації, зокрема періодизації історії української революції. Прикладом може бути книга Ярослава Грицака "Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ—ХХ століття" (К., 1996), що розрахована на учнів гуманітарних гімназій, ліцеїв, студентів історичних факультетів, вищих навчальних закладів, вчителів.

Розділ третій посібника "У вогні війни і революції: 1914—1921 роки", всупереч традиційним підходам, поєднує два періоди — 1914—лютий 1917 і 1917—1921 рр. (власне першому періоду присвячено коротенький сюжет). За такої логіки проблема української революції начебто губиться. В цьому ще більше переконує дальша вибудова матеріалу: Доба Центральної Ради I: мирний період — Українська революція: дійові особи та виконавці — Доба Центральної Ради II: хрещення вогнем — Гетьманська держава — ЗУНР: Українська держава між Сяном і Збручем — Доба Директорії I: відродження республіки — Доба Директорії II: війна всіх проти всіх — Чому зазнала поразки українська революція.

Певне, "українська революція" не виступає в цьому разі інтегруючим поняттям, хоч завершується розділ аналізом всього попереднього періоду як періоду власне української революції. Не розв'язує питання і структурна одиниця "Українська революція: дійові особи та виконавці", де йдеться про рушійні сили революції стосовно лише 1917 р.

Не можна згодитись і з явно штучним поділом доби Центральної Ради на два етапи (мирний і воєнний), вододілом яких виступають події 25—26 жовтня 1917 р. в Петрограді. Виникають і правомірні питання щодо кваліфікації періоду гетьманату як періоду української революції і щодо вододілу в етапах діяльності Директорії (квітень 1919 р.).

Завершити аналіз історіографічних джерел, певно, можна двотомником "Історія України: нове бачення" (К., 1995, 1996). І не тільки тому, що це останнє за часом з числа видань, у яких розв'язується досліджувана проблема, а й тому, що в ньому зроблено спробу суттєво просунути вперед багато нагальних питань вітчизняної історії.

На жаль, наскрізна побудова другого тому книги така, що автори не ставлять за мету дослідити українську революцію як цілісне явище. Періоду 1917—1920 рр. присвячено п'ять самостійних розділів сюжетів: "Українська революція доби Центральної Ради", "Українська держава", "Українська Народна Республіка під проводом Директорії" (їх автор — В. Ф. Верстюк), "Революційно-визвольний рух на західноукраїнських землях і боротьба за воз'єднання" (автор — Р. Г. Симоненко) і "Становлення радянської влади" (автор — В. Ф. Верстюк).

Відразу ж впадає в око, що В. Ф. Верстюк ступив крок уперед і від радянської історіографії, і від тих видань, які, аналізуючи українську революцію, вважали зайвим включати і розвиток процесів за перемогу радянської влади в Україні. Підставою для останнього слугувало те, що соціалістична революція в Україні начебто не мала практично ніякого підґрунтя і була протиприродно нав'язана ззовні.

Спроба аналізувати в одній праці різні форми державного устрою, боротьба за альтернативні устрої, очевидно, заслуговує на схвалення. Водночас не можна не констатувати, що зроблено це поки що занадто обережно. Самою структурною побудовою автор нібито намагається ще раз підкреслити, що українська революція і соціалістична революція — то різні, часто протилежні, навіть такі, що виключають одне одного, явища. Звичайно, ця стаття не ставить своїм завданням всебічну оцінку такого підходу. Однак із погляду проблеми, що розглядається, постає потреба висловити деякі спостереження та міркування.

По-перше, у розділі про становлення радянської влади автор змушений знову повторювати основні хронологічні події в Україні протягом майже всього періоду української революції (принаймні з кінця 1917 — початку 1918 рр.), що вже саме по собі засвідчує відносну ефективність, а точніше, обмеженість застосованого варіанту.

По-друге, навіть формулювання внутрішніх структурних підрозділів ("ліхтариків"), а тим більше — їхній зміст і відповідні оцінки однозначно переконують у тому, що в книзі не вдалося знайти єдиного, універ-

сального критерію для періодизації паралельних, а нерідко й щільно взаємопов'язаних процесів.

Недосконалість, так би мовити, загальної періодизації (або ж всієї революційної епохи) відбилися і на спробі членування історичного досвіду конкретного етапу — доби Центральної Ради, Запропонований В. Ф. Верстюком варіант ґрунтується на критерії, який умовно можна назвати ступенем розвитку державотворчих зусиль українства. Хронологічно окреслені сюжети (теоретико-проблемний лише один — "Якої ми хочемо автономії та федерації" — не порушує загального підходу) наступні: Створення Української Центральної Ради (з початку березня до I Всеукраїнського конгресу — 6—8 квітня 1917 р.); Перші кроки до здійснення національно-територіальної автономії. I Універсал УЦР (від часу проведення конгресу до 10 червня 1917 р.); Українська Центральна Рада і Тимчасовий уряд: від протистояння до компромісу (від середини червня до 3 липня 1917 р.); "Статус автономії України"? Ні! "Інструкція Тимчасового уряду Генеральному секретаріатові" (з початку липня до двадцятих чисел жовтня 1917 р.); "Жовтневі події в Києві. Проголошення Української Народної Республіки" (з 25 жовтня до 7 листопада 1917 р.); "Українсько-більшовицька війна" (початок листопада 1917 р. — кінець січня 1918 р.); "Брестський мирний договір: підготовка й підписання" (з початку листопада 1917 р. до кінця січня 1918 р.); "Перше становлення радянської влади в Україні" (з 12 грудня 1917 р. до 18 квітня 1918 р.); "Українська Народна Республіка від Брестського мирного договору до гетьманського перевороту" (з 8 лютого до 29 квітня 1918 р.).

Переконаємося, що обраний критерій чітко застосовується аж до моменту проголошення УНР. Принагідно відзначимо, що таку чіткість певною мірою було зумовлено й тим, що практично поза увагою дослідника залишався альтернативний процес, що паралельно розвивався в Україні — боротьба за перемогу соціалістичної революції і радянської влади. Неможливість уникнути цього напряму суспільного розвитку після жовтневих подій призводить до явних ускладнень щодо періодизації подальшого процесу. Так, розділи "Українсько-більшовицька війна" і "Брестський мирний договір: підготовка й підписання" хронологічно мають той же самий відлік — початок листопада 1917 р. Однак якщо у другому разі є цілком логічне виправдання (у розділі йдеться про підготовку до участі у Берестейській мирній конференції), то у першому — цього бракує. До розділу входять і події, що передували власне воєнним операціям (саме по собі це зрозуміло і не викликає заперечень). Однак безпосередній початок війни явно "розмивається", і можна припустити, що зроблено це або ж свідомо, або ж через розуміння неможливості знайти на даному етапі ефективніше рішення.

Навряд чи переконливим є і обмеження сюжету про військову боротьбу кінцем січня 1918 р., адже це спростовується подальшими подіями.

Врешті, також не завжди є вдалим поєднання національної ("українська") і партійної ("більшовицька") ознак для визначення сутності війни. Хоч такий термін дедалі частіше зустрічається в публікаціях, він, певне, просто не витримує застосування чисто наукових критеріїв, не враховує взаємопроникнення і своєрідного переплетіння, навіть перемішування обох ознак-характеристик, що дозволяє вдаватися до нього лише до певних меж, а ще більше — зі строго наукової точки зору — робить взагалі навряд чи прийнятним.

Не цілком умотивовано виглядають часом хронологічні рамки періоду, присвяченого "першому становленню радянської влади в Україні". В. Ф. Верстюк розпочинає його 12 грудня 1917 р. — від часу проголошення I Всеукраїнським з'їздом Рад радянської влади в Україні. Однак на той час владу Рад було вже встановлено (а подекуди після цього втра-

чено) на досить значній території Лівобережжя і прифронтової смуги. Більшовики спільно з лівими есерами контролювали і всі три армії Південно-Західного фронту та VIII армію Румунського фронту, які були розташовані в межах України.

Така розстановка сил багато в чому обумовлювала перспективи і характер плину наступних найближчих подій, здебільшого тих, що іменуються війною між більшовиками (а разом і українцями), Радами, з одного боку, і Центральною Радою, її прихильниками (так само й неукраїнцями), з другого боку.

Отже, навіть хронологічна послідовність розташування сюжетів про встановлення радянської влади (до всього тут "накладається" і відтворення досвіду УНР від підписання Берестейських угод до гетьманського перевороту) і війну з Українською Радою принаймні не може мати однозначного розв'язання. Ця локальна, на перший погляд, проблема періодизації колишнього досвіду висвітлює і значно масштабнішу проблему — взаємин між загальноросійським революційним процесом і українською революцією. Попереджуючи можливі посилення на те, що безпосередній предмет дослідження "українська революція" дозволяє певною мірою абстрагуватися від загальноросійських процесів (так, до речі, нерідко і намагаються чинити ряд новітніх досліджень), слід наголосити на безперспективності такого підходу. Адже він здатен лише відволікати від історичних реалій, а отже, і зі шляху, що веде до наукової істини.

Підводячи підсумок набуткам періодизації історії української революції, можна дійти кількох загальних і, як на нашу думку, принципових спостережень та міркувань.

По-перше, уже на початку 20-х рр. зусиллями керівників національно-визвольного руху вдалось виробити і досить ефективно застосовувати різні варіанти критеріїв періодизації української революції, що не втратили свого наукового значення і сьогодні.

Запропоновані першими істориками революції зразки періодизації стали значною базою і надійним орієнтиром для наступних поколінь дослідників.

По-друге, тривале протистояння радянської і зарубіжної, а разом і емігрантської історіографії, суттєво загальмувало процес поглибленого вивчення історії української революції, негативно позначилось на методах її періодизації.

Радянська історіографія впродовж десятиліть віднаходила дедалі нові аргументи для того, щоб довести, що української революції не було, а тих, хто вважав інакше, оголошувала буржуазно-націоналістичними фальсифікаторами, неспроможними досягнути наукових принципів історичного дослідження, зрозуміти об'єктивного впливу історичних закономірностей.

Діаспорна література, відповідно, дедалі більше доводила, що українська революція мала не лише відмінні риси від загальноросійського процесу, а й стала феноменом, який виявлявся максимально осібно, незалежно від подій в інших регіонах Росії. Як наслідок, було zdeформовано уявлення про багатогранність, багатоплановість, багатобарвність тогочасних історичних подій, їх комплексність. Природно, що суттєво просуватися уперед і в окремих дослідницьких аспектах, таких як періодизація, за цих обставин було нелегко, почасти просто неможливо.

Не сприяли прогресу у розв'язанні проблеми і постійні спроби спростувати висновки і оцінки, логічно-хронологічні схеми перших істориків української революції. Часто поряд з виправданими критичними підходами у публікаціях закріплювалися погляди за принципом "від зворотного".

Отже, на початок 90-х рр. в історіографії так і не було вироблено скільки-небудь узгоджених авторитетних варіантів періодизації революційних подій в Україні 1917—1920 рр.

По-третє, розвиток української історіографії за останній час свідчить про наявність зрушень у дослідженні проблем української революції, а разом з тим і у її науковій періодизації.

Водночас є підстави вважати, що процес цей розвивається нерівно, не без збочень. Про це свідчать як відверто нігілістичні позиції щодо потреб періодизації української революції ряду авторів, так і в більш широкому плані спроби нав'язати суспільній свідомості далекі від наукових, заполітизовані варіанти оцінки всього історичного досвіду 1917—1920 рр., особливо ж прагнень лідерів українського визвольного руху пов'язати завдання національного відродження, державотворення з потребами соціального прогресу.

По-четверте, найкрупнішими проблемами періодизації історії української революції залишаються:

— оптимальне визначення хронологічних рамок феномена, особливо його кінцевої грані;

— органічне поєднання у критеріях періодизації факторів національного, загальноросійського характерів і масштабів, так само як і національно-визвольного та соціально-визвольного аспектів, що породжували завдання національно-державного творення і соціалістичні прагнення;

— якнайточніша кваліфікація складових української національно-демократичної революції, що не були незмінними протягом 1917—1920 рр. — найнаочніший тому приклад — об'єднання двох не у всьому сумісних визвольних потоків у колишніх російській Україні і австрійській Україні; подолання паралелізму, в тому числі так званого регіонального, у дослідженні процесів в етнічних кордонах України в цілому;

— вироблення інтегрального методу для періодизації окремих етапів української революції з урахуванням цілісності явища на основі комплексних критеріїв, а не через спроби застосувати свої особні методи якісного членування історичного процесу для окремих відтинків часу (доба Центральної Ради, Гетьманська доба, доба Директорії тощо).

Ураховуючи сумарні надбання в періодизації історії української революції, як і висловлені вище зауваження та міркування, як на нашу думку, на сьогодні можна запропонувати такий варіант періодизації історії української національно-демократичної революції за доби Центральної Ради (виходячи із визнання загальних хронологічних рамок березень 1917 — осінь 1920 рр., а першого періоду — 3 березня 1917 р. — 29 квітня 1918 р.):

1) Перемога Лютневої буржуазно-демократичної революції в Росії і початок демократизації всіх сфер суспільного життя в країні; створення Центральної Ради як головного чинника української революції, перші кроки її діяльності, пошук і обґрунтування політичної платформи. Хронологічно — це час від 3—4 березня до першої декади квітня 1917 р. (Перший український з'їзд).

2) Наростання революційного руху в Україні як складової загальноросійського процесу до проголошення першого Універсалу Центральної Ради — досягнення важливої віхи в державотворчих зусиллях і всієї справи українського відродження. Хронологічно — це події з другої декади квітня до кінця — початку другої декади червня 1917 р.

3) Поглиблення процесу українського державотворення на засадах автономістсько-федералістських орієнтацій, загострення конфлікту Центральної Ради з Тимчасовим урядом і досягнення угоди з ним, фактична легітимізація української автономії. Хронологічно сюди належать події від другої декади червня до кінця серпня — навіть початку вересня —

1917 р. (вироблення позиції щодо Тимчасової Інструкції Генеральному Секретаріату, подолання першої урядової кризи і затвердження Секретаріату Тимчасовим урядом).

4) Народження Української Народної Республіки і вибір перспективи її суспільно-політичного розвитку. Це час, коли українська революція, що до того розвивалась здебільшого у руслі загальноросійського революційного процесу, по суті, залишає це русло, набирає виразних рис особності і з можливих альтернатив суспільного розвитку стає на шлях повільного реформування основних сфер життя, виступає ініціатором творення федерації національно-державних організацій з однорідно-соціалістичним урядом на чолі. Тоді ж зароджується конфлікт Центральної Ради з Раднаркомом Росії, нарастають і досягають практично критичної межі суперечності усередині українського суспільства, поширюється радянська влада. Хронологічно цей насичений складними подіями відтинок часу розпочинається у вересні 1917 р. і триває до перших чисел січня 1918 р.

5) Перехід української революції на самостійницький курс і досвід його реалізації. Основним змістом тогочасних подій став пошук шляхів відмежування від процесів соціалістичної революції, що поглиблювалися в Росії і дедалі більше охоплювали всю Україну (сюди належали масштабні військові дії, а також вихід на міжнародну арену). Розв'язання обох завдань стало Можливим за умов проголошеної державної самостійності УНР, однак невдовзі призвело до австро-німецької окупації України і гетьманського перевороту, чим значною мірою було перервано процес розвитку української революції. Хронологічно — це проміжок часу від першої декади січня до 29 квітня 1918 р. (усунення Центральної Ради з політичної арени).

Цілком усвідомлюючи, що позначені тут смислові і хронологічні грані не абсолютні, в певних межах рухомі, і те, що в даному разі автоський погляд на періодизацію сполучається з підсумковою схемою за результатами аналізу обраних історіографічних джерел, на нашу думку, визначені періоди можуть бути певною базою для логічно-поступального аналізу української революції за її першої доби.

¹ Грушевський М. Ілюстрована історія України. — К., 1919. — С. 542—575.

² Винниченко В. Відродження нації. — К. — Відень, 1920. — Ч. I. — С. 11.

³ Там же.

⁴ Там же.

⁵ Там же. — С. 12.

⁶ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1928. — С. 252.

⁷ Там же. — С. 252—253.

⁸ Там же. — С. III—IV.

⁹ Дорошенко Д. Історія України 1917—1923 рр. — Т. I. — Ужгород, 1932. — Т. II. — Ужгород, 1930.

¹⁰ Там же. — Т. II. — С. 3.

¹¹ Золотарьов А. З історії Української Центральної Ради. — Б. м.; 6. д. — С. 10.

¹² Енциклопедія українознавства. — Мюнхен, 1949. — Т. 2. — С. 498—542.

¹³ Там же. — С. 647—653.

¹⁴ Енциклопедія українознавства. — Сарсель — Париж, 1981. — Т. 9. — С. 3402—3404.

¹⁵ Полонська-Василенко Н. Історія України. — К., 1976. — Т. II. — С. 459—487.

¹⁶ Ківшар Т. І. Український книжковий рух як історичне явище. — К., 1996.

¹⁷ Турченко Ф. Г. Новітня історія України: Частина перша (1917—1945 рр.): Підручник для 10 класу середньої школи. — К., 1994. — С. 6, 7.

І. Л. ГОШУЛЯК (Київ)

Проблема соборності українських земель у добу Центральної Ради

Боротьба за відродження й утвердження національної державності українського народу в період діяльності Української Центральної Ради нерозривно пов'язана з проблемою соборності українських земель. Адже саме тоді ідея соборності України вперше за кілька століть з заповітних мрій і сподівань кращих синів і дочок народу, з програмних документів багатьох українських політичних партій стала нарешті реально втілюватися в життя.

Соборність, тобто об'єднання в одне державне ціле усіх земель, що заселяє дана нація на суцільній території — один з найпрекрасніших її ідеалів. Для віками позбавленого своєї державності, розірваного на частини і розділеного між двома могутніми імперіями — Російською та Австро-Угорською — українського народу проблема соборності була особливо важливою і неймовірно складною. З початком першої світової війни, яка розділила українців поза їхньою волею між двома ворожими блоками і вогняним смерчем пронеслася кількаразово по західних теренах України, вона ще більше загострилась і ускладнилась. Безперечно, це дуже підривало й ослаблювало сили українців по обидва боки кордону, гальмувала процес національно-державного відродження. Та зупинити його їй було несила.

До вибуху лютневої 1917 р. революції в Російській імперії ніякого територіально-політичного або територіально-адміністративного утворення з назвою "Україна" не існувало. Заселені українською людністю землі належали до трьох державних організмів: Російської імперії, австрійського державного об'єднання "Ціслейтанія" й угорського королівства. Останні два було об'єднано на засадах реальної унії. В межах Росії українські землі було розподілено між десятьма губерніями й однією областю, в яких українська людність становила переважну більшість. Крім того, населені українцями райони входили ще до десяти губерній і областей. В межах Австро-Угорської імперії українські землі належали до складу двох коронних країв — королівства Галичини й Лодомерії та герцогства Буковини. В обох цих автономних краях українські терени були пов'язані з національно чужими територіями — польськими в Галичині й румунськими в Буковині. Українське Закарпаття, що перебувало в складі Угорщини, було поділено між шістьма комітетами, в жодному з яких не становлячи більшості його території¹. Значимо при цьому, що на той момент внаслідок війни частина належних Австро-Угорщині українських територій (східні повіти Галичини й Буковини) була окупована російськими, частина належних Російській імперії українських земель (Холмщина, західні повіти Волині) — німецькими і австро-угорськими військами.

Справу відродження національної державності і водночас соборності України очолила, як відомо, Українська Центральна Рада. З перших днів свого існування вона стала об'єднуючим, координуючим і скеровуючим центром, до якого звідусіль, не тільки з України, а й інших близьких і далеких країв, рушило пробуджене могутнім національно-визвольним зривом українство. З відомих причин Центральна Рада не могла ставити тоді в практичну площину питання про об'єднання під своєю егідою всіх етнографічно-українських земель, а намагалася долучити до складу відроджуваної України насамперед ті з них, які входили до Російської імперії. Вже в квітні 1917 р. її голова М. Грушевський в статті "Якої ми хочемо автономії і федерації?" так окреслив територію майбутньої автономії України: "Українці хочуть, щоб з українських земель Російської дер-

жави (бо про них говоримо поки що, не зачіпаючи питання об'єднання всіх українських земель) була утворена одна область, одна національна територія. Сюди, значить, мусять увійти губернії в цілості або в переважній часті українські — Київська, Волинська, Подільська, Херсонська, Катеринославська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Таврійська, Кубанська. Од них треба відрізати повіти і волості не українські, як скажім, північні повіти Чернігівської губернії, східні Кубанської тощо, а прилучити натомість українські повіти сусідніх губерній, як Хотинський і частини Акерманської Бессарабської, східні частини губернії Холмської, полудневі окрайці губерній Городенської, Мінської, Курської, західні часті Вороніжчини, Донщини, Чорноморської і Ставропольської губерній. Так утвориться територія, де українська людність становить більшість"².

Велику роль в консолідації і об'єднанні українців відіграв організований Центральною Радою Український Національний конгрес, який працював у Києві 6—8 квітня 1917 р. Понад 900 його делегатів від різних регіонів, місцевостей, партій та організацій України. Символічно, що головою конгресу було обрано від населення Кубані, нащадків Запорозького війська С. Ерастова. Почесним головою став М. Грушевський. Конгрес рішуче висловився за досягнення національно-територіальної автономії України. У першому ж пункті резолюції щодо цього питання, ухваленій 6 квітня, зазначено: "Згідно з історичними і сучасними реальними потребами українського народу з'їзд вважає, що тільки національно-територіальна автономія України забезпечить потреби нашого народу і всіх інших народностей, котрі живуть на українській землі"³.

7 квітня було заслухано доповідь В. Садовського "Територія і людність України". Доповідач окреслив межі української землі, на якій проживали здебільшого українці, подав конкретні дані по губерніях, а також загальні — про населення України за переписом 1897 р. Зокрема, західні кордони України він провів по Городенській і Люблінській губерніях, південно-східні — Кубань, північні — Прип'ять, південні — Азовське і Чорне море без Криму. Один з депутатів Одеси виступив проти такого окреслення південного кордону і запропонував включити до складу України також Крим⁴.

Визнаючи право всіх націй на політичне самовизначення, конгрес у резолюції наголосив: "...а) що кордони між державами повинні бути встановлені згідно з волею пограничної людності; б) що для забезпечення того необхідно, щоб були допущені на мирну конференцію, крім представників держав, які воювали, і представники тих народів, на території яких відбувається війна, а втім і України"⁵. Тим самим вперше, хоча й у непрямій формі, офіційно порушувалося питання об'єднання в одному державному організмі всіх українських земель, яке могло б здійснитись шляхом втілення у життя вимоги про встановлення державних кордонів згідно з волею прикордонного населення. Домагаючись участі українців в міжнародній конференції, делегати конгресу дбали насамперед про справедливе розв'язання територіальних проблем, зокрема повернення втрачених українських земель. Невипадково вже перед самим його закриттям схвалили резолюцію з протестом "проти претензій на землі непальські, заявлені тимчасовою Польською Державною радою в декларації на заклик Тимчасового Уряду Російського до з'єднання польського народу з вільною Російською Державою"⁶.

Важливе значення мали також практичні заходи конгресу, насамперед переобрання і перетворення Центральної Ради в загальнонаціональний орган. Запропонована М. Грушевським схема її реорганізації передбачала, зокрема, таке представництво з місць: від 7 українських губерній Київської, Волинської, Подільської, Херсонської, Катеринославської, Харківської і Полтавської, що в цілому залюднені українською більшістю, вибиралось по 4 представники. Від Чернігівської, Кубанської

губерній, Таврії та Холмщини, де були частини неукраїнські, — по 3. В губерніях, де українцям належала менша частина губерній, — Бессарабській, Чорноморській, Воронізькій, області Війська Донського — по 2. В губерніях, де була невелика частина українців, як Ставропільській, Курській, Мінській, Городенській, — по 1 представникові⁷.

На пропозицію надати місце також представникові окупованих тоді російською армією Галичини і Буковини вирішено було забезпечити їх населенню право самому визначити свою волю й бажання. З цього приводу висловився представник Галичини доктор Окуневський, який, між іншим, спробував пояснити таке рішення. "Лишень що закінчилось величезної важності діло, — наголосив він, — вибір Крайової Української Ради, котра в найближчій будучності завідуватиме політичними справами вільної України. Галичина і Буковина від сеї організації виключені, бо єдина в сім ділі компетентна міжнародна конференція о приналежності сих ще нічого не рішила. Збори поступили, отже, по-моєму, правильно і розважно. Але все ж таки вільно, чей буде в сій великій хвилі нам, галицьким українцям, висказати свою велику радість, що українські лебеді знялись уже до високого могучого льоту і зі всеї душі Вас, старших братів, до сего поздоровити"⁸.

Незважаючи на це, Центральна Рада, вся українська громадськість щиро опікувалися долею українських галичан і буковинців, які опинилися в російському полоні, були вивезені як заручники та заарештовані властями. Від самого початку революції фактично не було жодного прохання чи вимоги до Тимчасового уряду, в якому б не вимагалося їхнього звільнення й повернення на батьківщину. 9 квітня 1917 р. за рекомендацією Центральної Ради крайовим комісаром Галичини й Буковини було призначено Д. Дорошенка. Він звітував перед нею, звертався до неї по допомогу, особливо тоді, коли виникали труднощі у взаєминах з російськими військовими властями цих окупованих провінцій. Так, 2 червня Центральна Рада, заслухавши його доповідь, ухвалила висловити крайовому комісару Галичини та Буковини Д. Дорошенку повне довір'я і надати йому "право у відповідних справах говорити і працювати іменем Центральної Ради як національного українського представництва"⁹.

Після серпневого відступу російських військ під їхнім контролем залишилися лише невеликі частини окремих повітів Галичини й Буковини. Саме турбота про майбутнє цих українських земель була однією з найважливіших причин, що спонукали Центральну Раду домагатися участі українців спочатку в міжнародній мирній конференції, а згодом і в мирних переговорах з державами Четвертого блоку.

Турбувала українську громадськість і доля окупованої центральними державами Холмщини, на яку претендували поляки, а також становище холмщан, які були розкидані як примусові біженці по всій Російській імперії. З моменту заснування Центральної Ради на її адресу почали надходити привітання від їхніх громад з усіх кінців величезної держави, в яких висловлювалося палке бажання злитися з рідною їм Україною. Трохи згодом ці громади ухвалювали резолюції про бажання бути прилученими до автономії України. Трибуна Центральної Ради неодноразово використовувалась, щоб висловити волю холмщан для захисту їх інтересів, протесту проти намірів віддати Холмщину новостворюваній польській державі. Зокрема, представник Холмщини священик Матіюк виступив 7 серпня 1917 р. на засіданні Малої Ради з протестом проти прилучення Холмщини до Польщі і протест цей підкріпив 270 притворами великих і малих комітетів Холмщини, в яких холмщани висловили бажання приєднатися до України¹⁰.

Викликає інтерес позиція щодо розглядуваної проблеми українських політичних партій, які справляли найбільший вплив на політику і діяль-

ність Центральної Ради. Характерно, що всі вони виступали за національно-територіальне самовизначення українського народу в своїх етнографічних межах, досягнення соборності українських земель. У програмі Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), яку було прийнято наприкінці липня 1917 р. II з'їздом партії, підкреслювалось: "Що ж до України, то партія буде боротися за те, щоб Україна приступала до федерації з іншими народами як демократична республіка в своїх етнографічних межах, незалежно від сучасної державної приналежності українських земель" ¹¹. Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ) в своїй програмі, яку було схвалено 2—4 вересня 1917 р. в Києві, зазначала: "Заснована на Вкраїні російській, партія тут і провадить свою роботу. Але се не значить, що ми відокремлюємо себе від тих частин нашого народу, які живуть поза межами Росії. Думка про відрізнені частки національного тіла ніколи не може покинути живу націю — не покине вона й нас і виявлятиметься в наших вимоганнях, у нашій тактиці й політичній боротьбі. Полишаючи в останній інстанції поришення справ спільного життя нашим закордонним братам, партія йтиме до якнайтіснішого єднання всіх частин української землі і злучення їх до одної цілості" ¹². Одна з найстаріших і найвпливовіших партій — УСДРП, в програмі, що була схвалена її II з'їздом ще в грудні 1905 р., висунувши "домагання автономії України із законодавчим сеймом в ділах того населення, що живе на території України", в окремій примітці пояснювала, що "Україну з'їзд визнає тільки в етнографічних межах"¹³.

Вже з перших кроків своєї діяльності, що її було спрямовано на розбудову автономної України, Центральна Рада наштотувалась на активну протидію Тимчасового уряду, який, здійснюючи великодержавну політику, з самого початку негативно поставився до справедливих вимог українців. Коли делегація Центральної Ради на чолі з В. Винниченком подала в середині травня 1917 р. Тимчасовому уряду, а також виконкому Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів доповідну записку з питань автономії України, то замість конкретної позитивної відповіді для переговорів з нею було створено спеціальну комісію, метою якої було шляхом тривалих розмов, по суті, зірвати їхнє вирішення. Найгостріші суперечки в цей час точилися саме навколо визначення території майбутньої автономної України. Посланці Центральної Ради, керуючись підготовленою М. Грушевським декларацією в справі утворення крайового комісаріату, вважали, що вона повинна охоплювати всі терени, де українське населення становило більшість. Тобто губернії Київську, Подільську, Волинську, Чернігівську, Полтавську, Харківську, Катеринославську, Херсонську і Таврійську, виокремлюючи з них неукраїнські частини і, навпаки, долучаючи до складу українських областей українські частини Холмської, Гродненської, Мінської, Курської, Воронежської губерній, Кубанської області та ін.¹⁴ Наділені високими професорськими титулами, члени урядової комісії категорично виступали проти такого підходу.

Згадуючи ці переговори і позицію на них урядової комісії, В. Винниченко писав: "Виміряючи територію майбутньої автономії України, вони торкнулись Чорного моря, Одеси, Донецького району, Катеринославщини, Херсонщини, Харківщини. І тут, від одної думки, від одної уяви, що донецький і херсонський вугіль, що катеринославське залізо, що харківська індустрія одніметься в них, вони до того захвилювались, що забули про свою професорську мантію, про свою науку, про високі Установчі Збори, почали вимахувати руками, розхристались і виявили всю суть свого руського, гладкого, жадного націоналізму. О ні, в такому розмірі вони ні за що не могли признати автономії. Київщину, Полтавщину, Поділля, ну, хай ще Волинь, ну та хай уже й Чернігівщину, це вони могли ще признати українськими. Але

Одеса з Чорним морем, з портом, з шляхом до знаменитих Дарданелл, до Європи? Але Харківщина, Таврія, Катеринославщина, Херсонщина? Та які ж вони українські? Це — Новоросія, а не Малоросія, не Україна. Там і населення в більшості не українське, то, словом, руський край. Бідні професори навіть науці своїй наплювали в лице й, як нетактовне цуцня, одшпурнули від себе ногою, коли вона підбігла до них з своєю статистикою, з посвідченням Російської Академії Наук. Яка там, в лихій годині, Академія Наук, коли однімаються Дарданелли, вугіль, залізо, сіль?"¹⁵ Тож зовсім не дивно, що Тимчасовий уряд одногосно відхилив вимоги української делегації, мотивуючи це тим, що всі питання, пов'язані з проблемою автономності, правосильні розв'язувати лише Всеросійські Установчі Збори. Схожу антиукраїнську позицію продемонструвала також Петроградська Рада робітничих і солдатських депутатів.

Проблема соборності українських земель порушувалась також делегатами I Всеукраїнського селянського з'їзду 28 травня — 3 червня 1917 р. в Києві. Йшлося, зокрема, про потребу приєднати Крим до України. Однак президія з'їзду не взяла цю пропозицію до уваги. Зате в схваленій з'їздом резолюції про війну ця проблема, щоправда, в непрямій, дещо завуальованій формі, все-таки прозвучала. "Щоб український народ, — зазначалось в ній, — міг після війни жити національно-політичним життям в цілості, неподілений між різними державами, Тимчасовий уряд повинен подбати, щоб представники народу Українського взяли участь на мирному міжнародному конгресові"¹⁶.

Після обнародування Центральною Радою свого I Універсалу, яким, незважаючи на протидію центрального уряду, фактично проголошувалась автономія України, питання визначення її територіальних меж набуло ще більшої актуальності. На переговорах з представниками Тимчасового Уряду останні настійно вимагали точного зазначення границь території України, розраховуючи завдяки складності цього питання якнайдовше відтягнути його розв'язання. Зокрема, воно було одним з центральних на об'єднаному засіданні виконкомів Рад і представників політичних партій, яке відбулось 22 червня 1917 р. у Маріїнському палаці Києва за участю міністрів О. Керенського, М. Терещенка, І. Церетелі. Про нього повідомляв в своїй доповіді В. Винниченко. "Мною було зазначено, — говорив він на засіданні Центральної Ради 1 липня, — що ми уважаємо 10 губерній за безпірні, решта — як частей інших губерній — повинно бути обслідувано. Деякі з присутніх не згоджувались з тим, що окремі губернії, як от Бессарабія, українські. Вказували також як на сумнівні на губернії Катеринославську, Херсонську. Характерна заява Терещенка, що Бессарабська губернія мусить бути включена в адміністративному відношенні в українську область. Дехто вказував, що окремі частини Бессарабії не можуть бути виключені, бо вони навколо оточені Українцями"¹⁷. І все ж очевидно, що Центральна Рада не приділила тоді належної уваги чіткому окресленню української національної території. Теоретичні розробки М. Грушевського та інших вчених в цьому плані не було закріплено найважливішими її документами. Адже і в I, і в II Універсалах містилася лише назва "Україна", без будь-якого зазначення її конкретних меж. Це ж стосується угоди Центральної Ради з представниками Тимчасового уряду від 3 липня 1917 р., а також проекту "Статуту вищого управління України", який було підготовлено окремо створеною комісією і подано 16 липня на розгляд Малої Ради.

Однак зроблено це було не через правову недосвідченість авторів названих документів, а з розмислом. Територія українська, писав у цьому зв'язку М. Грушевський, представниками Тимчасового уряду і неукраїнської демократії подавалась дуже неясно. "Вони з одного боку просили і ради не розширяти території поза безпечну національну область, а з другого — надати території України певні заокруглені

форми, географічну і економічну однаковість і для того, наприклад, включити в українську територію Бессарабію тощо, аби не вилучати їх в автономні області"¹⁸. Та на цю, зовсім слушну з погляду інтересів України, пораду представники Центральної Ради відповідали, що "всякий додаток неукраїнської території вони вважають некорисним для українського життя, а в усякім разі ставлять це в залежність від ясної волі самої зацікавленої людності"¹⁹. Отже, як в попередніх документах, так і в проекті "Статуту" територію автономної України не було окреслено, мабуть, тому, що українська сторона не хотіла, зв'язавши себе якимись конкретними межами, втратити в майбутньому, можливо, більш вигідні кордони. Висувати ж відразу максимальні вимоги вона просто боялась, оскільки добре знала ставлення до них російської сторони. Фатальність такого підходу виявилась досить швидко.

Новостворений уряд О. Керенського після довгих дискусій відхилив представлений делегацією Генерального Секретаріату проект "Статуту", а замість нього затвердив 4 серпня 1917 р. "Тимчасову інструкцію для Генерального Секретаріату Тимчасового Правительства на Україні". В ній нарешті визначалась територія України як окремого адміністративно-територіального тіла, але в дуже звужених межах. Уповноваження Генерального Секретаріату поширювались лише на територію п'яти українських губерній — Київської, Волинської, Подільської, Полтавської, Чернігівської (до того ж за виключенням Мглинського, Суразького, Стародубського і Новозибківського повітів)²⁰. Тобто, як справедливо зазначав дослідник О. Юрченко, в основному це були межі "Війська Запорізького" (з певним відхиленням в той чи інший бік) під час його договору з Москвою 1654 р.²¹ Щоправда, "Інструкція" залишила можливість поширення української адміністративної території й на інші губернії чи частини їх, в тому разі "як утворені в цих губерніях на основі постанови тимчасового уряду земські інституції висловлюються за бажаність такого поширення"²².

Своє ставлення до неї Центральна Рада виробила не відразу. Надто несправедливим і образливим для українства був цей документ. Протягом кількох днів тривало його обговорення. Переважна більшість промовців гостро засуджувала позицію петроградського уряду, багато з них вимагали відкинути "Інструкцію", дехто намагався до того ж пояснити справжній її зміст, звертаючи увагу присутніх на те, що зовсім не випадково від України відриваються найбільш розвинуті в економічному відношенні території. Виступаючи 6 серпня на засіданні Малої Ради, Менчківський, зокрема, роз'яснював: "Через що викреслено Харківщину? Бо там є уголь, руда і інші підземні багатства. Чому не згадується про Катеринославщину? Бо без Кривого Рога московська промисловість не зможе розвиватись. ...Навіть якщо поглянемо на продовольчу справу, то й тут бачимо, що московська буржуазія потурбувалась вирвати її з рук українського народу, бо знає, що це може послужити українському народу як зброя для дальшої боротьби. А без українського хліба голодна Росія прожити не може..."²³

Однак, як і раніше, не бажаючи відкритої конфронтації з російським урядом, українська влада намагалася використати навіть цю куцу автономію в інтересах розбудови національної державності. Центральна Рада 9 серпня формально схвалила "Інструкцію", прийнявши її до відома, оскільки та підносила проблему України на правний шлях і легалізувала Центральну Раду як крайовий орган.

Сувору великодержавну політику Тимчасового уряду викликала величезне обурення української громадськості. Другий Київський губернський національний з'їзд, що проходив 19—20 серпня 1917 р., закликавши Центральну Раду негайно взяти владу в Україні в свої руки, рішуче протестував проти поділу України російським урядом і обмежен-

ня прав Генерального Секретаріату. "Зїзд посилає свій товариський привіт, — наголошувалось у його резолюції, — насильно одлученим землякам-українцям: Катеринославщини, Херсонщини, Харківщини, Кубані, Таврії та українських повітів других губерній. Трудове населення Київщини вірить, що Україна буде єдина, міцна і вільна, і закликає вас до спільної праці на користь цілій Україні" ²⁴. Щойно населенню ставало відомо, що автономія обмежується п'ятьма губерніями, в усіх інших заселених українцями землях розпочинався активний рух за приєднання до України.

Яскраво розкрив роль накладених Тимчасовим урядом обмежень у пробудженні національної свідомості і зміцненні соборності українців В. Винниченко. "Крім того, вони об'єднували, ці обмежування, гуртували соборну Україну. До Інструкції, — зазначав він, — "окраїни" (Таврія, Харківщина, почасти Катеринославщина), будучи віддаленими від центру національного руху, виявляли відносно малу національну активність. Інструкція ж, відрізавши їх від усього національного тіла, зразу вдмухнула гаряче почуття спільності інтересів, чуття образи, гніву, обурення. "Окраїни" заврушилились, захвилювавшись, стали тягнутись до "автономії" України.

Розбуркане національне чуття стало кристалізуватись і формуватись у виразні домагання. З усіх кінців України посипались протести проти поділу єдиного народу, проти шматування національного тіла. Клич єдиної, неподільної України залунав на всій українській землі, єднав усіх, збирав до одного цілого навіть ті елементи, які до того часу були байдужими до національного відродження. Інструкція прислужилася до зміцнення й об'єднання національної самосвідомості краще, ніж сотні агітаторів" ²⁵.

Цікаво, що не лише національно свідомі українці, прихильники Центральної Ради виступали за державність і соборність України. Економічні, а пізніше і політичні інтереси дедалі більше штовхали на цей шлях також заможні українські верстви. "Коли Центральна Рада, — писав у своїх спогадах Є. Чикаленко, — добилася від уряду Керенського автономії тільки для п'яти центральних українських губернь, то заможні селяни і панки висловлювали свій жаль, що й нашу Херсонщину не приєднано до України. Вони певні були, що близький Київ швидче дасть лад і скорше заведе у нас спокій, ніж далекий Петроград. Один з них, заможний панок Іван Розміриця (розстріляний в 1920 р.), почав їздити власними кіньми по повіту та агітувати за те, щоб наше земство постановило приєднатися до України. А багатий землевласник Родзянко, сусіда мій по київському будинку, по світогляду російський чорносотенець, що крім "Кієвлянина" не читав жодної газети і знайомства зо мною, як видавцем "мазепинської" "Ради", не вів, після більшовицького перевороту в Петрограді зайшов до мене і почав переконувати, на моє диво, що треба ширити думку про відокремлення України від Росії і приєднання її на федеративних основах до Австрії. "Тоді, — казав він, — ми придбаємо Галичину й Буковину і з'єднаємось з Європою, бо інакше загинемо від азіатсько-московських більшовиків, які посунуть на нас, соціалізують землі, будинки, капітали, т. ін., як це вони роблять у себе" ²⁶.

Незважаючи на те, що Центральна Рада і Генеральний Секретаріат змушені були утримуватись від розв'язання нагальних завдань політичного і соціально-економічного устрою до Установчих Зборів, вони навіть за цих умов намагалися розбудувати автономну й соборну Україну. В декларації Генерального Секретаріату від 29 вересня 1917 р. відзначалось, що основи майбутнього ладу України після, угоди з Тимчасовим урядом має виробити Українська Центральна Рада у вигляді автономного статуту. України, який повинен бути винесений на Українські та Всеросійські Установчі Збори. "Першою умовою майбутнього держав-

ного ладу України, — наголошувалось при цьому, — має бути об'єднання всієї української землі і всього українського народу в одній автономній одиниці"²⁷.

Повалення більшовиками Тимчасового уряду наприкінці жовтня 1917 р. створило Центральній Раді сприятливі умови для поширення своєї влади на решту українських територій та декларування своїх прав на ті повіти сусідніх губерній, де українці становили більшість населення. Вже у відозві створеного 25 жовтня 1917 р. під її керівництвом "Крайового Комітету для охорони революції на Україні" вперше з усіх виданих на той момент актів місцевих державних органів України конкретно визначились її територіальні межі. Влада Комітету поширювалась "на всю Україну, на всі дев'ять губерній: Київську, Подільську, Волинську, Полтавську, Чернігівську, Харківську, Херсонську, Катеринославську й Таврійську"²⁸.

Подальший хід революційних подій вимагав від українських властей дедалі більше радикальних кроків. Так, III Всеукраїнський військовий з'їзд, що проходив в останній декаді жовтня в Києві, в постанові "Про територію Української республіки" ухвалив: "Виходячи з принципу самовизначення націй... з'їзд зазначає, що поділ України являється крайнім проявом грубих імперіалістичних намірів Тимчасового Правительства і частини російської демократії, яка з'єдналась з буржуазією, і вимагає від Центральної Ради і Генерального Секретаріату рішучих заходів від з'єднання під своєю владою всієї української землі в її етнографічних межах"²⁹.

Питання об'єднання українських земель розглядалось Центральною Радою 30 і 31 жовтня 1917 р. Першого дня з позачерговою заявою про прилучення Слобожанщини до автономної України виступив представник Української Ради цього краю Сіверо - Одаєвський. Він повідомив, зокрема, що і в Харкові, і по всій Слобожанщині вся влада цілковито перебуває в руках українців. (Кожна фраза промовця віталась бурхливими оплесками³⁰.) На засіданні 31 жовтня доповідь про прилучення "позаавтономних частин України від імені фракції соціалістів-федералістів зробив В. Бойко. Доповідач обґрунтував свої твердження про необхідність об'єднання під владою Генерального Секретаріату всіх українських земель посиланням на постанови різних повітових установ занексованої України, в яких містилися домагання про прилучення своїх повітів³¹. Доповнив доповідь В. Бойка священник Матеюк, який виступив з питанням приєднання до України Холмщини.

Внаслідок обговорення і роботи окремо створеної комісії майже одноголосно (крім кількох голосів представників національних меншин, що утримались) була прийнята постанова про з'єднання українських земель. "Розглянувши питання про становище тих українських земель, що по інструкції російського правительства від 4 серпня 1917 р. zostалися поза межами автономної України, — зазначалося в ній, — Центральна Рада, виконуючи волю трудового народу, висловлену в численних постановах селянських, національних та загально-територіальних — губернських та повітових — з'їздів і різних політичних та громадських організацій відмежованих частей України... ухвалила: "Поширити в повній мірі владу Генерального Секретаріату на всі відмежовані землі України, де більшість людності є українська, а саме — Херсонщину, Катеринославщину, Харківщину, материкову Таврію, Холмщину, частину Курщини та Вороніжчини"³².

З листопада 1917 р. Генеральний Секретаріат оповістив всіх громадян, всі урядові, політичні, громадські установи в Україні, що його компетенція поширюється на всі губернії, де українське населення становить більшість. "Через те Херсонщина, Харківщина, Катеринославщина і Таврія (без Криму) включаються в територію єдиної

Україні"³³. Про Холмщину, частину Курщини та Вороніжчини, як про українські території, у цій відозві не йшлося. Очевидно, що Центральна Рада продовжувала й далі виявляти непевність і непослідовність у цьому важливому питанні.

Успіхи на шляху відродження національної державності, разом з тим й досягнення соборності, було закріплено III Універсалом Центральної Ради, що був прийнятий 7 листопада 1917 р. Ним проголошувалось утворення Української Народної Республіки і визначались її межі. "До території Народної Української Республіки, — підкреслювалося в ньому, — належать землі, заселені в більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення кордонів Української Народної Республіки щодо прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини і суміжних губерній і областей, де більшість населення українська, має бути встановлена по згоді організованої волі народів"³⁴. Не важко помітити, що окрім перших названих в ньому дев'яти губерній, інші території зараховувались до українських лише умовно. Пізніше це завдасть немало клопотів українським дипломатам. Основна причина вказаних вад даного Універсалу впливала з орієнтації його творців не на самостійну державність, а на федерацію з Росією, яка вже не відповідає реальним умовам.

Важливу роль в консолідації українства, зміцненні соборності українських земель мали підготовка й проведення виборів до Українських Установчих Зборів. Схвалений 11 і 16 листопада 1917 р. Центральною Радою закон надав виборче право не лише названим в III Універсалі землям, а й населеним переважно українцями повітам Курщини і Вороніжчини. Згідно з ним територія України ділилася на 10 виборчих округів: Волинську (за винятком частин, окупованих ворогом), Катеринославську, Київську, Полтавську, Подільську, Харківську (з прилученням Гайворонського повіту Курської губернії), Херсонську, Чернігівську (з прилученням Путивльського повіту Курської губернії), Таврійську (в складі Бердянського, Дніпровського та Мелітопольського повітів Таврійської губернії), Острогозьку (з Острогозького, Валуйського, Бірючанського і Богучарського повітів Воронізької та Новооскольського повіту Курської губернії)³⁵.

Крім того, виборчий закон полишав право окремим адміністративним одиницям, які були суміжними названим територіям, також взяти участь у виборах. Щоб скористатися ним, потрібно було з ухвалою відповідного повітового народного (земського) зібрання про своє бажання взяти участь у виборах звернутися до Всеукраїнської комісії в справах виборів до Українських Установчих Зборів. Тоді комісія прилучить їх до суміжної виборчої округи, в зв'язку з чим збільшить і число депутатів від цієї округи. Цікаво, що під час обговорення питання про вибори до Установчих Зборів на засіданні Малої Ради 10 листопада 1917 р. голова Всеукраїнської комісії в справах виборів О. Севрюк назвав окремі суміжні землі. "Деякі українські землі, — говорив він, — як, наприклад, Таганрозька Донської області та Хотинський повіт Бессарабщини, не включені в округа з політичних причин. Але адміністративні одиниці, як земські зібрання, можуть висловитись за участь в Установчих Зборах — тоді їх буде причислено до українських виборців"³⁶.

У цілому ж, що стосується питання про українські частини Бессарабії, Донщини, Кубані, Чорноморщини та інших етнічноукраїнських земель, відносин з Кримом, то Центральна Рада передбачала розв'язати їх на майбутньому конгресі народів Російської федерації. Однак через різку зміну обстановки в Росії, яку було викликано діяльністю більшовицького уряду, ці плани виявились нереальними.

Предметом турботи Центральної Ради була протидія намірам центральних країн передати під тиском поляків українські землі Східної

Галичини, Буковини, Холмщини, Підляшшя і окупованої частини Волині відроджуваній Польській державі. Це питання обговорювалося на надзвичайному засіданні Малої Ради 11 листопада 1917 р. Було прийнято рішення обрати комісію для вироблення протесту проти насильного приєднання Полісся, Холмщини, частини Волині та проти наміру зробити те саме зі Східною Галичиною та Буковиною³⁷. 12 листопада Мала Рада одногосно ухвалила резолюцію в Холмській справі. В ній, зокрема, зазначалось: "До дійсного прилучення частини Холмщини та Підлясся, де більшість українського населення, це населення та всі евакуйовані адміністративно-громадські інституції Холмщини та Підлясся підлягають владі та опіці Генерального Секретаріату України"³⁸. Уряду доручалось вжити потрібних заходів, щоб встановити певний адміністративно-політичний лад для населення Холмщини і Підляшшя, в тому числі в порозумінні з місцевими громадськими організаціями призначити комісара Холмщини та Підляшшя, якому б підпорядковувались всі адміністративно-громадські установи цих земель.

Нарешті 14 листопада 1917 р. Мала Рада ухвалила резолюцію про замір центральних держав прилучити до Польської держави окуповану частину Волині, Холмщини та Підляшшя. "Ознайомившись з протестом Українського парламентського клубу в Австрії проти наміру прилучення тих земель Холмщини, Підляшшя і окупованої частини Волині, де більшість людності українська, до Польського Королівства та проти удержування української території Галичини в однім з польським конституційнім союзі з вужчими чи ширшими автономними правами останнього і уважаючи зі свого боку такі наміри насильним замахом на право самоозначення української людності, яка заселює вказані території, — Українська Центральна Рада, — зазначалося в резолюції, — постановляє:

1. Признати недопустимим насильне відірвання від території Української Народної Республіки окупованих Австрією і Германією українських земель Холмщини, Підлясся та Волині;

2. Звернути увагу міжнародної демократії на рішучий протест організованої демократії Галичини та Буковини проти наміру рішати волю вказаних земель всупереч волі їх людності;

3. Вжити всіх заходів до того, щоб людності австрійської України дано було фактичну можливість вільно висловити свою волю щодо дальшого свого політичного існування"³⁹.

Паралельно з цим 12 листопада 1917 р. у приміщенні Педагогічного музею в Києві відбулось велике протестаційне віче головним чином галичан і буковинців за участю представників Центральної Ради, Генерального Секретаріату, лідерів українських політичних партій — всього близько 2,5 тисяч чоловік. Після доповіді І. Лизанівського з промовами виступили Т. Масарик (голова чеського Національного комітету), поручик Є. Усопеску, М. Шаповал (член ЦК УПСР), М. Ткаченко (генеральний секретар судових справ, член ЦК УСДРП), А. Ніковський (член ЦК УПСФ), С. Петлюра (генеральний секретар військових справ), К. Лоський (губернський комісар Холмщини і Підляшшя). Всі вони рішуче протестували проти планів насильницького приєднання західних українських земель до Польської держави. "Стоячи на основі якнайповнішого самоозначення українського народу, — відзначалось у прийнятій резолюції, — ми домагаємось злучення всіх українських земель в одну цілість, бо лише це забезпечить українським трудящим масам якнайактивніший розвиток їх економічного, культурного і політичного життя"⁴⁰. Далі в ній підкреслювалось: "...1) протестуємо проти прилучення галицької і буковинської України до польського королівства і визнаємо це за акт насильства австрійсько-польського імперіалізму; 2) протестуємо проти всякої злуки Галичини і Буковини з Польщею без огляду на те, чи буде вона самостійною, чи австрійською провінцією, чи

автономною Галичиною; 3) заявляємо свою повну солідарність з заявою українського правительства про Підлясся, Холмщину і Волинь, приєднуємося до домагання холмських, підляських і волинських українців бути прилученими до Української Республіки" ⁴¹. На закінчення учасники віче звертались до Центральної Ради з проханням, щоб вона своїм авторитетом підтримала ці домагання.

У контексті досліджуваної проблеми, очевидно, є потреба стисло торкнутись питання про ставлення до неї основних політичних партій і організацій українських земель, що входили тоді до складу Австро-Угорщини. Хоча, безперечно, воно цілком заслуговує й на окреме фахове дослідження.

Головні політичні партії на західноукраїнських землях — Українська національно-демократична партія (УНДП), Українська соціал-демократична партія (УСДП) і Українська радикальна партія (УРП) вимагали з початку 1917 р. поділу Галичини, виокремлення з неї східної української області, утворення з українських земель Австро-Угорщини окремого коронного краю з широкими автономними правами. Вони активно протестували також проти приєднання українських етнічних земель до майбутньої Польської держави. Відродження під керівництвом Центральної Ради національної державності, проголошення УНР було сприйняте ними як початок втілення в життя власних найзаповітніших прагнень, в тому числі й вищого ідеалу всього українського народу — досягнення єдиної соборної Української держави.

Захищаючи західноукраїнські землі від посягань з боку поляків. Українська Парламентарна Репрезентація у Відні проголосила їх в грудні 1917 р. неподільною спадщиною української нації. В окремо прийнятій з цього приводу декларації говорилось: "Полагодження української проблеми в Австрії може наступити тільки отсим шляхом: найперше треба коронний край Галичину розкласти на його природні, себто історично-національні часті і тим самим відбудувати старо-українське Галицько-Володимирське королівство як історично-національну цілість.

Українська Парламентарна Репрезентація в Австрії заявляє, що відповідало би се найвищому ідеалови української нації, прилучити Галицько-Володимирське королівство, як неподільну спадщину української нації, до Української Народної Республіки" ⁴². Однак передумовою його здійснення, на думку українських парламентаріїв, було припинення війни і заключення миру на основі цовного й необмеженого права народів на самовизначення. Якщо ж після війни буде збережено довоєнний статус-кво, тобто мир, підписаний на основі принципу "без анексій", то відбудоване Галицько-Володимирське королівство, об'єднане з українською частиною Буковини й іншими українськими областями монархії, повинно ввійти як окрема державна цілість в Австрійську державу.

Надзвичайний народний з'їзд Української національно-демократичної партії, який відбувся наприкінці грудня 1917 р. у Львові, заслухавши звіт голови Народного Комітету К. Левицького та голови Української Парламентарної Репрезентації Є. Петрушевича про становище українського народу взагалі і в Австро-Угорщині зокрема, односторонно схвалив заяву в справі домагань українського народу в зв'язку з початком ведення мирних переговорів у Бресті. У заяві підкреслювалося, що "нема ні одного свідомого українця в Австро-Угорщині, котрий не бажав би собі з усіх сил прилучення всіх українських земель Австро-Угорщини до Української Народної Республіки. Таке є також переконання всіх членів Української Парламентарної Репрезентації і Народного Комітету та всіх українських партій без виїмку" ⁴³.

Щодо домагань австрійських українців, то вони бажали:

"...1) виділення всіх українських земель Австро-Угорщини в один автономний край з історичною назвою Галичини й Володимирі;

2) коли б се не було можливе, віддання всіх цих земель Українській Народній Республіці"⁴⁴.

Було висловлено також упевненість, що українські делегати на мирних переговорах всіма силами обстоюватимуть об'єднання української нації в одну цілість. А для того, щоб полегшити їм це завдання, було долучено детальну карту, на якій визначались межі суцільної української території в Австро-Угорщині.

Нарешті, вже в період активізації мирних переговорів, 20 січня 1918 р. Народний Комітет провів у Львові надзвичайну нараду про державно-правне становище західноукраїнських земель супроти УНР і переговорів в Бересті-Литовським. Внаслідок активного обговорення було схвалено такі домагання:

"...1) висловити як початкове домагання української людності названих областей: повне й безумовне здійснення одного і єдиного національного ідеалу цілої української нації без огляду на кордони, які їх досі розділяли;

2) рішуче й торжественно запротестувати проти якої-небудь правно-політичної чи міждержавної спільності яких-небудь частей української землі з державним зв'язком Польського Королівства;

3) вівзати Українську Парламентарну Репрезентацію, щоби в найближчій часі проголосила з парламентської трибуни сі абсолютні, безумовні і непохитні домагання українського народу"⁴⁵.

Успіхи щодо відродження національної державності, а разом з тим й на шляху досягнення соборності, Центральна Рада планувала закріпити Статутом Автономії України. В підготовленому проєкті територія республіки обіймала губернії Київську, Подільську, Волинську, Холмську, Чернігівську, Полтавську, Харківську, Катеринославську, Херсонську і Таврійську (без Криму) із прилученням сусідніх територій⁴⁶. Однак більш конкретного визначення останніх не містилось. Характерно, що вперше в документі такого рівня порушувалося питання західноукраїнських земель. "Коли б до Російської Держави прилучилися на основі свобідного бажання західноукраїнські землі, вони можуть також ввійти в склад Української Республіки"⁴⁷.

Територія республіки оголошувалась неподільною. Ніяку її частину не можна було прилучити до іншої республіки або виокремити як республіку без волі українського народу.

Проголошення більшовиками 12 грудня 1917 р. в Харкові радянської влади в Україні, пряма збройна агресія з боку радянської Росії з метою захопити під свій контроль територію УНР примусили Центральну Раду стати нарешті на шлях повної державної самостійності, розірвавши декларований III Універсалом федеративний зв'язок з Росією. Після оголошення IV Універсалом УНР "самостійною, ні від кого незалежно вільною суверенною державою українського народу"⁴⁸ відкривалися можливості для підписання мирного договору з державами Четверного союзу. Вже 13 січня 1918 р. їх делегації в Бресті визнали УНР правомочною вступати в міжнародні відносини.

Характерно, що вступаючи в мирні переговори з Німеччиною та її союзниками, український уряд прагнув не лише покращити внутрішнє і міжнародне становище УНР, яке з кожним днем внаслідок успішного наступу більшовиків погіршувалось, а й приєднати до неї ті українські землі, що перебували під контролем інших держав. Настановляючи членів делегації перед їх від'їздом до Бресту, М. Грушевський особливу увагу звертав на необхідності добиватися на мирних переговорах включення до складу УНР Східної Галичини, Буковини, Холмщини і Підляшшя. Якщо ж цього не вдасться, то домагатися від Австро-Угорщини об'єднання належних їй українських земель в окремий коронний край з широкую автономією. Один з членів української делегації О. Севрюк

так згадував про цю розмову з М. Грушевським напередодні від'їзду: "...Говорили про Чорне море, про економічні інтереси України та про українські землі, про Холмщину, Підляшшя, Буковину, Закарпатську Україну, ну й, розуміється, про Східну Галичину. Інтереси цих українських земель мали ми твердо боронити"⁴⁹.

Керуючись отриманими директивами, українська делегація вже на засіданні 6 січня 1918 р. порушила питання про об'єднання всіх етнографічно-українських земель у складі УНР. У відповідь на це австро-угорська делегація заявила, що визнає незалежність України тільки за умови визнання нею старих кордонів між Австро-Угорщиною і Росією⁵⁰. 13 січня, коли українська делегація знову порушила питання про належність Холмщини та Підляшшя до України та про потребу завдати плебісциту Східній Галичині, Північній Буковині та Угорській Русі, голова австрійської делегації граф Чернін в категоричній формі підтвердив недоторканність території Австро-Угорщини⁵¹. За цілісність території свого найближчого союзника висловились також німецька делегація. Але в питанні про державну приналежність Холмщини німці підтримали українські домагання.

Під загрозою голодних бунтів у своїх країнах і поразки у війні з Антантою держави Четверного союзу вимушені були якнайшвидше укласти мир з Україною. 9 лютого 1918 р. мирний договір між УНР і державами Четверного союзу було підписано. Стаття друга мирного договору так визначала західні і північно-західні межі України: "1. Між Українською Народною Республікою, з одної, і Австро-Угорщиною, з другої сторони, оскільки ті дві держави граничитимуть з собою, будуть ті границі, які існували між Австро-Угорською Монархією і Росією перед вибухом війни.

2. Дальше на Північ ітима границя Української Народної Республіки, починаючи під Тарнограду, загально по лінії Білгорай — Шебрешин — Красностав — Пугачів — Радин — Межириче — Сарнаки — Мельник — Високо-Литовськ — Каменець-Литовськ — Пружани — Вигоновське Озеро"⁵².

Таким чином, Холмщина і більша частина Підляшшя мусили відійти до УНР. Щоправда, під тиском поляків практичне приєднання цих земель до України ставало проблематичним. Дізнавшись про те, що Холмщина відходить до УНР, польські власті робили все, щоб не допустити цього. По всій країні прокотилася хвиля мітингів, зборів, на яких учасники домагалися включення Холмщини до складу Польщі. Питання про кордони з Польщею активно обговорювала й українська громадськість, розглядалося на засіданнях Центральної Ради. Представник Холмщини Олексіюк, виступаючи на її засіданні 12 березня 1918 р., наголосив, що ні з етнографічної, ні з історичної точки зору ця земля не є польською.

Крім згаданого договору в Бресті було підписано таємну угоду між Австро-Угорщиною і УНР в справі Східної Галичини та Буковини. Згідно з нею в обмін на поставки українських продовольчих продуктів австро-угорський уряд зобов'язувався не пізніше 31 липня 1918 р. здійснити поділ Галичини на українську і польську частини та, об'єднавши першу з Буковиною, створити один суцільний коронний край. При цьому застерігалось, що ця угода "творить з мировим договором неподільну цілість і що важність цієї заяви вигасає, як не буде виповнена яка-небудь постанова мирового договору"⁵³. На жаль, австрійська сторона не виконала її, анулювавши в односторонньому порядку.

Підписавши мирний договір з державами Четверного союзу, УНР не лише отримала сприятливі умови для забезпечення справедливих західних кордонів, а й для відновлення своєї влади на втраченій внаслідок агресії більшовицької Росії території. Згідно з шостою статтею підписа-

ного 3 березня 1918 р. в Бресті між радянською Росією, з одного боку, та Німеччиною і її союзниками — з другого, мирного договору перша зобов'язувалася негайно вивести з України свої війська, визнати УНР і розпочати з нею переговори з метою укладення миру і встановлення державних кордонів. Протягом березня—квітня 1918 р., спираючись на активну допомогу німецьких і австро-угорських військ, український уряд відновив свою владу на всій території України. Спроби більшовиків зберегти контроль хоча б над частиною України закінчилися невдало. Більше того, українські війська під командуванням полковника Болбочана, випередивши німців, визволили від більшовиків майже весь Кримський півострів, в тому числі міста Джанкой, Сімферополь, Бахчисарай. Однак внаслідок настійної вимоги німецького командування цей переможний наступ було припинено, а українські відділи відкликано з Криму. Німців не влаштувала не тільки українська влада в Криму, а й Центральна Рада в цілому. Порушивши свої союзницькі зобов'язання, вони ініціювали незабаром в Україні державний переворот.

Центральна Рада і уряд республіки домагались також справедливого розв'язання на основі самовизначення місцевого населення питання про окуповану румунськими військами наприкінці грудня 1917 — початку 1918 р. українську частину Бессарабії (повіти Хотинський, Акерманський та частина інших). Ще 3 березня 1918 р. голова уряду і міністр закордонних справ В. Голубович надіслав з цього приводу ноту протесту урядам Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії та Румунії, в якій доводив до відома, що будь-яка зміна колишнього румунсько-російського кордону, особливо його північної і полудневої частин, глибоко порушує політичні та економічні інтереси УНР. Українська сторона вважає, підкреслювалося в ноті, що "обговорення і вирішення цього питання можливе лише при участі і за згодою Українського Правительства"⁵⁴. Після того, як 9 квітня 1918 р. Бессарабію було приєднано до Румунії як автономну провінцію, на засіданнях Малої Ради 12 і 13 квітня детально, майже цілу добу, обговорювалось питання про анексію Бессарабії Румунським Королівством. У прийнятій резолюції висловлювався рішучий протест проти цієї незаконної акції і, зокрема, заявлялось: "Не вважаючи Бессарабську справу актом 9-го квітня за вирішену, Українська Центральна Рада доручає Раді Народних Міністрів вжити всіх заходів, які будуть до її розпорядження, щоби в найкоротшій часі було рішення долю Бессарабії в порозумінні з Українською Народною Республікою й за свобідним виявом волі всього населення Бессарабії"⁵⁵.

Одним з останніх важливих актів Центральної Ради у визначенні меж УНР, соборності українських земель був "Закон про новий територіально-адміністративний поділ України", ухвалений 6 березня 1918 р. Згідно з ним старий поділ на губернії і повіти скасовувався, а вся територія УНР розподілялася на нові адміністративні одиниці землі. Серед них: Підляшшя (центр Берестя), Волинь (Луцьк), Погоринне (Рівне), Болохівська земля (Житомир), Деревська земля (Іскоростень), Дреговицька земля (Мозир), Київ з околицею, Поросся (Біла Церква), Черкащина (Черкаси), Побожже (Умань), Поділля (Кам'янець), Брацлавщина (Вінниця), Подністров'я (Могилів-Подільський), Помор'є (Миколаїв), Одеса з околицею, Низ (Єлисаветград), Січа (Катеринослав), Запорожжє (Бердянськ), Нове Запорожжє (Херсон), Азовська земля (Маріуполь), Сіверщина (Стародуб), Чернігівщина (Чернігів), Переяславщина (Прилуки), Посем'є (Конотоп), Посулле (Ромни), Самара (Кременчук), Полтавщина (Полтава), Слобідщина (Суми), Харків з околицями, Донеччина (Слов'янськ), Подонне (Острогожськ), Половецька земля (Бахмут)⁵⁶. Усього земель — 32. Крім того, законом передбачалось, що оскільки остаточне розмежування УНР з сусідніми державами не закінчене, то і кількість земель може бути в майбутньому змінено-

на. Кордони між самими землями повинен був визначити уряд. Йому ж доручалось внести найближчим часом пропозиції щодо організації самоврядування, адміністративної, судової і військової влади. Але з цією роботою через різні причини забарилися, оскільки вона потребувала серйозної підготовки. Повалення Центральної Ради перешкодило впровадженню цієї реформи.

Таким чином, період діяльності Центральної Ради характеризується значними досягненнями щодо розвитку та втілення у життя української соборницької ідеї. Вперше за кілька століть саме завдяки їй це стало реально можливим. Відроджена під керівництвом Центральної Ради державність українського народу, втілена у формі УНР, відіграла важливу роль в консолідації і об'єднанні української нації, охоплювала більшу частину українських етнічних земель.

¹ Ю р ч е н к о О. Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правному аспекті. — Мюнхен, 1971. — С. 22—23.

² Г р у ш е в с ь к и й М. Якої ми хочемо автономії і федерації? — К., 1991. — С. 126.

³ Робітнича газета. — 1917. — 20 квітня.

⁴ М е л ь н и к М. Українська держава 1917—1920 рр. у світлі міжнародного права // Визвольний шлях. — Лондон, 1971. — № 5. — С. 465.

⁵ Робітнича газета. — 1917. — 20 квітня.

⁶ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. — К., 1996. — Т. 1. — С. 61.

⁷ Т а м ж е. — С. 59.

⁸ Т а м ж е. — С. 60.

⁹ Т а м ж е. — С. 100.

¹⁰ Т а м ж е. — С. 229—230.

¹¹ Багатопартійна українська держава на початку XX ст. Програмні документи перших українських політичних партій. — К., 1992. — С. 18.

¹² Т а м ж е. — С. 30.

¹³ Т а м ж е. — С. 12.

¹⁴ Українська Центральна Рада... — С. 86.

¹⁵ В и н н и ч е н к о В. Відродження нації — 4. 1. — К. — Відень, 1920. — С. 167—168.

¹⁶ Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — № 11—12.

¹⁷ Українська Центральна Рада... — С. 152.

¹⁸ Г р у ш е в с ь к и й М. Україна і Росія. — К., 1917. — С. 9.

¹⁹ Д о р о ш е н к о Д. Історія України 1917—1923. — Т. 1. Доба Центральної Ради. — Ужгород, 1932. — С. 211.

²⁰ Конституційні акти України 1917—1920: Невідомі конституції України. — К., 1992. — С. 65.

²¹ Ю р ч е н к о О. Назв, праця. — С. 83.

²² Конституційні акти України... — С. 65.

²³ Українська Центральна Рада... — С. 219.

²⁴ Центр, держ. арх. органів влади України, ф. 1115, оп. 1, спр. 54, арк. 16.

²⁵ В и н н и ч е н к о В. Відродження нації. — Ч. II. — К., — Відень, 1920. — С. 48—49.

²⁶ Ч и к а л е н к о Є. Уривок з моїх споминів за 1917 р. — Прага, 1932. — С. 19.

²⁷ Нова Рада. — 1917. — 30 вересня.

²⁸ Народна воля. — 1917. — 27 жовтня.

²⁹ Нова Рада. — 1917. — 1 листопада.

³⁰ Українська Центральна Рада... — С. 376.

³¹ Т а м ж е. — С. 376.

³² Т а м ж е. — С. 379.

³³ Т а м ж е. — С. 391.

³⁴ Національні відносини в Україні у XX ст.: Збірник документів і матеріалів. — К., 1994. — С. 55.

³⁵ Українська Центральна Рада... — С. 413.

³⁶ Народна воля. — 1917. — 12 листопада.

³⁷ Т а м ж е. — 14 листопада.

³⁸ Т а м ж е.

³⁹ Нова Рада. — 1917. — 16 листопада.

⁴⁰ Берестейський мир. 3 нагоди 10-х роковин 9.ІІ.1918 — 9.ІІ.1928: Спомини та матеріали. — Львів. — К., 1928. — С. 71.

⁴¹ Т а м ж е. — С. 71—72.

⁴² Л е в и ц ь к и й К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914—1918. — Львів, 1930. — С. 712.

⁴³ Т а м ж е. — С. 702.

⁴⁴ Там же.

⁴⁵ Там же. — С. 714.

⁴⁶ ЦДАОВ України, ф. 1115, оп. 1, спр. 1, арк. 108.

⁴⁷ Там же.

⁴⁸ Конституційні акти України 1917—1920... — С. 70.

⁴⁹ Симоненко Р. Брест: Двобій війни і миру. — К., 1988. — С. 186.

⁵⁰ Босчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. — К., 1994. — С. 18.

⁵¹ Там же.

⁵² ЦДАОВ України, ф. 1115, оп. 1, спр. 9—10, арк. 59.

⁵³ Левицький К. Назв, праця. — С. 734.

⁵⁴ Робітнича газета. — 1918. — 10 березня.

⁵⁵ Відродження. — 1918. — 16 квітня.

⁵⁶ Народна воля. — 1918. — 13 березня.

* * *

С. І. СВПЛЕНКО (Дніпропетровськ)

Народництво в Україні: сучасний погляд на проблему

Народництво залишило помітний слід в історії України XIX — початку XX ст. В силу історичної специфіки становища українських земель, які тоді перебували під владою імперських режимів Габсбургів та Романових, народництво в Україні відзначалось етнічно-ідеологічною розмаїтістю й було представлене, двома головними "потокми" — українським та російським. Ці споріднені, типологічно близькі історичні явища розвивалися самостійно і водночас у взаємозв'язку, мали спільні й особливі риси.

За умов наявності на українських теренах різних народницьких потоків нагальним науковим завданням є їх чітка термінологічна ідентифікація. Аналіз різноманітних джерел дає змогу стверджувати, що головний зміст і особливості демократичного українства, принаймні стосовно другої половини XIX ст., найточніше відбиваються в такому узагальнюючому понятті, як "українське народолюбство". Спробуємо довести це на підставі конкретних фактів.

Виникнення згаданого терміну припадає на початок 1860-х рр., коли ідеї вітчизняної демократії стали не тільки світоглядним дороговказом для окремих осіб або нечисленних і розпорошених гуртків та груп, а й засобом консолідації українського національного руху. Уперше це поняття було вжито публічно діячами київської української громади — одного з провідних осередків тогочасного демократичного українства — в посланні до "братів галичан", датованому 21 червня 1862 р. і видрукованому на шпальтах львівського часопису "Слово".

Київські громадівці зверталися до таких же прихильників народної справи в Галичині: "...На перший раз напишемо вам, милі Братя, про наш побит, про те, як життя у нас складається, які препони зустрічаються народному ділу, хто йому стає в запомогу, та яку межу проклали досі перед собою Українські народолюбці" Автори листа констатували, що "народолюбці складають в кожному городе свою громаду, удержують меж собою стосунки і заклали собі скрізь одинакову мету: розвить свой народ на початках народних"².

Терміни "українські народолюбці", "народолюбці" використовуються в листі київських громадівців до однодумців з Галичини не випадково

- ⁴⁴ Там же.
⁴⁵ Там же. — С. 714.
⁴⁶ ЦДАОВ України, ф. 1115, оп. 1, спр. 1, арк. 108.
⁴⁷ Там же.
⁴⁸ Конституційні акти України 1917—1920... — С. 70.
⁴⁹ Симоненко Р. Брест: Двобій війни і миру. — К., 1988. — С. 186.
⁵⁰ Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. — К., 1994. — С. 18.
⁵¹ Там же.
⁵² ЦДАОВ України, ф. 1115, оп. 1, спр. 9—10, арк. 59.
⁵³ Левицький К. Назв, праця. — С. 734.
⁵⁴ Робітнича газета. — 1918. — 10 березня.
⁵⁵ Відродження. — 1918. — 16 квітня.
⁵⁶ Народна воля. — 1918. — 13 березня.

* * *

С. І. СВИТЛЕНКО (Дніпропетровськ)

Народництво в Україні: сучасний погляд на проблему

Народництво залишило помітний слід в історії України XIX — початку XX ст. В силу історичної специфіки становища українських земель, які тоді перебували під владою імперських режимів Габсбурів та Романових, народництво в Україні відзначалось етнічно-ідеологічною розмаїтістю й було представлене, двома головними "потокми" — українським та російським. Ці споріднені, типологічно близькі історичні явища розвивалися самостійно і водночас у взаємозв'язку, мали спільні й особливі риси.

За умов наявності на українських теренах різних народницьких потоків нагальним науковим завданням є їх чітка термінологічна ідентифікація. Аналіз різноманітних джерел дає змогу стверджувати, що головний зміст і особливості демократичного українства, принаймні стосовно другої половини XIX ст., найточніше відбиваються в такому узагальнюючому понятті, як "українське народолобство". Спробуємо довести це на підставі конкретних фактів.

Виникнення згаданого терміну припадає на початок 1860-х рр., коли ідеї вітчизняної демократії стали не тільки світоглядним дороговказом для окремих осіб або нечисленних і розпоршених гуртків та груп, а й засобом консолідації українського національного руху. Уперше це поняття було вжито публічно діячами київської української громади — одного з провідних осередків тогочасного демократичного українства — в посланні до "братів галичан", датованому 21 червня 1862 р. і видрукованому на шпальтах львівського часопису "Слово".

Київські громадівці зверталися до таких же прихильників народної справи в Галичині: "...На перший раз напишемо вам, милі Братя, про наш побит, про те, як життя у нас складається, які препони зустрічаються народному ділу, хто йому стає в заемогу, та яку межу проклали досі перед собою Українські народлобці" Автори листа констатували, що "народлобці складають в кожному городе свою громаду, удержують меж собою стосунки і заклали собі скрізь единакову мету: розвить свой народ на початках народних"².

Терміни "українські народлобці", "народлобці" використовуються в листі київських громадівців до однодумців з Галичини не випадково

й неодноразово. Безперечно, це були самоназви учасників українського демократичного руху не лише Києва, а й інших міст Наддніпрянщини. Вже тоді народолобський напрям мав цілком визначену мету, засоби та принципи діяльності, чітке розуміння своєї соціальної бази.

Про поширення в українському національному русі понять "українські народолубці", "народолубці" свідчить і звернення одного з його ідеологів П. О. Куліша до однодумців "українофілів", написане 28 серпня 1862 р. на хуторі Мотронівка. Торкаючись початків вітчизняного демократичного руху, автор звернення зазначав: "...Прийнялись ці спочатку дуже нечисленні народолубці за свою нову справу і почали її з вивчення простого народу українського, його мови, його звичаїв, побуту і його історії"³. За словами П. О. Куліша, українські діячі мали своїми ватажками людей "високого таланту" в галузі поезії та історії. Їхні імена прямо не названі автором, хоча з контексту випливає, що йдеться про Т. Г. Шевченка і М. І. Костомарова — ідейних лідерів Кирило-Мефодіївського братства. Орієнтація більшості українських народолубців на "пригнічених та скривджених" розглядається П. О. Кулішем — представником "правого" крила національного руху — як "фатальна крайність", що мала наслідком "ізолюваність нашої громади народолубців і — що найгірше — відчуження від нас багатьох людей багатих і різнобічно освічених..."⁴.

Отже, термін "українські народолубці" П. О. Куліш тлумачить досить широко, розуміючи під ним прихильників народної справи від кирило-мефодіївців до вітчизняних "шістдесятників". Звернення українського діяча є безперечним свідченням того, що на початку 1860-х рр. виявилися різні підходи до соціальної основи українського національного руху.

Негативні оцінки українських народолубців були притаманні київському часопису "Вестник Юго-Западной и Западной России", що видавався К. А. Говорським. Позиція цього друкованого органу відбилася в редакційній примітці до статті Св. І. П-ського "Народ проти хохломані", що, на думку редакції, наочно підтверджувала "самозванство й безтактність наших непрошених народолубців-хохломанів"⁵.

У наступне десятиліття поняття "народолубці", як і раніше, вживалося в публіцистиці, періодичних виданнях різних ідейних уподобань. Цікаві згадки про "народолубців" містилися в газеті "Киевский Телеграф", яка протягом 1874—1876 рр. стала неофіційним органом київської української громади. Так, на її шпальтах, зокрема, йшлося про "сумну долю козацької старшини, нізведену із п'єдесталу істориками-народолубцями", тощо⁶. Про "правобережних народолубів, які збираються навчати дітей по-малоросійськи", писав головний опонент "Киевского Телеграфа" — реакційно-консервативний часопис "Киевлянин"⁷.

Терміни "українське народолубство", "народолубство" неодноразово зустрічаються на шпальтах української преси, що видавалася за кордонами Російської імперії. Приміром, є вельми цікавою розвідка Ф. К. Вовка (Сірка) "Т. Г. Шевченко. Його думки про громадське життя", надрукована у "Громаді" М. П. Драгоманова (1879, № 4). Прикметно, що для автора згаданої статті поняття "українські народолубці" є самоназвою діячів вітчизняної демократії. На це вказує теза про те, що "ляхи-поміщики узивали українських народолубців хлопоманами"⁸.

Чимало даних для термінологічного аналізу вказаних понять подає публіцистична полеміка між Б. Д. Грінченком і М. П. Драгомановим, що точилася впродовж 1892—1893 рр. У цьому контексті значний дослідницький інтерес становлять "Листи з України Наддніпрянської" Б. Д. Грінченка, в яких, зокрема, наводиться класифікація патріотичної частини української інтелігенції в Росії.

За Б. Д. Грінченком, першу групу української патріотичної інтелігенції становлять "формальні націоналісти" ("українофіли"), які "виявляють прихильність до всього українського: до української мови, до української літератури, навіть до української одяжі, — але й тільки". Український діяч висловлює критичне зауваження стосовно цієї групи. "Ніякої позитивної праці від них сподіватися нема чого, — пояснює далі Б. Д. Грінченко, — бо позитивна українська праця можлива в нас тільки на народолобній основі, а в цих людей перше стоїть націоналізм, а народолобство — так собі"⁹.

До другої групи Б. Д. Грінченко відносить "радикалів". "Ся групка, — пише він далі, — проповідує любов до народу, говорить про працю для нього і має соціалістичний колір. Опріч того соціалістичного кольору (що багатьох дуже вражає), народолобні ідеї в сієї групи такі, що до них буде прихильний всякий народолобець"¹⁰.

Третю групу, що вийшла з першої ("українофільської"), Б. Д. Грінченко називає "свідомими українськими націоналами-народолобцями", які "вважають русько-українську націю за націю самостійну, що має всі права, які звичайно повинна мати нація, — себто: права порядкувати по-своєму в своїй землі в справах просвітній, культурній, економічній, соціальній та політичній"¹¹.

Як бачимо, за класифікацією Б. Д. Грінченка, українське народолобство як система світоглядних цінностей було різною мірою притаманне усім групам вітчизняного національного руху і стало тим чинником, що дозволяє поставити досить різні угруповання опозиційного українства в один типологічний ряд.

Не менш цінними є "Листи на Наддніпрянську Україну" М. П. Драгоманова — ідейного опонента Б. Д. Грінченка і водночас його ж об'єктивного союзника в українській національній справі. Полемізуючи з Б. Д. Грінченком, М. П. Драгоманов позначає демократичне українство різноманітними термінами, серед яких використовує й такі, як "народолобець", "українські націонали-народолобці", "національно-народолобна" "партія", "група" тощо¹².

Назва "народолобці" була органічною для діячів українського визвольного руху, про що свідчить їх епістолярна спадщина. Так, П. С. Єфименко писав полтавському громадівцю О. Я. Кониському із заслання: "Дякую за Ваш лист, за новини, а найбільше за Вашу працю для народної освіти. Ви своїми листами до Комітету Грамотності зробили для народу більше, ніж кожен з наших народолобців"¹³.

Багатий матеріал для змістовного аналізу термінів "народолобство", "народолобець" подає "Щоденник" О. Ф. Кістяківського. Запис від 19 лютого 1876 р. вказує на те, що О. Ф. Кістяківський вживає поняття "народолобці" стосовно не тільки Наддніпрянщини, а й Галичини, до того ж не тільки у просторі, але й у часі, бо запис від 22 вересня 1876 р. містить згадку про "демократизм і народолобство" "шістдесятника" О. О. Козлова¹⁴. Невипадковість використання цього поняття стосовно доби 1860-х рр. підтверджує запис від 19 травня 1880 р., в якому йдеться про "українофіла і київського громадянина шістдесятих років" Б. С. Познанського. За словами О. Ф. Кістяківського, це "один із тих народолобців, які мріяли своє народолобство поставити на практичний ґрунт, хотіли бути народолобцями не на словах, а на ділі"¹⁵. У запису від 17 лютого 1880 р. О. Ф. Кістяківський вживає поняття "народолобство" й стосовно себе і не в ретроспективному контексті, а як стан свого світогляду¹⁶.

Поняття "народолобство" дістало відбиток і на сторінках мемуарної літератури. Приміром, М. П. Драгоманов неодноразово вживав цей термін, починаючи від "Австро-руських споминів" й до своєї "Відповіді" з приводу 30-річчя громадської праці у 1895 р. Останнє джерело дуже

показове щодо розуміння цим політичним діячем місця і ролі "українського народолобства" у його світогляді та діяльності. "Коли я претендую на що-небудь, — звертався на схилі свого життя М. П. Драгоманов до народолобців в Україні, — то лишень на те, щоб проповідати і пробувати прикладом до політичної практики ті провідні думки, до котрих дійшли в 40-ві роки славні братчики Кирило-Мехтодієвські, і котрі лежали в основі українського народолобства мого і товаришів, в наші молоді часи, в 60-ті і 70-ті роки, звісно, з одмінами, котрі принесли всесвітня наука і політика в новіші часи"¹⁷.

Про громадську популярність ідеї народолобства згадувалось у споминах О. Ф. Кістяківського про відомого українського діяча П. П. Чубинського, опублікованих на сторінках "Киевской Старини" 1884 р. Торкаючись доби початку 1860-х рр., мемуарист зазначає: "Ідеї народолобства і народовивчення були у своєму зеніті"¹⁸. Подібна термінологія зустрічається і в спогадах В. Б. Антоновича (М. Подорожного) про ідеолога українського національного руху М. І. Костомарова, який називається автором споминів "істориком-народолобцем"¹⁹.

У перші десятиліття ХХ ст. поняття "народолобці", "народолобство" також використовувались у мемуарах учасників визвольного руху. Так, колишній соціально-революційний народник 1870—1880-х рр., катеринославець К. Є. Котов, подаючи ретроспекцію формування свого світогляду в молодості, писав, що у ньому вже в гімназичні роки "жевріла іскра народолобства"²⁰. Про "народолобні елементи на Україні" доби революційних подій 1905—1907 рр. залишив мемуарні свідчення український громадсько-політичний діяч О. Г. Лотоцький²¹.

Поряд з поняттями "українські народолобці", "українське народолобство" для ідентифікації вітчизняного національного руху пореформеної доби використовувались й інші терміни. З початку 1860-х рр. синонімічними назвами українських "народолобців", "народолобства" стали такі поняття, як "хлопомани", "хлопоманія". Однією з поширених самоназв діячів українського національного руху пореформеної доби стали терміни "громадівці", "громадівство"²². Їх поява на початку 1860-х рр. була пов'язана з утворенням у Києві, Полтаві, Чернігові, Харкові та деяких інших містах "українських громад" — напівлегальних гуртків, основу яких становила вітчизняна опозиційна інтелігенція. Подібні організаційні осередки існували в Україні не тільки в другій половині ХІХ ст., а й на початку ХХ. Втім, згадані поняття мали все ж таки частковий характер, тому що учасники українського визвольного руху діяли не тільки в межах "громад", а й інших гуртків або навіть окремо, не об'єднуючись в якісь організаційні структури.

Цікавий матеріал для аналізу вказаних термінів містить творча спадщина М. П. Драгоманова.

Прихильників нових соціальних порядків у різних країнах М. П. Драгоманов називає "соціалістами-громадівцями". Залучаючи в один типологічний ряд громадівців "усіх недержавних і служивських пород в Європі", український діяч висловлюється за те, щоб "громадівці фламандські, українські, чеські, сербські і т. і.", "оступаючись кожний за свою породу, були б в той же час і явними прихильниками громад мужицьких"²³. Така постановка питання є не що інше, як втілення ідеї національного народолобства.

У праці "Шевченко, українофілі і соціалізм" М. П. Драгоманов неодноразово використовує термін "українські громадівці", розкриваючи його зміст. Аналіз цих місць творчої спадщини видатного мислителя переконує, що поняття "українські громадівці" є близьким, але не тотожним терміну "українські народолобці", оскільки останній дещо ширший. По-перше, М. П. Драгоманов вкладає в термін "українське громадівство" соціалістичний зміст і відокремлює його від інших груп в

українському національному русі. Про це, зокрема, свідчить така думка: "Критично-історичний же перегляд життя й писання Шевченкового може багато чому навчити українолюбців і почасти українських громадівців. По-друге, "українські громадівці", за М. П. Драгомановим, мають виступати "серед наших селян, цих безперечних українців, приміром європейських городян"²⁴. Ця думка є свідченням ідейної орієнтації українського видатного політика не тільки на національні, а й загальноєвропейські демократичні цінності. Втім, подібний підхід поділяли далеко не всі учасники українського національного руху. Отже, поняття "українські громадівці" репрезентувало лише частину демократичного українства як в організаційному, так і в ідеологічному вимірі.

У публіцистиці М. П. Драгоманова використовується й термін "українське народовство". В праці "Антракт з історії українофільства (1863—1872)" є згадки про "наших (наддніпрянських. — Авт.) і галицьких народовців", про "народовців-романтиків" тощо. У "Передньому слові до "Громади" "народовці" ототожнюються з "демократами", а в "Листах на Наддніпрянську Україну" "українська демократія" асоціюється з "хлопоманією" чи "народовством". Проте, як видно з *джерел*, термін "народовство" закріпився на теренах Галичини і в силу історичних умов розвитку цього краю набув певної специфіки²⁶. Тому, на наш погляд, дану назву не варто використовувати як узагальнюючу для усього вітчизняного визвольного руху.

Загалом представники українського національного руху пореформеної доби дістали різні назви в історичних джерелах. Це, зокрема, "громадівці", "малорусофіли", "русинофіли", "українолюбці", "українофіли", "українські народовці", "українські народолубці", "українці", "українські хлопомани", "хохломи", "українські соціалісти-федералісти" тощо. Усі ці поняття відбивають одне й те ж саме історичне явище, хоча є різними за походженням, рівнем автентичності, вірогідності та репрезентативності.

Аналіз джерел переконує, що термін "українське народолубство" — найбільш вдале узагальнююче поняття для ідентифікації українського національного руху другої половини XIX ст. Впродовж кількох десятиліть воно служило однією з найпоширеніших самоназв демократичного українства, причому його вітчизняне походження не викликає сумнівів. Важливо, що цей термін адекватно відбивав головний зміст і особливості українського руху в підросійській Україні. Усе це знаходить підтвердження в різноманітних і непоодиноких джерелах: публіцистиці, приватному листуванні, щоденниках, мемуарах, позасудовому офіційному діловодстві.

Скасування кріпацтва, проведення буржуазних реформ 1860—1870-х рр. сприяли виникненню такої суспільної атмосфери, коли помітним чинником громадського життя став демократичний рух російської інтелігенції. Для його ідентифікації виникає відповідна термінологія.

Вже на початку 1860-х рр. серед російських демократів з'явилося поняття "народники", під яким розуміли демократично налаштованих, схильних до реформаторства людей, симпатиків народу. Однак впродовж 1860-х рр. згаданий термін не дістав поширення²¹.

Відомий діяч визвольного руху Я. В. Стефанович вважав, що поняття "народництво" виникло на півдні Російської імперії. Проте знаний історик Б. П. Козьмін, який зробив докладний термінологічний аналіз цієї назви, обґрунтовано висловився за "північне", тобто суто російське її походження.

У російському визвольному русі терміни "народник", "народництво" почали поширюватися лише після масового "ходіння в народ" 1874 р., а утвердилися за часів "Землі і Волі" 1876—1879 рр. Тоді ж землевольці стали називати "народниками" й своїх попередників —

російських революційних демократів 1860-х рр. Пізніше поняття "народники", "народництво" трактуються досить широко, адже свою приналежність до них засвідчили як "народовольці", так і "чорнопередільці". Проте наприкінці 1870-х — упродовж 1880-х рр. дані назви були все ж таки ближчими до "Чорного Переділу" та його наступників, хоча діячі "Народної Волі" від них офіційно не відмовлялися. З 1880-х рр. вказані терміни широко входять у легальну літературу, хоча й не мають чітко окресленого визначення²⁹.

У 1870—1880-х рр. російське народництво значно поширилося в губерніях підросійської України. Прикметно, що поняття "народники", "народництво" в той час не стали самоназвами українських народолюбців. Утім М. П. Драгоманов, який добре розумів різницю між українським і російським демократичним рухом, уже в 1880-х рр. епізодично використовував термін "українофільське народництво". Водночас на початку 1880-х рр. поняття "малоруське народництво" вживається тими учасниками визвольного руху, які були близькі до "Народної Волі", хоча повністю не поділяли її програмно-тактичних настанов і прагнули розробити нову програму боротьби у відповідності з особливостями України³⁰.

Цікаво, що у 1870—1880-х рр. терміни "народники", "народництво" були не єдиними узагальнюючими назвами російського радикального народництва. "Чайковці", "лавристи", "бунтарі", "якобінці", "землевольці", "народовольці", "чорнопередільці" та інші вважали себе "соціалістами-революціонерами", прихильниками "соціально-революційної" "партії", "руху", "справи". Саме ці узагальнюючі поняття стали невід'ємною частиною термінології судово-слідчої та позасудової офіційної документації³¹. Різноманітні джерела свідчать про поширеність ще одного синонімічного терміну — "радикали"³².

На початку ХХ ст. М. С. Грушевський, П. С. Єфименко та інші представники вітчизняної історіографії вживали у своїх працях терміни "українське народництво", хоча поряд використовували й інші назви — "народолобець", "народолюбці", "народолюбка", "народолюбство" тощо³³. Поступово поняття "українське народництво" утвердилось в історіографії першої третини ХХ ст.³⁴ Цьому сприяли й деякі відомі діячі визвольного руху, зокрема С. Ф. Русова, В. К. Дебогорій-Мокрієвич, які у своїх споминах писали про українолюбство 1860-х рр. як про "народницький просвітницький рух", згадували про "українофілів-народників" 1870-х рр. тощо³⁵.

Поняття ж "народолюбство" не дістало широкого вжитку в історіографії. Проте такі визнані фахівці з народницької проблематики, як С. Н. Валк, Б. П. Козьмін, В. М. Фігнер, вдавалися до його використання, хоча не визначали його термінологічного змісту³⁶. З 1930-х рр. це поняття практично забули та й сама наукова проблема "українського народництва" після розгрому школи М. С. Грушевського була поставлена під сумнів і не підлягала вивченню в радянській історіографії.

Останнім часом термін "народолюбці" починає повертатися із забуття. Так, російський історик М. О. Троїцький, широко використовуючи поняття "народники", поряд з цим вживає узагальнюючий термін "народолюбці", щоправда, стосовно російських революціонерів 1860—1870-х рр.³⁷ Сучасний дослідник з української діаспори Л. Винар додержується термінологічної розмаїтості, використовуючи паралельно такі поняття, як "українські народники", "українські народовці", "українські народолюбці", "українолюбці" та "хлопомани"³⁸.

Наведений джерелознавчий та історіографічний аналіз термінології дає підстави стверджувати, що два головних народницьких потоки на теренах підросійської України другої половини ХІХ ст. найточніше ідентифікувати з такими узагальнюючими самоназвами, як "українське

народолюбство" і "російське народництво", які є найбільш автентичними, вірогідними та репрезентативними. Водночас, враховуючи історіографічну традицію, весь народницький спектр можна було б визначити поняттям "народництво в Україні". Застосування вказаних термінологічних відмінностей не є "трою слів", а проявом необхідності чітко виявити спільне, споріднене й оригінальне, специфічне у двох народницьких потоках.

Типологічна близькість, спорідненість українського народолюбства і російського, народництва зумовлюється впливом цілої низки однорідних чинників. Обидва народницькі потоки зароджуються в першій половині XIX ст., тобто в перехідну епоху від кріпосництва до утвердження капіталізму, коли ще зберігались істотні залишки феодальних виробничих відносин, а нові — буржуазні — були недостатньо зрілими. Все це відбивалося на соціальній структурі суспільства з притаманним їй домінуванням дрібного товаровиробника — селянина. Якраз на цю соціальну силу й орієнтувалися представники прогресивної частини української та російської інтелігенції з дворянства та різночинства, які становили ядро опозиційного демократичного руху, за умов слабкості нових класів — буржуазії та робітництва. Формування обох народницьких потоків відбувалося в межах однієї країни — Російської держави, надбудова якої ґрунтувалася на монархічному режимі, з великодержавною імперською ідеологією, відсутністю політичних свобод, заборонаю і переслідуванням опозиційних рухів.

Українське народолюбство і російське народництво мали чимало спільних ідейних витоків. Це, зокрема, ідеї вітчизняного і зарубіжного просвітництва, ліберального реформізму, демократизму, радикалізму, утопічного соціалізму, позитивізму в філософії, історіософії, природознавстві, природно-наукового матеріалізму, суб'єктивної соціології тощо. Прихильники обох народницьких потоків мали такі однорідні етичні витоки, як патріотизм національних традицій, християнська мораль, засади просвітництва і романтизму.

Діячі українського народолюбства і російського народництва були спадкоємцями, визвольних традицій масових народних рухів — Запорозької Січі та Коліївщини, разінщини та пугачовщини, а також попередніх поколінь визвольного руху: О. М. Радищева та декабристів, західників та слов'янофілів, кирило-мефодіївців та петрашевців, таких явищ світового революційного процесу, як американська та Велика французька революції XVIII ст.

За своєю сутністю це споріднені історичні явища, національні (східнослов'янські) форми європейського демократизму. Фундаментальною ідейною основою світогляду українського народолюбства і російського народництва стало антифеодальне, загальнодемократичне начало. Учасники обох народницьких потоків органічно не сприймали морально-етичний, соціально-політичний деспотизм, виходили з гуманістичних цінностей і прагнули до оновлення суспільства. Пріоритетні завдання вони вбачали в тому, щоб пізнати "народний ідеал", "розчинитися" в народі, присвятити себе служінню й захисту інтересів "принижених" та "схованих" з метою "віддати свій борг народів". Ідеї народницької (селянської) демократії поєднувались у світогляді народолюбців і народників з утопічно-соціалістичними поглядами. Пробуджуючи самосвідомість народу, українські та російські демократи тієї доби пов'язували історичну перспективу з народовладдям, хоча шлях до нього розуміли по-різному.

Обидва народницькі потоки в Україні розвивалися самостійно і водночас знаходилися в нерозривному зв'язку. Їх типологічну спорідненість добре усвідомлював М. П. Драгоманов, який вважав, що між ними "дуже багато точок стику, особливо в теоретичних засадах"³⁹. Ідейна

близькість зумовлювала чимало аналогічного в практичній діяльності українських народолюбців та російських народників. Досить згадати досвід недільних шкіл або "ходіння в народ".

Українські народолюбці та російські народники прямо чи опосередковано взаємовпливали один на одного. Тимчасовий Одеський генерал-губернатор Е. І. Тотleben, аналізуючи наприкінці 1879 р. відносини та зв'язки "соціал-революційної та українофільської партій", дійшов висновку, що "українофільська партія має значний вплив на соціальний рух у Росії", а "з українофілів виходять відмінні "народники", називаючи при цьому імена Я. В. Стефановича, І. В. Бохановського, В. К. Дебогорія-Мокрієвича, С. П. Ковалика, Д. А. Лизогуба, Б. Х. Кравцова, Ф. В. Волховського, Й. І. Каблиця, В. О. Малинки, К. К. Брешковської, Є. М. Ковальської та ін.⁴⁰ Це явище помітив і М. П. Драгоманов, який вказував: "Взагалі в Україні тільки нелогічний народник може не стати українофілом, і навпаки"⁴¹. Усе це переконує, що розвиток двох народницьких потоків доцільно розглядати комплексно, а не відокремлено.

Водночас українське народолюбство і російське народництво не були тотожними етнічно-ідеологічними напрямками, а мали специфічні особливості. Причини цього слід шукати в тому, що вказані народницькі потоки виникли цілком самостійно на історичному ґрунті двох, хоч і близьких, але самобутніх народів.

¹ Слово. — 1862. — Ч. 58. — С. 227.

² Там же. — С. 226—227.

³ Кулиш П. Украинофилам // Зап. Укр. Наук, товариства в Києві. — К., 1911. — Кн. 8. — С. 69.

⁴ Там же. — С. 72.

⁵ Вестник Юго-Западной и Западной России. — 1864. — Кн. 11. — С. 22.

⁶ Див.: Киевский Телеграф. — 1874. — № 109; 1875. — № 79, 84.

⁷ Киевлянин. — 1874. — № 111.

⁸ Громада. Українська збірка. — Женева, 1879. — № 4. — С. 71.

⁹ Див.: Грінченко Б. — Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. — К., 1994. — С. 102.

¹⁰ Там же. — С. 103.

¹¹ Там же. — С. 105.

¹² Там же. — С. 193, 202, 204, 205.

¹³ Інститут літератури НАН України. Відділ рукописних фондів текстології, ф. 77, спр. 125, арк. 142—143.

¹⁴ Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874—1885): У 2 т. — К., 1994. — Т. 1. — С. 89; К., 1995. — Т. 2. — С. 190.

¹⁵ Там же. — Т. 1. — С. 161.

¹⁶ Там же. — С. 74.

¹⁷ Михайло Петрович Драгоманов, 1841—1895. Єго юбилей, смерть, автобіографія і опис творів / Зладив і видав М. Павлик. — Львів, 1896. — С. 105.

¹⁸ Кістяковский А. Ф. Павел Платонович Чубинский // Киевская Старина. — 1884. — Февраль. — Т. 8. — С. 343.

¹⁹ Подорожній Н. [Антонович В. Б.] Из памятной книжки (Воспоминание о Н. И. Костомарове) // Там же. — 1895. — № 4. — С. 33.

²⁰ Котов К. Записки землевольца. — Харьков, 1925. — С. 38.

²¹ Лотоцький О. Сторінки минулого: У 3 ч. — Варшава, 1934. — Ч. 3. — С. 85.

²² Драгоманов М. П. Вибране. — К., 1991. — С. 284, 421, 428.

²³ Там же. — С. 325.

²⁴ Там же. — С. 421, 428.

²⁵ Там же. — С. 229, 230, 322.

²⁶ Там же. — С. 402; ЦДА України у Львові, ф. 663, оп. 1, спр. 249, арк. 1.

²⁷ Козьмин Б. "Народники" и "народничество" // Вопросы литературы. — 1957. — № 9. — С. 119, 120.

²⁸ Там же. — С. 118.

²⁹ Там же. — С. 119, 122—123.

³⁰ Драгоманов М. П. Политические произведения. — Paris, 1906. — Т. 2. — С. 419; ЛНБ НАНУ. ВР, ф. 11, спр. 1140, 82, арк. 8 зв.; ЦДА України у Києві, ф. 301, оп. 71, спр. 100, арк. 199, 200.

³¹ Революционное народничество 70-х годов XIX века: Сб. докум. и матер.: В 2 т. / Ред. кол.: С. Н. Валк, С. С. Волк, Б. С. Итенберг, Ш. М. Левин. — М., 1964. — Т. 1. — С. 28, 46, 51, 360, 372; ДАРФ, ф. 109, 3 експ., 1874 р., спр. 144; ф. 102, 3 діл-во, 1881 р., спр. 20 та ін.

³² ЦДА України у Києві, ф. 347, оп. 1, спр. 2, арк. 242; ЦДАВО України, ф. 808, оп. 2, спр. 91, арк. 56 зв.; Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці. — К., 1970. — Т. 1. — С. 59; Житецкий И. Литературные воспоминания о семидесятих годах // Вестник Европы. — 1908. — № 10. — С. 616.

³⁵ Зап. Укр. Наук. товариства в Києві. — К., 1913. — Кн. 11. — С. 9; Киевская Старина. — 1900. — Октябрь. — С. 83—122; Там же. — 1906. — Июль—август. — С. 338—376; Украинская Жизнь. — 1913. — № 7—8. — С. 94.

³⁴ О д н и н е ц П. [Ефименко П. С.] К вопросу об украинском народничестве: опыт программных вопросов для изучения украинской национальной идеи. — Киев, 1906; Грушевский М. С. Движение политической и общественной мысли в XIX столетии. СПб., 1907; К о б е р с ь к и й К. Українське народництво по обох боках Збруча. — Львів; Коломия, 1924; Я в о р е ь к и й М. Нариси з історії революційної боротьби на Україні. — Харків, 1927. — Т. 1; та ін.

³⁵ Див.: Укр. Жизнь. — 1913. — № 2. — С. 48; Деятели СССР и революционного движения России: Энцикл. слов. Гранат. — М., 1989. — С. 63.

³⁶ Див.: Красный архив. — 1927. — Т. 1. — С. 209; Російська державна бібліотека. Відділ рукописів. Ф. 520. З. 20, арк. 1; Російський державний архів літератури і мистецтва, ф. 1185, оп. 1, спр. 161, арк. 23.

³⁷ Т р о и ц к и й Н. А. Лекции по русской истории XIX в. Краткий курс. — Саратов, 1994. — С. 165.

³⁸ В и н а р Л ю б о м и р. Михайло Грушевський — історик і будівничий нації. Статті і матеріали. — Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995. — С. 90—91.

³⁹ РДБ ВР, ф. 383, л. 23, арк. 7 зв.

⁴⁰ ЦДА України у Києві, ф. 442, оп. 829, спр. 416, арк. 16.

⁴¹ Русское Богатство. — 1881. — Ноябрь. — С. 124—125.

(Далі буде)

В. Г. САРБЕЙ (Київ)

Богдан Хмельницький у науково-творчій спадщині академіка О. І. Левицького

9 травня 1997 р. минає 75 років від дня смерті академіка Ореста Івановича Левицького (25.XIII1848—9.V.1922) — одного з корифеїв української історіографії — історика, етнографа, правознавця, археографа і архівіста, одного з фундаторів НАНУ, який з осені 1919 р. протягом двох років фактично виконував обов'язки президента Української Академії наук (УАН), а 27 березня 1922 р. був офіційно обраний на цю посаду. На жаль, в умовах комуністичного тоталітаризму 30—80-х рр. факт президентства О. І. Левицького в УАН зовсім не відображений у виданнях, які висвітлювали її історію. Та й про його науково-фахові заслуги розповідалося надто фрагментарно, і тому його творчий доробок — значний за обсягом і важливий за змістом — залишився невивченим.

Спроба автора цих рядків разом з науковим співробітником Л. Г. Москвич, яка в кінці 60-х років натрапила у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки Академії наук України на великий масив неопублікованих документів з історії УАН, якнайповніше висвітлити творчу спадщину О. І. Левицького та його роль у функціонуванні Академії наук не знайшла офіційної підтримки. Нашу доповідну записку з цього приводу, направлену 4 травня 1970 р. тодішньому директорові Інституту історії АН УРСР академіку АН УРСР А. Д. Скабі, було "покладено в довгий ящик" ². Адже вже розпочинався період так званої "маланчуківщини" — чергової кампанії властей предрержащих проти українства.

І лише в роки "перебудови" наші доповідні були зустрінуті прихильно, а 22 грудня 1989 р. за підписом академіка Б. Є. Патона вийшла постанова Президії АН УРСР № 489 "Про актуальні маловивчені питання історії заснування та перших років діяльності Академії наук УРСР". Нею було затверджено цілу систему заходів для вшанування пам'яті академіка О. І. Левицького як одного з перших

³² ЦДА України у Києві, ф. 347, оп. 1, спр. 2, арк. 242; ЦДАВО України, ф. 808, оп. 2, спр. 91, арк. 56 зв.; Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці. — К., 1970. — Т. 1. — С. 59; Житецкий И. Литературные воспоминания о семидесятих годах // Вестник Европы. — 1908. — № 10. — С. 616.

³⁵ Зап. Укр. Наук. товариства в Києві. — К., 1913. — Кн. 11. — С. 9; Киевская Старина. — 1900. — Октябрь. — С. 83—122; Там же. — 1906. — Июль—август. — С. 338—376; Украинская Жизнь. — 1913. — № 7—8. — С. 94.

³⁴ О д и н е ц П. [Ефименко П. С.] К вопросу об украинском народничестве: опыт программных вопросов для изучения украинской национальной идеи. — Киев, 1906; Грушевский М. С. Движение политической и общественной мысли в XIX столетии. СПб., 1907; К о б е р с ь к и й К. Українське народництво по обох боках Збруча. — Львів; Коломия, 1924; Я в о р е ь к и й М. Нариси з історії революційної боротьби на Україні. — Харків, 1927. — Т. 1; та ін.

³⁵ Див.: Укр. Жизнь. — 1913. — № 2. — С. 48; Деятели СССР и революционного движения России: Энцикл. слов. Гранат. — М., 1989. — С. 63.

³⁶ Див.: Красный архив. — 1927. — Т. 1. — С. 209; Російська державна бібліотека. Відділ рукописів. Ф. 520. 3. 20, арк. 1; Російський державний архів літератури і мистецтва, ф. 1185, оп. 1, спр. 161, арк. 23.

³⁷ Т р о и ц к и й Н. А. Лекции по русской истории XIX в. Краткий курс. — Саратов, 1994. — С. 165.

³⁸ В и н а р Л ю б о м и р. Михайло Грушевський — історик і будівничий нації. Статті і матеріали. — Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995. — С. 90—91.

³⁹ РДБ ВР, ф. 383, 1. 23, арк. 7 зв.

⁴⁰ ЦДА України у Києві, ф. 442, оп. 829, спр. 416, арк. 16.

⁴¹ Русское Богатство. — 1881. — Ноябрь. — С. 124—125.

(Далі буде)

В. Г. САРБЕЙ (Київ)

Богдан Хмельницький у науково-творчій спадщині академіка О. І. Левицького

9 травня 1997 р. минає 75 років від дня смерті академіка Ореста Івановича Левицького (25.XIII1848—9.V.1922) — одного з корифеїв української історіографії — історика, етнографа, правознавця, археографа і архівіста, одного з фундаторів НАНУ, який з осені 1919 р. протягом двох років фактично виконував обов'язки президента Української Академії наук (УАН), а 27 березня 1922 р. був офіційно обраний на цю посаду. На жаль, в умовах комуністичного тоталітаризму 30—80-х рр. факт президентства О. І. Левицького в УАН зовсім не відображений у виданнях, які висвітлювали її історію. Та й про його науково-фахові заслуги розповідалося надто фрагментарно, і тому його творчий доробок — значний за обсягом і важливий за змістом — залишився невивченим.

Спроба автора цих рядків разом з науковим співробітником Л. Г. Москвич, яка в кінці 60-х років потрапила у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки Академії наук України на великий масив неопублікованих документів з історії УАН, якнайповніше висвітлити творчу спадщину О. І. Левицького та його роль у функціонуванні Академії наук не знайшла офіційної підтримки. Нашу доповідну записку з цього приводу, направлену 4 травня 1970 р. тодішньому директору Інституту історії АН УРСР академіку АН УРСР А. Д. Скабі, було "покладено в довгий ящик" ². Адже вже розпочинався період так званої "маланчуківщини" — чергової кампанії властей предрержащих проти українства.

І лише в роки "перебудови" наші доповідні були зустрінуті прихильно, а 22 грудня 1989 р. за підписом академіка Б. Є. Патона вийшла постанова Президії АН УРСР № 489 "Про актуальні маловивчені питання історії заснування та перших років діяльності Академії наук УРСР". Нею було затверджено цілу систему заходів для вшанування пам'яті академіка О. І. Левицького як одного з перших

президентів Української Академії наук та видатного вченого. Незабаром у Києві на будинку Президії Національної Академії наук України з'явилася меморіальна дошка на честь президента О. І. Левицького, а в залі засідань Президії належне місце зайняв його портрет.

Творча спадщина академіка О. І. Левицького досить велика за обсягом. Він є автором понад 200 праць з історії України XVI—XIX ст., в тому числі монографій "Нарис внутрішньої історії Малоросії в 2-й половині XVII ст.", "Нарис народного життя в Малоросії в другій половині XVII ст.", "Риси родинного побуту в Південно-Західній Русі в XVI—XVII ст.", "Про становище селян Південно-Західного краю в другій чверті XIX ст.", "Нариси стародавнього побуту Волині і України" та ін. Він — перший дослідник і видавець видатної пам'ятки української історіографії і джерелознавства — "Літопису Самовидця". Написані на архівних документальних джерелах, частина яких втрачена назавжди, праці О. І. Левицького заслужено привертають увагу дослідників історії України.

Однак відомо й те, що О. І. Левицький ніколи не був суто кабинетним вченим. Він завжди знаходився у вирі суспільно-політичних подій, культурної, наукової, освітньої діяльності. Демократичні і національно-патріотичні переконання О. Левицького із студентських років і аж до Лютневої революції 1917 р. викликали підозру і цькування з боку певних прислужників царизму. Яскраву характеристику жорстких утисків щодо діячів українського національно-визвольного руху, до якого належав і сам, О. Левицький залишив у мемуарній чернетці, яка збереглася серед його рукописів: "...Український рух швидко викликав лютий опір з боку ворогів українства. На щоденних журфиксах Юзефовича, Рігельмана і інших україножерів, при живій участі деяких і професорів, російських націоналістів, вироблявся план атаки. Юзефович послав разом в три міністерства обширні доноси і детальну програму, як саме можна викоренити "український сепаратизм". Цар ухвалив її і звелів покликати до столиці Юзефовича на нараду з міністрами. Відомі сумні наслідки цієї наради: заборона українського друку, закриття Географічного товариства (якого головою був В. Б. Антонович), висилка з Києва друзів Антоновича П. Житецького, В. Беренштама, П. Чубинського і інших. За тим іде еміграція М. Драгоманова, увільнення проф. Міщенко"³.

Очевидно, з другої половини 70-х рр. XIX ст. і сам Левицький потрапив "під негласний нагляд" поліції. В усякому разі, коли 1885 р. Київ готувався до приїзду царя Олександра III, власті запропонували О. Левицькому виїхати з міста. Як свідчать архівні документи, навіть у 90-і рр. XIX ст. вже авторитетний у наукових колах дослідник ще перебував під таємним наглядом поліції. Це насторожене ставлення до вченого професійних охоронців влади Російської імперії в Україні, а також відверта ворожість до нього як до "українофіла" з боку фактично правлячої у Київському університеті групи професорів — "дільців", за переконанням М. Грушевського⁴, стали причиною того, що в той час О. Левицький так і не зробив науково-педагогічної професорської кар'єри, не одержав офіційного наукового ступеня чи вченого звання.

Коли ж у Києві 1907 р. було засновано "Українське наукове товариство", цілком природно, що одним з його організаторів і керівників став О. Левицький. Проте вченому не дозволили навіть назвати своє прізвище як одного з редакторів журналу цього товариства — "Україна", який ідеологічні прислужники царизму, об'єднані у так званий "Клуб русских националистов", публічно таврували як орган "українських сепаратистів"⁵.

Керівник "Українського наукового товариства в Києві" М. Грушевський писав про свого колегу, що для нього історично-філологічна наука була не просто "студією для хліба", а наповнювала змістом усе

його життя⁶. А письменницька робота (написання фахових історичних чи белетристичних творів), за свідченням самого О. Левицького, була для нього радістю⁷. Ще одна колега О. Левицького по "Українському науковому товариству в Києві" — Л. Старицька-Черняхівська — так характеризувала його на сторінках "Літературно-наукового вісника": "...Він дає нам те, чого не може дати нам ні один історик: живі тогочасні характери і самий спосіб, самий колорит почуття, те, що виділяє так різко одну епоху від другої"⁸.

Протягом усього свого науково-творчого життя О. Левицький намагався якнайактивніше сприяти утвердженню в масах національної свідомості. Його друковані праці доносили читачам правду про історію українського народу, яскраво змальовували постаті його видатних історичних діячів. А започаткував він свій доробок фахівця-історика узагальнюючою розвідкою "Нарис внутрішньої історії Малоросії у другій половині XVII століття". Вона побачила світ у кількох номерах київського журналу "Университетские известия" за 1874 р., а 1875 р. вийшла окремим виданням. На перших же її сторінках автор заявляє про "епоху Богдана Хмельницького" як "такий час, коли попередні події південноруської історії, а саме низка довгих і дуже впертих воєн з Польщею за незалежність Малоросії, викликала до життя й діяльності всі наявні сили південноруського суспільства, і притому з характером такого сильного збудження і з такою енергією, з якими вони ніколи вже потім не проявлялися, принаймні в таких розмірах"⁹.

Як дослідник концепції українського народоправства, яку утвердив і розвивав в історіографії його університетський вчитель В. Б. Антонович*, О. Левицький розглядає всі ті визвольні змагання як опір українського народу планам польського уряду зруйнувати громадські засади суспільного життя, що здавна панували в Україні, і встановити тут владу привілейованих вищих станів: звідси ціла низка "дрібних заворушень серед козацтва і суспільства", яка закінчилася згодом "загальним народним повстанням при Хмельницькому та визволенням Малоросії з-під влади Польщі"¹⁰. В цій же студентській розвідці, що ґрунтувалася на наявній тоді джерельно-історіографічній базі, О. Левицький категорично стверджує: повстання Богдана Хмельницького — "найславнозвісніше повстання, яке закінчилося визволенням України"¹¹. Послідовний прихильник народницького напрямку української історіографії О. Левицький (він навіть вбачав особливість історії України в тому, що тут "народ завжди брав найдіяльнішу участь в долі своєї батьківщини"¹²) пояснював піднесення визвольних змагань у середині XVII ст. тим, що в них тоді органічно злилися безкомпромісна рішучість народних мас як дійсних суб'єктів історичного процесу та енергія, політична мудрість і державницький талант їхнього провідника. Ту ж саму "епоху Хмельницького" передусім мав на увазі О. Левицький, коли писав у передмові до своїх "Очерков народной жизни во второй половине XVII столетия" (1901 р.): "Історія Малоросії більше, ніж якась інша, є історія народна. За найблискучіший та найцікавіший її період справедливо вважається XVII вік, коли український народ виявив найвище напруження своїх духовних сил і, хоч на короткий час, улаштував своє життя за своїми одвічними ідеалами, коли за образним виразом поета:

**"Братерская наша воля,
Без холопа і без пана,
Сама собі, у жупані,
Розвернулася весела".**

Усвідомлене ще із студентських років поважне ставлення до Визвольної війни під керівництвом Богдана Хмельницького як до однієї з вирішальних подій в історії українського народу, безперечно, спонука-

ло О. Левицького, коли він став співробітником Київської археографічної комісії, взятися за перевидання головного наративного джерела з історії тієї війни — Літопису Самовидця. У своїй великій дослідницькій праці "Опыт исследования о летописи Самовидца", опублікованій як вступ до цього перевидання 1878 р., О. Левицький дуже емоційно і образно зафіксував своє концептуальне бачення того періоду: за його живі суспільні сили українського народу, покликані до рішучої боротьби за саме його існування, досягли найвищого напруження і, нарешті, викликали той величезний політичний і суспільний вибух, пам'ять про який пов'язана з ім'ям Богдана Хмельницького"¹³.

Цей період О. Левицький вважав ключем до розуміння багатьох історичних подій в Україні попереднього і пізнішого часу. Спільна національно-визвольна мета, здійснення якої мало розв'язати й найпекучіші соціальні проблеми, єднала тоді народні маси з їх проводирем. Саме в цьому О. Левицький вбачав запоруку успіху у визвольній боротьбі: "Та ось польський гніт звалюється нарешті й на козацтво. Серед нього постає особистість, яка, не обмежуючись більше вузькими інтересами козацького стану, звертається до народу і підносить прапор боротьби за народну свободу. Заклик Хмельницького зустрів величезне співчуття в народній масі і на Запорожжі, бо він відповідав найзаповітнішим прагненням народу. В умінні Хмельницького вгадати народні прагнення полягає весь сенс, а разом й успіх його справи. Збіг інтересів козацького стану і народних створив такі сили, протистояти яким польський уряд виявився нездатним"¹⁵.

Водночас автор не приховує й того, що в кінцевому рахунку саме "нижній прошарок населення, тобто вся маса простого народу", виявився соціально обділеним після завершення Визвольної війни, адже Переяславським договором 1654 р. і Березневими того ж року статтями фактично узаконувалися ті суспільні відносини, які в Україні існували й при владі Речі Посполитої¹⁶. Досить скептично поставився О. Левицький до тієї привілейованої козацько-старшинської та боярсько-шляхетської верхівки українського суспільства, яка "й раніше мала великий вплив на хід справ у Малоросії, керувала діями Хмельницького, користувалася значенням на радах. Вона ж і тепер волею-неволею мусила була взяти на себе справу громадської організації краю"¹⁷.

Відаючи належне цій, як сьогодні б сказали, освіченій українській національній еліті, всебічно й достатньо об'єктивно оцінюючи її найбільш вагомий державницький акт — Гадяцький договір, "в якому поряд з політичними і суспільними питаннями беруться до уваги й суворо гарантуються питання про освіту та інтереси науки", О. Левицький відзначає й суто аристократичні засади цього документа, що віддзеркалював тодішній стан української науки і літератури, які не протестували "проти тих соціальних порядків та тяжкого економічного становища закріпаченого простого люду, проти яких було піднято повстання при Хмельницькому"¹⁸.

О. Левицький навіть наважився порівнювати Гадяцький договір з Переяславським, явно симпатизуючи першому. Він прямо проголошує: "...Гадяцькі статті за своєю широтою, за своєю глибокою та багатосторонньою регламентацією всіх сторін суспільного життя (включаючи сюди торгівлю, промисловість, освіту, науки та ін.) стоять незрівнянно вище вузької однобічної військової конституції, яка узаконилася для Малоросії статтями Богдана Хмельницького і яка, з більшими чи меншими змінами, повторювалася в усіх договірних статях наступних гетьманів"¹⁹.

Це висловлювання — крамольне з точки зору жандармського відомства Російської імперії, очевидно, було взято ним до уваги, оскільки якраз у той період воно встановило негласний нагляд за таким підоз-

рілим недавнім випускником історико-філологічного факультету Київського університету. Зате під свою опіку взяв сміливого і вдумливого молодого вченого професор В. Б. Антонович, і коли на початку 80-х рр. він разом із своїм другом доктором медицини В. О. Бецем заходився готувати до друку біографічну монографію про гетьманів України, то життєпис Богдана Хмельницького для цього видання було доручено підготувати О. Левицькому. Ця монографія під назвою "Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах", що вийшла друком 1883 р., не втратила своєї наукової цінності і в наш час, доказом і свідченням чого є її повне перевидання у 1990-і рр. на сторінках часопису "Україна" і "Українського історичного журналу".

Отже, розглянемо цю найгрунтовнішу розвідку О. Левицького з тих його Праць, що стосуються проблем історії Визвольної війни українського народу середини XVII ст. Автор відразу засвідчує своє високоповажне ставлення до Богдана Хмельницького, відзначає, що сучасники вітали гетьмана як "нового Мойсея", який визволив Україну від польської неволі, називає його "славнозвісним гетьманом, і визволителем Малоросії", "обдарованим" чи "талановитим" козацьким вождем, який, чітко визначивши собі далекосяжну державобудівничу мету — "вирвати з польської неволі весь руський народ по Люблин і Краків, визволити всю Україну, Волинь, Поділля і Русь Галицьку та з'єднати їх в одне незалежне князівство", не впадав у відчай навіть у часи воєнних поразок, а знаходив у собі такий запас мужності, енергії, розуму і сили волі, які надихали народ на продовження визвольної боротьби²⁰. Проте О. Левицький аж ніяк не романтизує і не ідеалізує образ справді видатної історичної особистості, В розвідці О. Левицького Богдан Хмельницький — трагічна постать історії України: він не вільний від помилок і прорахунків у своїх діях і вчинках як у внутрішній політиці, дипломатичних відносинах, так і на полі брані.

Словом, у даному випадку у безперечного прихильника документально обґрунтованості історичного опису, історика-професіонала образ Богдана Хмельницького максимально наближений до фольклорної і класичної умовно-літературної традиції (від Т. Шевченка до П. Загребельного), а втім, і до історіографічної, закладеної у перших узагальнюючих працях з історії України Д. Бантиша-Каменського і М. Маркевича, і особливо у спеціальних монографіях і розвідках пера найкращого в українській історіографії історика-белетриста М. Костомарова. У розповіді О. Левицького про Богдана Хмельницького відчуваються й провіденціалістські тенденції, так само не чужі попередній українській історіографії і особливо яскраво художньо виражені в романі Л. Толстого "Війна і мир". Зокрема, фаталістичні роздуми і дії толстовського Кутузова і Богдана Хмельницького чимось схожі.

О. Левицький досить критично оцінював поведінку Хмельницького після його гучних воєнних перемог 1648 р., коли "Україна разом була очищена від усього, що досі гнітило і розоряло її, і корінне населення її опинилося на повній свободі". А як же поводився Хмельницький у цей час? "Хмельницькому, — пише О. Левицький, — залишалося тільки прагнути до того, щоб довести до кінця так щасливо розпочату справу визволення Малоросії та політично закріпити новий суспільний порядок у ній. Але талановитий вождь не зразу піднісся до розуміння того високого завдання, виконання якого так несподівано випало на його долю. Замість того щоб негайно рушити на Польщу, де у той час через раптову смерть короля Владислава IV настав період безкоролів'я, Хмельницький цілих три місяці провів у безплідних переговорах з поляками і дав їм можливість зібрати проти нього нове ополчення"²¹.

О. Левицький вказує і на деякі інші військові і дипломатичні прорахунки Хмельницького, як-от: невикористання зручної нагоди, щоб узяти

у полон польського короля під час Збарзької битви 1649 р., та "велика політична помилка", що її припустився Хмельницький в процесі укладання Зборівського договору, за яким величезна маса простого народу мала знову повернутися під владу своїх колишніх поміщиків ("Це була величезна несправедливість щодо переважної більшості населення Малоросії"²²). Збарзьку битву і Зборівський мир О. Левицький вважав кульмінацією Визвольної війни — перший, блискучий її період закінчився і розпочався другий — багатий на важкі випробування.

Квінтесенція розповіді О. Левицького про трагічну долю Богдана Хмельницького міститься у таких авторських міркуваннях: "Умови Зборівського договору, у зв'язку з поведінкою Хмельницького у битві під Збаражем, ясно показують, що у той час талановитий козацький вождь дуже ще невиразно розумів своє історичне покликання і, здається, зовсім не передбачав того кінцевого результату, до якого природною силою обставин привела його порушена ним справа. Пізніше, навчений гірким досвідом, зазнавши ряд невдач та важких розчарувань, Хмельницький багато чому навчився і на багато що став дивитися іншими очима; але у той момент він не був достатньо підготовлений до тієї великої ролі, яка несподівано випала на його долю, і тому не був здатним вести справу так, як вказували йому доля і бажання народу. Замість того щоб скористатися до кінця плодами щасливої перемоги і, взявши у полон короля, йти в глиб Польщі, зруйнувати в ній аристократичний порядок, такий ворожий інтересам руського населення, і тоді вже запропонувати полякам такі умови миру, які були б спрямовані на остаточне політичне визволення руських областей та забезпечували б у майбутньому можливість добрих сусідських відносин до них Речі Посполитої, — Хмельницький укладає з поляками договір, який, можливо, і задовольнив би дещо народні вимоги, якби був укладений років двадцять тому; але тепер, коли бурхливі події останніх років так різко змінили стан речей у суспільному житті Малоросії, коли в усьому краї не залишалось більше жодного поміщика, ксьондза і єврея, Зборівський договір рішуче не відповідав умовам свого часу і обставинам, які змінилися. Так само мало відповідав він політичним і соціальним вимогам народної маси, з якими Хмельницький і на цей раз розійшовся більше, ніж будь-коли"²³.

А далі О. Левицький з точки зору інтересів українського народу так само негативно (прямо або дещо завуальовано) оцінює Білоцерківський (1651 р.), Переяславський (1654 р.), Віленський (1656 р.) договори. Розчарування остаточними наслідками своєї дипломатичної діяльності спіткало й самого великого гетьмана. О. Левицький цитує його сумну за змістом промову, проголошену за два місяці до смерті, коментуючи її так само вкрай песимістично: "Стоячи однією ногою у могилі, підстаркуватий Хмельницький із журбою бачив, що десятирічні його труди та зусилля не привели розпочату ним справу до бажаного кінця, і майбутнє рідної землі поставало перед його очима у смутному вигляді"²⁴. Такий висновок був надто зрозумілим сучасникам автора, які дійсно бачили, що стан України під владою двох імперій аж ніяк не відповідав державницьким ідеалам учасників Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького: тодішні переможці тріумфували зовсім недовго.

Визвольна війна українського народу середини XVII ст. та особа її керівника так чи інакше привертала увагу О. Левицького протягом усього його науково-творчого життя. Ця тема знайшла відображення у ґрунтовних археографічних виданнях, підготовлених ученим. Передусім йдеться про славнозвісні наративні джерела, а саме: "Літопис Самовидця", автор якого розглядав події середини XVII ст. в Україні як "кару Божу за гріхи всіх"²⁵, а також про менші за обсягом історіографічні та джерелознавчі пам'ятки, а саме: "Хмельницький літопис", "Короткий літопис Малоросії", "Зібрання історичне Стефана Лукомського",

"Львівський літопис", "Літопис Йоахима Єрлича". Не цурався О. Левицький і малих форм, друкуючи час від часу на журнальних сторінках (здебільшого у "Киевской старине") тексти історичних документів, віднайденних у процесі своєї пошукової роботи, або переказуючи їх. Йдеться, зокрема, про такі публікації, як "Пасека Богдана Хмельницького", "Два документа из эпохи Богдана Хмельницького", "Историческая картина времени Богдана Хмельницького" тощо.

Доводилося вченому виступати і з історико-публіцистичними статтями. Зокрема, творчу спадщину О. Левицького можна вважати взірцем наукової полеміки на захист керівника Визвольної війни середини XVII ст. Стаття "Богдан Хмельницький и неблагодарная история" з'явилася у "Киевской старине" в рік відкриття у Києві пам'ятника Богдану Хмельницькому як відповідь на дві публікації з цієї нагоди, що побачили світ у петербурзьких журналах "Исторический вестник" і "Нива". О. Левицького глибоко обурило безпринципна позиція одного з тодішніх столичних журналістів, який вважав себе знавцем історії Росії і України, — П. М. Полевого. Цього "писачу" роздратував напис на монументі, в якому він угледів "нехтування знанням російської історії та приниження Великої Росії", яка, мовляв, "абсолютно нічим не зобов'язана Богдану Хмельницькому і тому не може споруджувати йому пам'ятників"²⁶. Адже "знаменитий гетьман малоросійський" був, на його думку, "хитрою та віроломною людиною, бо улюбленими засобами його взаємин як з польськими, так і з російськими державцями були інтрига, підступність, обман та віроломство... він піклувався винятково про свої особисті вигоди та всіма засобами оберігав окремішність Малоросії від Московської держави і в церковному, і в адміністративному, і у військовому відношенні"²⁷. Це обвинувачення О. Левицький, з урахуванням підцензурних умов, зумів прокоментувати з належною обережністю, але водночас і досить категорично, зазначивши, що Богдан Хмельницький, оберігаючи "окремішність Малоросії, діяв на основі переяславських статей, тільки-но затверджених царем... а майже все те, що з таким апломбом говорить п. Полевой про Хмельницького, насправді таке ж старе, як старий вже і подвиг Хмельницького. Минуло вже два століття з тих пір, як у польській історичній літературі, від Коховського до Сенкевича включно, на різні лади варіюється стара пісня про іезуїтські хитрощі і проництво, підступність, віроломство, природжену схильність до бунтів, заколотів та зради та інші подібні огидні риси характеру ватажка "дикого і розгнузданого хлопства"²⁸.

Затаврувавши всі ці інсинуації щодо Богдана Хмельницького, висунуті у статті П. Полевого "Богдан Хмельницький и благодарная Россия" ("Исторический вестник", № 9), О. Левицький, зрештою, підсумовує: "Нема потреби спростовувати обвинувачення п. Полевого, він сам спростував їх вдало і своєчасно", — і тут же посилається на статтю "Грозний батько казакский" ("Нива", № 35) того ж автора. На цей раз той вихваляє Богдана Хмельницького як "народного вождя, який зумів усіх переконати у необхідності схилитися під государеву високу руку", хоча і в цій статті автор знову не втримався, щоб не обмовити гетьмана, який нібито вивіз на Запорожжя затверджені польським королем старовинні грамоти донських (!?) козаків. Звідси остаточний присуд О. Левицького, яким він закінчує статтю проти "вихватки" невдахи на ниві історичної науки: "Та і як би "старовинні грамоти донських козаків" опинилися у тодішньому Чигирині? З такими історичними пізнаннями не можна братися за оцінку великих історичних подій і осіб"²⁹.

А щодо історії спорудження київського пам'ятника Богданові Хмельницькому, то О. Левицький виклав її у двох своїх статтях. Як член Комітету у спорудженні пам'ятника він мав усі підстави довести до відома широкої громадськості цю історію. Спочатку це був опублікований у

"Киевской старине" цілком офіційний історичний нарис. Автор розкрив ідеологічні засади спорудження пам'ятника "народному південноруському герою, визволителю Малоросії"³⁰ (вірним саме такому визначенню О. Левицький залишався в усіх своїх публікаціях). Він розуміє, що сама постать Богдана Хмельницького стала чимось на зразок розмінної монети у тодішній суспільно-політичній боротьбі, в якій були представлені й ревні прислужники Російської імперії, і прихильники відновлення Речі Посполитої від "можа до можа", і так звані українофіли всіх гатунків: від поміркованих до найрадикальніших. Відповідне ідеологічне навантаження мало і надруковане тиражем у 50 тис. примірників звернення Комітету до громадськості із закликом про пожертви на пам'ятник "тому, хто повернув російському народу київську святиню, хто врятував, може бути, православ'я на берегах Дніпра і поклав наріжний камінь нинішній державній будівлі всієї Росії"³¹.

З нарису О. Левицького дізнаємося про зміни, яких з різних причин зазнали проекти пам'ятника і постаменту в процесі втілення їх у життя, про організацію збирання коштів, пошук необхідних матеріалів і також про поважну науково-консультативну роль "відомого археолога та знавця старовинного південноросійського побуту проф. В. Б. Антоновича", який допоміг автору пам'ятника — скульптору М. Мікешину — "докладними вказівками щодо одягу і озброєння гетьмана"³². Зрештою, офіційність змісту цього нарису підкреслюють і його заключні рядки у вигляді просторої цитати з відомого патріотично-імперського вірша О. Пушкіна на взяття Варшави російськими військами під час польського визвольного повстання 1830 р. Ці поетичні, але водночас дуже заідеологізовані рядки відсутні в опублікованій через чверть століття у часописі "Літературно-науковий вісник" великій за обсягом статті О. Левицького "Історія будови пам'ятника Б. Хмельницькому у Києві".

Тепер — 1913 року — в умовах ще більшого піднесення значною мірою легалізованого українського національного руху — О. Левицький (ще й тому, що на той час він єдиний залишився живим з усіх членів колишнього Комітету) вважав своїм обов'язком якомога детальніше і конкретніше розповісти про всі перипетії двадцятирічної історії спорудження в Києві пам'ятника Богдану Хмельницькому. Про це він заявив у передмові до свого обширного історичного нарису, де так мотивує своє рішення взятися за перо: "Не вважаючи на те, що справа ся виникла майже з офіційної ініціативи, увесь час велась під сприяючим урядовим захистом і взагалі вважалась за справу патріотичну (йдеється про імперсько-великодержавний патріотизм. — В. С.), вона часом наражалась на несподівані перешкоди, про які Комітетові незручно було й згадувати в своєму справозданню. Через те гадаємо, що під сей час, коли українці збираються ставити у Києві пам'ятник Шевченкові, історія будовання пам'ятника їх давньому національному героєві мусить уявляти з себе не тільки звичайний, а може ще й навчаючий інтерес"³³. Звідси в авторській розповіді з'явилися мемуарні епізоди і характеристики, так чи інакше пов'язані з історією українського національного руху другої половини XIX ст. О. Левицький, наприклад, наголосив на тому, що із самого початку діяльності Комітету по спорудженню пам'ятника Богдану Хмельницькому його заклики про пожертвування матеріальних коштів на цю справу "розворушували де-не-де й національні українські почуття... Деякі жертводавці, посилаючи гроші на пам'ятник, в листах дякували Комітету за працю для ушанування пам'яті славного українського гетьмана. В підписних листах, що розсилались по школах українських губерній, деякі школярі вписували свої п'ятки, висловлюючи своє задоволення, що жертвують на пам'ятник "батькові Богданові"³⁴. Ще більше, ніж у нарисі "Киевской старини", відзначалося дуже важливе значення наукових консультацій, які одержував М. Мікешин від професора В. Антоновича, виробляючи у скульптурному портреті Богда-

на Хмельницького "найменші деталі козацького озброєння, одяжі, кінської зброї і т. ін."³⁵ До того ж уже відкрито визнавалося, "що в самому Комітеті більша частина членів складалась з українофілів різної масті", зокрема, до таких належав і кафедральний протопоп Києво-Софійського собору о. П. Лебединцев, з ініціативи якого Бессарабська площа у Києві мала бути перейменована на площу Богдана Хмельницького, до нового плану міста вписано такі назви вулиць, як Тарасівська, Паньківська й Микільсько-Ботанічний провулок — на честь Т. Шевченка, П. Куліша та М. Костомарова³⁶.

Та чи не найбільш докладно у нарисі О. Левицького охарактеризовано зловісну постать голови Київської Археографічної комісії М. Юзефовича, який в історії українського національного руху уславив себе як донощик: у 1840-і рр. — у справі Кирило-Мефодіївського товариства (цього сюжету О. Левицький не торкається), у 1870-і рр. — у справі Київської громади та розробки так званого Емського акту (його негласно ще й називали "Юзефовичевим законом"), який заборонив українське друковане слово³⁷; у 1880-і рр. — у справі обрання в Києві місця для встановлення пам'ятника Богдану Хмельницькому (в цьому зв'язку О. Левицький наводить текст адресованого голові Синоду доносу Юзефовича, де той називає П. Лебединцева "істим хохлацьким Шельменком", "гідним представником українського сепаратизму", "фарисеєм", який, "можна бути певним, не заперечив би жодним словом, якби пам'ятник ставився люб'язним для українофілів зрадникам Виговському або Мазепі"³⁸. "...Але українофільством був помазаний колись і сам Юзефович", — багатозначно зауважує О. Левицький і розкриває деталі цього роду діяльності голови Київської археографічної комісії: "Міняючи кілька разів своє політичне лице", він в ліберальний період царювання Олександра II удавав із себе слов'янофіла-демократа, майже українофіла, приятелював з Хомяковим, Самариним, Аксаковим, а також з Кулішем, Білозерським, Галаганом, навіть Шевченком, публікував статті в "Основі" і палко полемізував з поляками з приводу їх "зазіхань щодо України, вступався за честь видатних діячів української історії"³⁹. Зважаючи на все це, О. Левицький визнав нещирими "теревені" Юзефовича, "нібито пам'ятник Хмельницькому був шпичкою в ніс "українофілам" і спростував його пишномовну заяву: "Мені краще, ніж будь-кому іншому, відома історія споруджуваного пам'ятника: я перший порушив питання про нього, як наочну відповідь, з одного боку, польським зазіханням, а з іншого — "українофільському сепаратизму, що тоді зароджувався", таким своїм коментарем: "В останніх словах допущений анахронізм: в ту пору, як Юзефович тільки ще агітував за те, щоб був поставлений пам'ятник Хмельницькому, він сам ще був українофілом, і через те в його тодішніх писаннях не було й гадки про те, либонь пам'ятник ставиться на докір українофілам"⁴⁰.

А на закінчення свого історичного нарису О. Левицький із сумом зауважує, що після спорудження київського пам'ятника Богдану Хмельницькому Юзефовича удостоїли найвищим цивільно-генеральським чином дійсного таємного радника, архітектор Ніколаєв (автор проекту постаменту) одержав орден, а скульптора М. Мікешина навіть забули запросити на ці урочистості. І хоча пам'ятник фактично залишився незакінченим, оскільки "постамент до його прироблено абияк... фахові знавці високо оцінюють кінну статую Хмельницького як справжній художній твір"⁴¹. Це заключні рядки публікації О. Левицького, яка набула історико-джерелознавчої цінності, оскільки належала перу члена (з 1874 до 1888 р.) Комітету по спорудженню пам'ятника найвидатнішому козацькому гетьману. Отже, О. І. Левицький вніс значний вклад у популяризацію історичних діянь Богдана Хмельницького.

¹ Сарбей В. Г., Москвич Л. Г. О. І. Левицький — президент Української академії наук: Білі плями в історії Академії наук 1918—1922 рр. // Укр. іст. журн. — 1989. — № 5. — С. 97—102.

² Машинпис цієї доповідної, як й інших, далі згадуваних у даній статті, зберігається в особистому архіві автора. — В. С.

³ Сарбей В. Г., Москвич Л. Г. Учений з роду Левицьких // Наука і суспільство. — 1990. — № 6. — С. 28.

⁴ Грушевський М. Орест Левицький // Україна. — 1924. — № 1—2. — С. 200.

⁵ Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 274, оп. 4, спр. 601, арк. 54.

⁶ Грушевський М. Орест Левицький // Україна. — 1924. — № 1—2. — С. 199—200.

⁷ Інститут рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України, ф. 3, спр. 53302 "Лист О. І. Левицького до В. О. Яценка у Веприк 24 січня 1896 р."

⁸ Старицька-Черняхівська Л. Новини нашої літератури: Орест Левицький. Волинські оповідання з життя XV та XVI вв. — К., 1914.—214 с. // Літ.-наук. вістник. — 1914. — Кн. 6. — С. 494—499.

⁹ Левицький О. Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII века. — К., 1875. — Вып. 1.

* М. Грушевський, який трохи пізніше вступив до Київського університету і так само став фахово вдосконалюватися під керівництвом В. Б. Антоновича, свідчив: "Орест Іванович став одним з найпильніших слухачів нового доцента, один з найперших в хронологічному порядку учнів, дуже зблизився з ним особисто, найближче підійшов до його наукових, архівних інтересів. Антонович не тільки кермував його науковими зайняттями в Університеті, але й зробив своїм близьким товаришем по археографічній комісії, де був тоді редактором видав, себто фактичним науковим керівником, а Орестові Івановичу зробив посаду секретаря-діловода" (Грушевський М. Орест Левицький // Україна. — 1924. — № 1—2. — С. 200).

¹⁰ Там же. — С. 1.

¹¹ Там же. — С. 35.

¹² Цит. за: Левицький О. По судах Гетьманщини: Нариси народного життя Гетьманщини 2-ої половини XVII віку. — Харків, 1930. — С. 13.

¹³ Левицький О. Опыт исследований о Летописи Самовидца // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник: Хмельницкой, "Краткого описания Малороссии" и "Собрания исторического". — К., 1878.

^{14—15} Левицький О. Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII века. — С. 11.

¹⁶ Там же. — С. 29—30.

¹⁷ Там же. — С. 13.

¹⁸ Там же. — С. 14—15.

¹⁹ Там же. — С. 57.

²⁰ [Левицький О.] Богдан Хмельницький (1647—1657) // Укр. іст. журн. — 1990. — № 9. — С. 120, 123, 124, 125, 129.

²¹ Там же. — С. 123.

²² Там же. — С. 126.

²³ Там же. — С. 125.

²⁴ Там же. — С. 134.

²⁵ Багалій Д. Нарис української історіографії: Джерелознавство. — К., 1925. — Вип. 2. — С. 14.

²⁶ Луговою Ів. [Левицький О.] Богдан Хмельницький и неблагодарная история // Киевская старина. — 1888. — № 11. — С. 396.

²⁷ Там же. — С. 397—398.

²⁸ Там же. — С. 398.

²⁹ Там же. — С. 399—400.

³⁰ Памятник Богдану Хмельницкому: Исторический очерк его сооружения // Киевская старина. — 1888. — № 7. — С. 145, 147.

³¹ Там же. — С. 149, 147.

³² Там же. — С. 152.

³³ Левицький Ор. Історія будови пам'ятника Б. Хмельницькому у Києві // Літературно-науковий вісник. — 1913. — № 6. — С. 467.

³⁴ Там же. — С. 474.

³⁵ Там же. — С. 471.

³⁶ Там же. — С. 475—482.

³⁷ Там же. — С. 472.

³⁸ Там же. — С. 481.

³⁹ Там же. — С. 482, 478.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Там же. — С. 483.

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

В. М. ЩЕРБАТЮК (Київ)

Історія України в публікаціях "Университетских известий"

Історію України XIX—XX ст. неможливо уявити без Київського університету та його вихованців, оскільки у всіх процесах, які відбувались у суспільному житті, науці, культурі, техніці вони брали активну участь. З іменем Київського університету пов'язана ціла епоха української історії — епоха українського відродження XIX — початку XX ст., розвитку національного громадського руху. Його вихованці проводили економічні реформи, здобували наукове визнання й висувалися на громадській ниві. Тут одночасно навчалися люди різних політичних поглядів. Однак з плином часу, зміною поколінь, соціальних рухів, орієнтації та державних чинників університет все ж намагався зберігати своє обличчя, традиції, головну суть. Він залишався храмом освіти, науки та культури².

Забезпеченню цієї мети сприяло заснування й діяльність періодичного видання "Университетские известия" протягом 1861—1919 рр. Питання про організацію журналу було порушено і вирішено позитивно за діяльності попечителя Київського навчального округу М. Пирогова. 10 березня 1861 р. Рада університету доручила спеціальній комісії, що складалася з чотирьох професорів і синдика під керівництвом ректора, підготувати практичні рекомендації з приводу цього. 7 квітня того ж року Рада схвалила пропозиції комісії й на наступному її засіданні (2 червня) відбулися вибори першої редакційної колегії журналу. В її склад увійшли професори М. Іванишев, К. Кесслер, В. Шульгін, О. Вальтер. До них невдовзі приєдналися ректор М. Бунте і синдик В. Коломійцев. Попечитель Київського навчального округу 1 вересня 1861 р. дозволив видання "Университетских известий", затвердив їх програму, склад редакційної колегії. 15 вересня Рада університету вирішила друкувати кожний номер журналу після схвалення нею статей і видавати його щомісяця. У вересні 1861 р. вже з'явився перший номер "Университетских известий".

На засіданні Ради університету, що відбулася 18 січня 1863 р., головним редактором було обрано професора В. Незабитковського. 31 серпня його змінив професор С. Ходецький, який щорічно обирався на цю посаду протягом десяти років. За цей період було вироблено і втілено основні положення та правила, що стосувалися університетського журналу. Крім того, вийшло ряд постанов Ради щодо програми, обсягу видання, його передплатної ціни, обміну та інших питань.

З 1873 р. по 1913 р. на посаді головного редактора працював професор В. Іконников. 7 листопада 1873 р. Рада заслухала і затвердила нову програму "Университетских известий", запропоновану новим редактором. Згідно з цією програмою журнал без суттєвих змін видавався аж до його закриття.

Поступово збільшувався обсяг видання та його тираж. Так, у 1861—1874 рр. журнал складався з 7—20 аркушів, у 1874—1884 рр. — 17—20 аркушів. У перші роки його тираж становив 300 примірників, з 1868 р. — 500, а пізніше він зріс до 600 примірників³.

У другій половині XIX ст., у час докорінних змін економічної структури країни, починаються зміни і в галузі освіти та науки. В 1863 р. було

введено в дію новий університетський статут, якому підпорядковувався і Київський університет. Новоприйнятий статут сприяв розвитку науки в університетах. Цей процес відобразився у збільшенні кількості матеріалів, які публікувалися в наукових журналах. Так, в "Университетских известиях" друкувалося безліч матеріалів, що висвітлювали різні сторони діяльності університету. Це, зокрема, протоколи засідань університетської Ради, нові настанови та розпорядження по університету, відомості про викладачів і студентів, списки студентів та посторонніх слухачів, огляд викладання по півріччях, програми, конспекти, бібліографічні покажчики для студентів, бібліографічні покажчики, які надходили в університетську бібліотеку та в її студентський відділ, інформація й дослідження, що стосувалися влаштування і стану наукової, навчальної, адміністративної та господарської частини університету, відомості про стан колекцій, кабінетів, музеїв й інших навчально-допоміжних закладів університету, наукові звіти, звіти про відрядження викладачів з науковими цілями, огляд дисертацій, поданих для отримання наукових ступенів і т. п., а також і самі дисертації, промови на річних та інших святкових зборах, вступні, пробні, публічні лекції й повні курси викладачів, наукові праці викладачів і студентів, матеріали та переклади наукових праць.

Крім того, у ньому публікувалися численні праці з проблем різних наук. Так, з 1861 р. по 1883 р. на сторінках журналу з'явилося понад 800 матеріалів, серед яких: курсів — до 30; підбірок матеріалу — 6; досліджень, дисертацій, статей з історії — 88; з мовознавства й історії мови — 55; з правознавства, політичної економії та статистики — до 50; з медицини — до 90; перекладів наукових праць — 6; звітів про наукові відрядження — 36; рецензій і критичних статей — 224; промов — 30; статей, що стосувалися стану університету та його установ, діяльності наукових товариств і ін. — 136.

Публікація цих праць в "Университетских известиях" в значній мірі популяризувала наукову діяльність учених Київського університету, які спрямовували свої зусилля в галузі фізики, математики, механіки, природознавства, медицини на пошуки оригінальних наукових концепцій, сприяла налагодженню їх контактів з науковцями інших вузів різних країн. Друкуючи програму свого видання, редакція заявила, що "Университетские известия" також мають на меті "встановити більш тісний зв'язок між університетом та суспільством"⁴.

Щоб надрукувати свою наукову працю, автор подавав письмову заяву декану факультету. За дорученням останнього подана робота рецензувалася спеціалістами. За умови позитивного відгуку про неї, факультет рекомендував її до розгляду Радою університету. На підставі цього Рада вирішувала долю праці, зокрема питання, за чий рахунок її видавати.

Особливе місце в журналі належало публікаціям досліджень істориків Київського університету. З 60-х рр. XIX ст. він став справжнім центром історичної науки. Поява в його стінах молодого покоління істориків: В. Б. Антоновича, М. П. Драгоманова, І. В. Лашнюкова, В. С. Іконникова, І. М. Каманіна, О. І. Левицького, І. В. Лучицького, М. В. Довнар-Запольського, М. Ф. Владимирського-Буданова, Ф. Я. Ферганського, В. І. Модестова, Ф. Г. Міщенко, Є. В. Тарле та інших сприяла науковій розробці найважливіших проблем історії України, історії стародавнього світу, медієвістики, історії зарубіжних країн, історії слов'янських народів, історіографії, археології. За час з 1861 по 1883 рр. "Университетские известия" опублікували 88 досліджень, дисертацій, статей з історії. В журналі друкувалися праці В. Б. Антоновича, М. В. Довнар-Запольського, М. П. Дашкевича, В. В. Волк-Карачевського, І. А. Линниченка, І. В. Лашнюкова, А. К. Завадського-Краснопольського, Т. Д. Флорин-

ського, І. Пігулевського, І. М. Каманіна, М. П. Драгоманова, В. Істоміна, С. Т. Голубева, М. С. Грушевського, Д. І. Баталія, П. В. Голубовського, П. П. Розанова, З. Оппокова, Стрільчевського, В. С. Іконникова, М. К. Гудзія, Ю. Кулаковського, П. М. Ардашева, О. І. Левицького, М. Молчановського, О. М. Андріяшева, В. Дашкевича, В. М. Перецца. На стан історичної наукової думки в Україні впливав процес усвідомлення національної самобутності українського народу, який привернув увагу до вивчення національної історії, етнографії, літератури. За висловом М. П. Драгоманова — це був час "національного відродження українців"⁵.

Історичні праці, що друкувалися в "Університетских известиях", можна розділити на праці з історії України та ті, в яких розглядалися проблеми із всесвітньої історії. Тут є праці загальнометодологічного й бібліографічного характеру, які охоплювали різні сторони вивчення української та всесвітньої історії⁶.

Праці з історії України, які хронологічно (відповідно з викладеним у них матеріалом) об'єднуються періодом Київської Русі та Галицько-Волинської держави, тобто часом до середини XIV ст.: "З історії литовсько-польської боротьби за Волинь", "Нарис історії Кривицької і Дреговицької земель до початку XIII ст."⁷ М. Довнар-Запольського; "Віче в Київській області", "Взаємні відносини Русі і Польщі до половини XIV ст."⁸ І. Лінніченка; "Історія Сіверської землі до половини XIV ст.", "Історія Льва Діакона як джерело для російської історії" (стосовно України: з опису Болгарської війни Львом Діаконом, Д. Баталій шукає пояснення походів Святослава на Болгарію)⁹ Д. Баталія; "Нові домисли про походження імені Русь"¹⁰ Ю. Кулаковського; "Нарис історії Полоцької землі до к. XIV ст."¹¹ В. Данилевича; "Переговори папи з Данилом Галицьким про унію Південно-Західної Русі з католицтвом", "Князювання Данила Галицького"¹² М. Дашкевича; "Нарис історії Турово-Пінського князівства X—XII ст.", "Історія Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст."¹³ М. Грушевського; "Чолобитна про благословіння на Київську і вся Русі митрополію архієпископа полоцького Іони Глезни"¹⁴ В. Перецца; "Нарис історії Волинської землі до к. XIV ст."¹⁵ О. Андріяшева; "Володимир Мономах і його час"¹⁶ І. Лашнюкова та ін.

У багатьох працях з історії України мова йде про події періоду XIV—XVIII ст.: "Барбакулабівський літопис", "Боротьба Польщі з козацтвом"¹⁷ В. Волк-Карачевського; "Державне господарство Литовської Русі при Ягеллонах"¹⁸ М. Довнар-Запольського; "Грамоти великих князів литовських"¹⁹ В. Антоновича; "З історії міського самоуправління за магдебурзьким правом", "З історії міжнародних відносин Польщі і Росії", "Матеріали Київської міської громади", "До деталей про початок війни Б. Хмельницького"²⁰ І. Каманіна; "З історії Київської Духовної академії"²¹ С. Голубева; "З історії міжнародних відносин Польщі і Росії", "До питання про причини, що породжували народні реакції проти Польщі в південно-західній Росії в XVIII ст."²² М. Істоміна; "Історія складання "Топографічного опису Чернігівського намісництва" Шафонського"²³ М. Стороженка; "Збірник матеріалів для історії земель та угідь в Лівобережній Україні за рукописом унів. св. Володимира"²⁴ І. Лучицького; "Боротьба культур і народностей у Литовсько-російській державі в період династичної унії Литви з Польщею", "Люблінська унія та її наслідки"²⁵ М. Дашкевича; "Афанасій, ігумен брест-литовський і його діяльність на захист православ'я проти унії", "Нарис внутрішньої історії Малоросії у другій половині XVII ст."²⁶ О. Левицького; "Південно-Російські господарські замки в половині XVI ст. Історико-статистичний нарис"²⁷ М. Грушевського та ін.

Наукові дослідження, викладені в інших працях, охоплюють періоди Київської Русі і Галицько-Волинської держави та частково литовсько-польську добу: "Про початок російської писемності"²⁸ П. Голубовсько-

го; "Нариси відомостей про Подільську землю до 1434 року"²⁹ М. Молчановського; "Нарис історії Великого Князівства Литовського до половини XV ст." В. Антоновича та ін.

Ці праці надали великої популярності київській школі українознавців, яку заснував видатний учений В. Б. Антонович. Він написав понад 300 праць з історії, етнографії, археології, був серед ініціаторів проведення у Києві III Археологічного з'їзду, де українська історична наука засвідчила про свій високий рівень і здобула європейське визнання. Як талановитий педагог В. Б. Антонович підготував цілу плеяду українських істориків, серед яких Д. І. Баталій, М. С. Грушевський та ін.

Дослідження в істериико-статистичному нарисі "Південно-Російські господарські замки у середині XVI ст." студента Михайла Грушевського характеризують причини виникнення та стан окремих українських замків, зокрема, Канівського, Черкаського, Володимирського, Луцького, Кременецького, Чорнобильського, Київського, Остерського та інших. Автор доводить, що влаштування й добрий стан цих державних укріплень мали велике економічне і політичне значення для Русі.

Проблеми джерелознавства, слов'янського фольклору, історії західноукраїнських земель досліджував вихованець Київського університету М. П. Дашкевич. Його історичний доробок на сторінках "Університетских известий" виражений чотирма вищезгаданими працями. Плани католицької церкви щодо поширення свого впливу на схід відображені у праці "Переговори папи з Данилом Галицьким про унію Південно-Західної Русі з католицизмом". Тут дослідник вказує, що під час переговорів про унію з Данилом папа Інокентій IV переслідував релігійні та політичні цілі. Він продовжував робити давні спроби підпорядкувати православний схід Римському авторитету і в той же час намагався захистити католицький захід від вторгнень монголо-татар.

У праці пояснюється, що князі Київської Русі, духовенство і народ вбачали у цих стосунках швидше політичну необхідність, ніж релігійну. Україні потрібен був військово-політичний вагомий союзник у боротьбі з монголо-татарами. Тому релігійні уступки були дуже незначними і майже ніколи не виконувалися. І лише дипломатичний розрив з татарами примусив Данила Романовича прийняти королівський титул у 1253 р. Але, ведучи боротьбу з татарами і не отримуючи підтримки із заходу, Данило змушений був припинити переговори, й унія не відбулася. Вчений змальовує характерні риси українського князя Данила, відзначає його дипломатичність та політичну активність, яка свідчила про зростаючий авторитет України у тогочасній Європі.

Значну кількість праць опублікував в "Університетских известиях" І. М. Каманін, згодом професор, архіваріус Центрального архіву давніх актових книжок при університеті св. Володимира. Його дослідження "З історії міського самоуправління за магдебурзьким правом" являє собою опрацьований матеріал на основі стародавніх актових книг Київської міської громади. Метою дослідження було започаткувати систематичний збір даних і створити загальний огляд внутрішньої історії Києва, київської громади, її самоврядування та господарства за прожите тисячоліття. Тут друкується ряд універсалів гетьманів, які свідчать, що українські гетьмани, подібно Богдану Хмельницькому, значною мірою намагалися підтримувати благополуччя киян.

У праці "До деталей про початок війни Богдана Хмельницького" І. Каманін досліджує "Короткий літопис про війну поляків з козаками", яка, на його думку, не має закінченого характеру і являє собою витяг з іншого невідомого літопису польського автора. Цей автор, виходячи з викладу матеріалу, був очевидцем і учасником багатьох описаних подій 1647—1656 рр. Каманін приходить до висновку, що літопис повинен за-

кінчуватися до обрання в польські королі Яна Собеського, тобто 1674 р. Причиною, яка змушує робити такий висновок, є те, що на протязі всього опису подій майбутній польський король відомий автору лише як пан Ян Собеський, яворівський староста³¹.

Одна з праць історика М. Істоміна, які публікувалися в "Університетских известиях", — "До питання про причини, що породжували народні реакції проти Польщі в південно-західній Росії в XVIII ст." Праця написана на основі актів Київського Центрального архіву. Тут автор акцентує увагу на тяжке гноблення з боку Польщі українського населення у другій половині XVIII ст., змальовує релігійне становище України і зазначає, що воно породило видатну особу Мельхіседека Значко-Яворського, чия діяльність була спрямована на покращення долі українського народу, але не могла сприяти цьому значною мірою з тієї причини, що народ України страждав не тільки у релігійному, а й в економічному та політичному відношенні. Вивчення причин народного повстання 1768 р. дає можливість зробити висновок, що цю подію було легко передбачити і неважко пояснити неминучість гайдамацьких виступів — реакції народних мас на польське гноблення у вигляді козацько-селянських погромів, які вперше вибухнули на початку XVII ст.

Ряд важливих і цікавих питань щодо державного та суспільного устрою стародавньої Русі розглядаються у праці "Віче в Київській області" стипендіата Линниченка, яка знайомить читачів із своїми матеріалами у другому й третьому номері згадуваного періодичного видання за 1881 рік. Тут прослідковується історія, поступовий ріст і занепад віча.

У праці "Володимир Мономах та його час" Лашніков характеризує особу князя поряд з іншими руськими князями, описує деякі моменти його внутрішньої й зовнішньої політики. У дослідженні особистості Мономаха автор використовує некрологи тогочасних літописців³².

В основу опису історичної діяльності Володимира Мономаха дослідник поклав літописи, де було зафіксоване життя князя. І. В. Лашніков у своїй праці звертає увагу на ті сторони в характері та в історичній діяльності Володимира Мономаха, які ще не були досліджені істориками.

Студент Стрільчевський, зробивши переклад з польської мови знайденого ним у Луцькій міській книзі "Оголошення про послуги Речі Посполитої його милості пана Криштофа Перетятковича. 1683 року, місяця листопада 23 дня", знайомить нас з деякими моментами відносин Польщі з козаками у 1657—1659 рр. Його праця "До питання про відносини Польщі з козаками в 1657—1659 рр." була опублікована в "Університетских известиях" № 9 за 1873 рік. Тут зазначається, що, перебуваючи у важкому політичному становищі, уряд Польщі звертається за допомогою до козаків, яких вважали головними винуватцями всіх державних невдач. Далі мова йде про відносини з Україною, метою яких було схилити її на свій бік у боротьбі з Росією.

"Грамоти великих князів литовських" — наукова праця Володимира Антоновича, де опубліковані грамоти литовських князів, які охоплюють час від кінця XIV ст. до 1569 р. Тут автор подає жалувані грамоти приватним особам на володіння землями, маєтками; грамоти, які відносяться до діяльності церкви та духовенства, до військової служби, міст, до життєдіяльності селян і їх відношення до землеволодіння; грамоти стосовно адміністрацій, судовиробництва, фінансового влаштування. Багато грамот стосуються давніх українських князівських родів: Олельковичів, Острозьких, Любецьких, Вишневецьких, Ковельських, Сангушків-Коширських, Капуст, Корецьких, Четвертинських, Острожецьких, Курбських.

Плани Московської держави в середині XVI ст., інтереси та причини, які штовхали Польщу до унії з Литвою, чого чекали від цієї

унії литовці, який вибір мала Україна в тогочасній політичній обстановці — проблеми, які розглядає М. Дашкевич у науковій праці "Люблінська унія та її наслідки"³³. Дослідник знайомить з умовами й обставинами, які сприяли у другій половині XVI ст. здійсненню цієї унії. Вказуючи на наслідки Люблінської унії, Дашкевич говорить, що вона поклала не тільки кінець Литовсько-руській державі, а й початок утисків литовського та українського народів у їх самостійному розвитку³⁴.

З метою ознайомити читачів з працями студентів, які відзначалися оригінальністю вирішення того чи іншого наукового питання, редакція відкрила в "Университетских известиях" вільний відділ, в якому студенти мали змогу друкувати ці праці. Тому поряд з працями вже відомих учених на сторінках журналу друкувалися твори студентів Михайла Грушевського, Миколи Дашкевича, Миколи Гудзія, Ореста Левицького, Митрофана Довнар-Запольського, Володимира Іконникова, Валеріана Шеффера, Василя Ляскоронського та ін. їх праці поряд з дослідженням історичних подій мали мету сприяти ствердженню методично-принципових прийомів розробки вітчизняної історії шляхом ознайомлення з розробкою науки на Заході.

При університеті діяли різні вчені товариства. Створене у 1873 р. Історичне товариство Нестора-літописця, серед фундаторів якого були вчені-історики університету, сприяло поживленню досліджень у Києві та в Україні в цілому. Його членами були: В. Б. Антонович, О. Ф. Кістяківський, В. І. Модестов, Ф. Я. Фортинський, І. В. Лучицький та інші. Товариство об'єднувало науковців з інших університетів України і Росії, викладачів Київської духовної академії (М. І. Костомаров, П. О. Лашкар'єв, О. О. Котляревський і ін.). Центральне місце серед інтересів товариства посідали проблеми з історії України. Товариство виконувало функцію координатора наукових досліджень і дало приклад для заснування Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті, Історико-філологічного товариства при інституті кн. Безбородька в Ніжині, Українського наукового товариства у Києві. У відділі наукової хроніки "Университетских известий" містилися річні звіти про склад і діяльність Історичного товариства Нестора-літописця та стан його бібліотеки. Тут повідомлялося про прийняття нових і втрати членів, огляд діяльності товариства, кількість засідань і питань, які на них розглядалися.

Поряд з українознавчими творами з історії України на сторінках "Университетских известий" друкувалися дослідження із всесвітньої історії. Дуже часто з матеріалів цих праць та з праць загальнометодологічного і бібліографічного характеру ми черпаємо інформацію, яка певною мірою стосується історії України. Так, праця І. Лашнікова "Нарис російської історіографії та історії" поділяє російську історіографію на три складові частини, перша з яких — період "удільно-вічевої Русі" стосується історіографії з історії України. В цій же праці він зазначає, що "історіографія наша більш національна, ніж історіографія інших європейських народів не тому тільки, що наші історіографи зображають історію своєї вітчизни, але також за їх поглядами, тенденціями та способом вираження"³⁵.

Щодо історіографії історичної науки В. С. Іконников, який у 1873 р. був обраний головним редактором журналу "Университетские известия", переконував, що вона постійно розвивалася під впливом загальноісторичної критики, і цей факт, на його погляд, стверджує необхідність вивчення рідної історії у зв'язку із загальною історією³⁶, що дуже часто саме так і відбувалося. Саме тому це була одна з наукових причин, щоб матеріали вітчизняної та всесвітньої історії досліджувалися в комплексі.

Отже, публікація історичних праць, зокрема з історії України, на сторінках "Университетских известий" сприяла розвитку історичної наукової думки в Україні у кінці XIX і на початку XX ст., допомагала становленню й діяльності низки дослідників, відображала розвиток нашої вітчизняної історії.

¹ 150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті. — К., 1993. — С. 4.

² З іменем святого Володимира. У 2 кн. Кн. 1. — К., 1994. — С. 5.

³ Систематичний покажчик до "Университетских известий" за 1861—1912 рр. — К., 1913. — С. VI.

⁴ Там же. — С. II.

⁵ Драгоманов М. П. Украинский вопрос в его историческом освещении // Киевская старина. — 1905. — № 11-12. — С. 169.

⁶ Иконников В. С. Общий взгляд на развитие науки русской истории // Университетские известия. — 1868. — № 10; Исследования о главных направлениях в науке русской историографии // Там же. — 1869. — № 1—12; Ардашев П. Н. О прогрессе в исторической науке // Там же. — 1904. — № 1; Лашнюков И. В. Очерки русской историографии и истории // Там же. — 1869. — № 8; 1872. — № 4; 1879. — № 5, 6, 9; Шеффер В. А. Очерки греческой историографии // Там же. — 1883. — № 1, 3; 1884. — № 5—7; Новодворский В. В. Несколько слов о направлениях в современной историографии // Там же. — 1909. — № 5; та ін.

⁷ Университетские известия. — 1898. — № 12; 1899. — № 4; 1907. — № 12.

⁸ Там же. — 1881. — № 2, 3; 1882. — № 2—11; 1883. — № 4—6, 12.

⁹ Там же. — 1878. — № 5; 1881. — № 2—11.

¹⁰ Там же. — 1906. — № 6.

¹¹ Там же. — 1896. — № 1, 2, 5, 6, 9, 11.

¹² Там же. — 1876. — № 6; 1884. — № 8.

¹³ Там же. — 1891. — № 3, 6, 7, 9, 10, 12; 1901. — № 6.

¹⁴ Там же. — 1904. — № 10.

¹⁵ Там же. — 1887. — № 2—6.

¹⁶ Там же. — 1873. — № 11.

¹⁷ Там же. — 1890. — № 11, 12; 1891. — № 2; 1896. — № 8.

¹⁸ Там же. — 1900. — № 7, 9, 11; 1901. — № 2, 3, 7, 9—12; 1902. — № 2.

¹⁹ Там же. — 1868. — № 4—9.

²⁰ Там же. — 1885. — № 2, 6; 1886. — № 7, 8, 10, 11; 1892. — № 2, 8; 1905. — № 5.

²¹ Там же. — 1885. — № 11, 12; 1886. — № 4—7.

²² Там же. — 1886. — № 4, 6; 1892. — № 2.

²³ Там же. — 1886. — № 10.

²⁴ Там же. — 1883. — № 2—5, 7, 12.

²⁵ Там же. — 1884. — № 10, 12; 1885. — № 1.

²⁶ Там же. — 1874. — № 3—7, 11; 1878. — № 5.

²⁷ Там же. — 1890. — № 11.

²⁸ Там же. — 1895. — № 11.

²⁹ Там же. — 1883. — № 5—7, 10, 12; 1884. — № 3, 4; 1885. — № 3—5.

³⁰ Там же. — 1877. — № 2—4; 1878. — № 2, 5.

³¹ Там же. — 1905. — № 5.

³² Там же. — 1873. — № 11.

³³ Там же. — 1885. — № 1.

³⁴ Там же. — С. 16.

А. П. ГРИЦЕНКО (Київ)

Документи фонду Генерального секретарства народної освіти як джерело з історії українського національно-культурного відродження (1917 рік)

Боротьба за національно-культурне відродження перетворилася в Україні у 1917 р. в один з найважливіших напрямів національно-визвольного руху. Вона займала вагомe місце у діяльності Української Центральної Ради і особливо активізувалася після проголошення 1-го та

Отже, публікація історичних праць, зокрема з історії України, на сторінках "Университетских известий" сприяла розвитку історичної наукової думки в Україні у кінці XIX і на початку XX ст., допомагала становленню й діяльності низки дослідників, відображала розвиток нашої вітчизняної історії.

¹ 150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті. — К., 1993. — С. 4.

² З іменем святого Володимира. У 2 кн. Кн. 1. — К., 1994. — С. 5.

³ Систематичний покажчик до "Университетских известий" за 1861—1912 рр. — К., 1913. — С. VI.

⁴ Там же. — С. II.

⁵ Драгоманов М. П. Украинский вопрос в его историческом освещении // Киевская старина. — 1905. — № 11-12. — С. 169.

⁶ Иконников В. С. Общий взгляд на развитие науки русской истории // Университетские известия. — 1868. — № 10; Исследования о главных направлениях в науке русской историографии // Там же. — 1869. — № 1—12; Ардашев П. Н. О прогрессе в исторической науке // Там же. — 1904. — № 1; Лашнюков И. В. Очерки русской историографии и истории // Там же. — 1869. — № 8; 1872. — № 4; 1879. — № 5, 6, 9; Шеффер В. А. Очерки греческой историографии // Там же. — 1883. — № 1, 3; 1884. — № 5—7; Новодворский В. В. Несколько слов о направлениях в современной историографии // Там же. — 1909. — № 5; та ін.

⁷ Университетские известия. — 1898. — № 12; 1899. — № 4; 1907. — № 12.

⁸ Там же. — 1881. — № 2, 3; 1882. — № 2—11; 1883. — № 4—6, 12.

⁹ Там же. — 1878. — № 5; 1881. — № 2—11.

¹⁰ Там же. — 1906. — № 6.

¹¹ Там же. — 1896. — № 1, 2, 5, 6, 9, 11.

¹² Там же. — 1876. — № 6; 1884. — № 8.

¹³ Там же. — 1891. — № 3, 6, 7, 9, 10, 12; 1901. — № 6.

¹⁴ Там же. — 1904. — № 10.

¹⁵ Там же. — 1887. — № 2—6.

¹⁶ Там же. — 1873. — № 11.

¹⁷ Там же. — 1890. — № 11, 12; 1891. — № 2; 1896. — № 8.

¹⁸ Там же. — 1900. — № 7, 9, 11; 1901. — № 2, 3, 7, 9—12; 1902. — № 2.

¹⁹ Там же. — 1868. — № 4—9.

²⁰ Там же. — 1885. — № 2, 6; 1886. — № 7, 8, 10, 11; 1892. — № 2, 8; 1905. — № 5.

²¹ Там же. — 1885. — № 11, 12; 1886. — № 4—7.

²² Там же. — 1886. — № 4, 6; 1892. — № 2.

²³ Там же. — 1886. — № 10.

²⁴ Там же. — 1883. — № 2—5, 7, 12.

²⁵ Там же. — 1884. — № 10, 12; 1885. — № 1.

²⁶ Там же. — 1874. — № 3—7, 11; 1878. — № 5.

²⁷ Там же. — 1890. — № 11.

²⁸ Там же. — 1895. — № 11.

²⁹ Там же. — 1883. — № 5—7, 10, 12; 1884. — № 3, 4; 1885. — № 3—5.

³⁰ Там же. — 1877. — № 2—4; 1878. — № 2, 5.

³¹ Там же. — 1905. — № 5.

³² Там же. — 1873. — № 11.

³³ Там же. — 1885. — № 1.

³⁴ Там же. — С. 16.

А. П. ГРИЦЕНКО (Київ)

Документи фонду Генерального секретарства народної освіти як джерело з історії українського національно-культурного відродження (1917 рік)

Боротьба за національно-культурне відродження перетворилася в Україні у 1917 р. в один з найважливіших напрямів національно-визвольного руху. Вона займала вагомe місце у діяльності Української Центральної Ради і особливо активізувалася після проголошення 1-го та

2-го Універсалів і створення її виконавчих структур — Генерального Секретаріату та окремих секретарств.

Для вивчення процесу національно-культурного відродження в Україні у 1917 р. чи не найбільший інтерес становить фонд 2581 — Генерального секретарства народної освіти Української Центральної Ради. Відповідно до заявленої в статті теми автор має намір насамперед спинитися на характеристиці документів Головної шкільної ради, департаментів нижчої, середньої школи та вищої освіти, дошкільної і позашкільної освіти, а також розглянути свідчення Департаменту мистецтв та його відділів. Значна кількість документів, як загальноісторичного значення, так і тих, що стосуються процесу національно-культурного відродження, відклалися серед паперів канцелярії Генерального секретарства народної освіти. Це постанови різних українських національних організацій, в яких висловлюється підтримка Центральної Ради та її Універсалів, привітання генеральному секретареві освіти І. Стешенку, відозви останнього до громадян і вчителів України щодо українізації шкільного навчання тощо. До першої з названих категорій слід віднести, зокрема, отримані Генеральним секретарством освіти матеріали та резолюції різних національних з'їздів (наприклад, Всехолмського делегатського з'їзду, який відбувся у Києві 25—28 серпня 1917 р.)¹.

До цього блоку документів належать і матеріали 2-го київського губерньського українського національного з'їзду, що працював 19—20 серпня 1917 р. Вітаючи Центральну Раду, делегати вимагали, щоб вона негайно взяла до своїх рук владу в Україні і рішуче протестувала «проти поділу України російським Тимчасовим урядом, проти зменшення прав Генерального секретаріату і проти обмеження прав України», наполягаючи на тому, що «український народ має повне законне право на самовизначення і самоврядування». З'їзд надіслав свої вітання «насилено одлученим землякам-українцям: Катеринославщини, Херсонщини, Харківщини, Кубані, Таврії та українських повітів других губерній»².

У фонді Генерального секретарства освіти, природно, найбільш повно представлені документи з питань українізації шкільної освіти — про роль у відродженні національної мови дошкільної та позашкільної роботи, про форми останньої, особливо про діяльність «Просвіт». В ряді регіонів України відповідні заходи нагтовхувалися на впертий опір старої зросійщеної адміністрації, в тому числі земств та вчителів, що входило до загальноросійської учительської спілки, а часто-густо — і самого населення, особливо на Лівобережжі. Багато документів допомагає уявити всю складність процесу українізації навіть початкової освіти і зрозуміти причини цього³. Не маючи наміру детально спинятися на висвітленні становлення української школи, автор прагне звернути увагу читача на ті труднощі, які постали на шляху Центральної Ради та Генерального секретарства освіти в ході розв'язання цього питання, бо саме цей аспект найменш висвітлений у науковій літературі.

Насамперед йдеться про справи Відділу середньої освіти. Напрямок його діяльності чітко визначений у зверненні генерального секретаря освіти І. Стешенка до українського вчителівства від 2 липня 1917 р.: «Інтереси освіти вимагають, щоб з осені нового шкільного року, по змозі в школах всіх типів залунали наше слово... Хто почуває свої обов'язки перед рідним краєм і хто може допомогти рідній справі, особливо в складанню підручників, — хай іде до роботи. Час не жде»⁴. І. Стешенко міг розраховувати на підтримку Всеукраїнської учительської спілки, яка 10 липня 1917 р. закликала своїх членів підтримати настанови 1-го Універсалу і координувати свої дії з Центральною Радою⁵.

Однак численні повідомлення з місць свідчили, що справа посувалася досить повільно. Навіть на Правобережжі, як, наприклад, повідомляла Старокостянтинівська земська управа Волинської губернії 28 липня

1917 р., українізація знаходилася «в стадії спочинку» не лише через тяжке становище, пов'язане з воєнними діями, але й внаслідок «загально не дуже прихильного відношення до тої справи населення»⁶. Труднощі спостерігалися і в Балтському повіті, хоча в ряді сіл у вересні селями одностайно висловилися за українізацію початкової школи і затвердили це відповідними постановами, направленими до Генерального секретарства народної освіти⁷.

Особливо складно було визначитися щодо мови навчання у багатонаціональних районах України. Про успішне розв'язання таких питань свідчить, зокрема, виявлений в архіві «Проект організації в м. Острозі національних Шкільних рад та загальноміської Шкільної ради, вироблений і прийнятий Шкільною комісією при Острозькій міській Думі», датований 15 листопада 1917 р. В ньому зазначалося, що «кожна нація сама і тільки сама компетентна і повністю самостійна у розв'язанні внутрішніх питань своєї школи»⁸. Острозька міська шкільна рада складалася з представників національних шкільних рад відповідно до кількості населення міста тієї чи іншої національності: від єврейської — 4, української та російської — по 2, польської — 1.

Найповніше уявлення про складність і суперечливість процесу українізації початкової та середньої освіти в Україні у 1917 р. дають комплексні відповіді-звіти губернських комісарів освіти на запит Генерального секретарства освіти від 29 вересня того ж року. Відповідні документи є по Волині, Поділля, Полтавщині, Чернігівщині. До речі, губкомісар освіти останньої І. Стаднюк ще 27 липня 1917 р. скликав об'єднане засідання представників вищих, початкових, середніх та духовних шкіл міста для розгляду питання про українізацію. Однак через негативне і «навіть вороже відношення» до цієї справи засідання двічі переносилося. Відбулося воно лише 31 липня і ухвалило рішення про часткову українізацію, та й то лише в розумінні запровадження «предметів українознавства», а мова визнавалася «предметом необов'язковим»⁹. І. Стаднюк у дописах до Секретарства освіти виявляв занепокоєння з приводу того, що деякі педагогічні ради вважали за можливе введення українізації навчання лише після проведення опитування батьків. Згідно з його доповідною від 10 жовтня 1917 р., «з одинадцяти повітових земських управ лише сім остаточно стали на національний ґрунт в своєму відношенні до народної освіти, решта ж, очевидно, нехтує українською національною справою і ставиться до національної мови негативно»¹⁰. Погано просувалася справа у Глухівському, Городнянському, Новгород-Сіверському, Ніжинському повітах, а найгірше — у Чернігівському. Для визначення мови навчання тут земство і вчительство вимагали проведення плебісциту. Більшість шкіл Чернігова взагалі не рахувалася з настановами Центральної Ради і чекала відповідного розпорядження від Міністерства освіти Тимчасового уряду. До речі, попечитель шкільного округу В. Науменко, перебуваючи у вересні 1917 р. в Чернігові, підтвердив, що офіційно округ не залежить від Генерального Секретаріату «до видання особливої інструкції від Тимчасового уряду». Це, звичайно, зміцнювало позиції противників українізації. Зрештою, у місті тільки жіноча гімназія та учительський інститут «справді заходились коло переведення в життя цих постанов і, oprіч українознавства, завели ще й українську мову»¹¹. Певна частина громадян міста за допомогою губкомісара освіти спробувала заснувати українську гімназію, яка мала відкритися у середині жовтня 1917 р., але, як зазначалося в документі, прохання батьків про зарахування до цього навчального закладу надходили «правду кажучи, не в дуже великій кількості»¹².

Тим часом у Кролевецькому повіті проти навчання українською мовою заперечила лише одна сільська громада. Учительський з'їзд Сосницького повіту 6 вересня 1917 р. ухвалив вітання Центральної Раді,

але щодо українізації школи прийняв досить дипломатичне рішення: «Навчання українською мовою принципово бажане, впроваджується на бажання населення з першої групи у тих школах, де це можливе за технічними причинами». Щоправда, далі йшлося про запровадження у місцевостях з більшістю українського населення з другої групи уроків читання українською мовою та переписування з книжок і ознайомлення учнів з українською історією, географією та літературою¹³.

Серед документів фонду Генерального секретарства освіти є повідомлення губкомісара освіти Волині про проведення в середині серпня 1917 р. губернською шкільною радою та виконавчим комітетом російської волинської учительської спілки ("Союзом труженников народної школи") анкетування населення щодо українізації. Причому акція була організована так, щоб отримати якомога менше відповідей із сільської місцевості. Анкета, як правило, потрапляла до рук священника або вчителя і відображувала, власне, їхні симпатії чи антипатії до української справи. Зрештою губкомісар освіти констатував: «на темній Волині ми маємо чимало ворогів, то й анкета принесла 60—70 % негативних відповідей, нібито селян...» . У доповідній від 5 жовтня він свідчив, що після такого анкетування взагалі розгорнулася широка агітація за відкладення справи українізації на віддалений час. Таку позицію зайняли вчительські з'їзди у Житомирі¹⁵. Проте в цілому по губернії справи були не такими вже і поганими. Так, комісар Лубенського повіту повідомляв, що «бажання... української школи у людей безмірне. Про се свідчать селянські з'їзди, ходоки і кучі прохань...»¹⁶.

У доповідній губернського комісара освіти Волині особливий інтерес становить перелік конкретних пропозицій Генеральному секретарству освіти щодо подолання перешкод на шляху відродження української мови. В цьому документі наголошувалося на необхідності видання наказу про обов'язкове впровадження хоча б у середніх школах лекцій з української мови, історії та географії, а в початкових — повністю навчання рідною мовою; реорганізації «в дусі українізації» учительських семінарій та інститутів, щоб якнайшвидше мати відповідні кадри; надання комісарам освіти компетенції колишніх директорів та інспекторів народних шкіл¹⁷.

Стан українізації на Поділлі вимальовується з доповідної губернського комісара освіти В. Приходька від 30 листопада 1917 р. Підсумовавши наслідки за рік, він вважав, що коректніше замінити вираз «справа українізації» виразом «ідея українізації», бо, на його думку, саме «ідея українізації з кожним днем прибивається все ширше і глибше». В губернії більш-менш спокійно розпочалася українізація нижчої школи, без будь-яких анкет та плебісцитів. Такий шлях схвалили учительські з'їзди Поділля. Адже «діти прийняли науку на рідній мові як щось зовсім натуральне, що ж до селянства, — зазначає комісар освіти, — то... воно було підготовлено на з'їздах і різних зборах, що школа має бути рідна і дало на це свою повну згоду». Складніше було з вищими початковими школами, в яких, за свідченням В. Приходька, на кінець листопада 1917 р. «українізація не переводилась»¹⁸.

На Харківщині на кінець 1917 р. процес українізації школи взагалі тільки-но розпочинався, що підтверджує зміст «Постанови культурно-просвітньої комісії Харківського губернського земства 11—13 жовтня 1917 р. по доповіді Д. Ткаченка про українську школу»¹⁹.

Неоднозначно розгортався процес українізації на Херсонщині, що пояснювалося багатонаціональним складом населення²⁰. Великі труднощі доводилося долати і на Катеринославщині. Якщо Катеринославська повітова земська управа 4 листопада 1917 р. повідомила секретарству освіти, що «згідно ухвалі повітових земських Зборів викладання в усіх школах повіту ведеться українською мовою за винятком шкіл, де навча-

ються діти великоросів»²¹, то в Катеринославі, за даними міської управи від 3 грудня 1917 р., в жодному учбовому закладі «навчання українською мовою не велось, за відсутністю бажаючих»²².

Найкраще проходила українізація школи на Полтавщині. Про її успішне запровадження Генеральному секретарству освіти повідомляли з Полтавського, Гадяцького, Золотоніського та інших повітів. Золотоніській повітовий комісар 19 листопада писав, що «серед народа прокинулася велика охота і бажання вчити дітей. Школи повнісінькі. Є багато шкіл, що раніше (ще торік) були не дуже повні, зараз же там учаться у дві зміни»²³. Однак губернський комісар освіти В. Андрієвський у доповідній на ім'я генерального секретаря освіти І. Стешенка 30 листопада 1917 р. висловлював думку, що українізація шкіл в губернії перебувала «з гіршому стані, аніж могла би бути»²⁴, хоча в цілому був задоволений її проведенням. Певний виняток становив хіба що Переяславський повіт, земське зібрання якого 28 листопада 1917 р. виявило досить вороже ставлення до українізації школи, чим поставило в складну ситуацію місцеве вчителство²⁵.

У документах фонду зустрічаються і певні узагальнюючі дані про результати українізації на кінець 1917 р., зокрема в «Огляді українізації початкових шкіл в Українській Народній Республіці до 10 грудня 1917 року»²⁶.

Для активізації українізації освіти І. Стешенко 7 листопада 1917 р. звернувся з відозвою «До українців-педагогів», в якій, зокрема, запрошував учителів, які мешкали поза межами України, повернутися на Батьківщину, щоб «взяти участь в творчій роботі відродження українського народу». 16 листопада 1917 р. директорам середніх шкіл усіх відомств та інспекторам вищих початкових, торгівельних та інших шкіл України був розісланий спеціальний циркуляр Генерального Секретаріату Української Народної Республіки та Секретарства освіти. В ньому відзначалося, що нові умови життя в УНР відкривають нові перспективи і ставлять нові завдання, а одним з найголовніших серед них визнавалося «виховання дітей в повазі до нового ладу на Україні, до нашого відродженого краю»²⁸.

У фонді Генерального секретарства освіти збереглися свідчення про великий потяг до відродження рідної мови серед українців, які проживали за межами Батьківщини. Так, у серпні 1917 р. Генеральне секретарство освіти отримало постанову Новоузенської повітової Української ради Самарської губернії щодо намірів запровадити навчання рідною мовою в початкових школах українських слобід повіту, в якому мешкали понад 80 тис. українців, поряд з державною російською²⁹.

З кінця серпня 1917 р. при Секретарстві освіти розгорнув діяльність Відділ позашкільної та дошкільної освіти, який зробив вагомий внесок у справу українського національно-культурного відродження. Очолила його, за пропозицією І. Стешенка, Софія Русова, яка у власноручно написаній автобіографії зазначала, що «все життя працювала у російській та українській літературі, у російському та українському педагогічному світі»³⁰.

Серед документів Відділу дошкільної та позашкільної освіти є план його діяльності. Наголос зроблено на загальнокультурних заходах, якими передбачалися «розумні культурні розваги, як, напр., літературні читання, освітній кінематограф, дитячі вечори, концерти, спектаклі і т. д.» Планувалося видання так званих «взірцевих каталогів просвітянських бібліотек, літературних і наукових читанок для різного віку розвитку», різноманітних довідників та інструкцій з практичними порадами. Розглядалося і питання про забезпечення цієї діяльності коштами³¹. Для з'ясування реального стану дошкільної та позашкільної роботи інтерес становлять зауваження губернських комісарів освіти щодо цього плану. Так, В. Приходько з Поділля надіслав І. Стешенку

документ під назвою «Скільки уваг до плану діяльності Відділу дошкільної та позашкільної освіти», датований 6 листопада 1917 р. Подільський комісар освіти висловлював надію, що відділ «зможе розвинути надзвичайно корисну роботу і стати одною з найбільших і найпомітніших серед установ нашої автономної України»³². Разом з тим, безмежність висунутих завдань у багатьох породжувала сумніви щодо можливості їх реалізації і тому викликала певну критику з боку місцевих керівників народної освіти.

Освітні заклади та організації великого значення надавали пошукам талановитих людей з народу. Цікаво, що йшлося не лише про те, аби «витагнути з глухого села видатну індивідуальність, у якій намічаються ті чи інші здібності», а й про те, щоб «негайно вирвати з різних канцелярій... тих людей, що вже виявили свій безумовний хист, але повинні своєю величезної ваги національну роботу провадити уривками..., бо наша культурно-національна дійсність не дозволяє їм такої розкоші — махнути до біса grosбухами, бо построчна платня, що одбирає тепер наборщик, є недосяжний ідеал для їхнього авторського гонорару!»³³. Розмірковуючи з цього приводу, губкомісар освіти Поділля В. Приходько продовжував: «Відроджена Україна повинна дати своїм видатнішим синам найширшу змогу якнайповніше себе виявити. Се в інтересах відродження України, се в інтересах цілої людськості!»³⁴.

Постійної уваги і допомоги потребували «Просвіти» — ці масові організації, які відігравали неабияку роль у залученні широких верств населення до культури.

У справах Генерального секретарства народної освіти відклалися практично всі матеріали 1-го Всеукраїнського з'їзду «Просвіт», який працював 20—23 вересня 1917 р. в Києві. На з'їзд запрошувалися і представники «Просвіт» з-поза меж України, зокрема з Росії³⁵. Загалом прибули делегати 232 просвітанських організацій, в тому числі 177 — від 164 «Просвіт», 9 — від 7 спілок «Просвіт», 12 — від 12 селянських комітетів, а також 21 — від різних інших організацій (виконкомів сільських рад, видавничих товариств, українських громад, професійних спілок, робітничих та жіночих клубів тощо, а також 4 посланця від земських управ Херсона, Чернігова, Павлограда)³⁶. Документи фонду містять надзвичайно важливі свідчення про діяльність місцевих «Просвіт», зокрема тих, що діяли поза межами України (на Курщині, Чорноморщині, Далекому Сході тощо)³⁷.

Про роботу 1-го Всеукраїнського з'їзду «Просвіт» можна детально довідатися з його протоколів та матеріалів, у яких зафіксовано зміст доповідей, хід обговорення рішень та їх текст. Різку критику учасників з'їзду викликали наведені там факти небажання окружних судів, зокрема Києва, Полтави, Вінниці та ряду інших міст, реєструвати статuti просвітанських організацій, написані українською мовою. Делегати ухвалили «рішуче протестувати проти такої зневаги і домагатися, щоб судові справи на Україні підлягали владі Генерального Секретаріату та щоб російське правительство затвердило генеральних секретарів по справах судових, продовольчих, військових, поштово-телеграфних та шляхів», тобто й тих, які досі ним не визнавалися. Врахувавши заяви делегатів Катеринославщини, Таврії, Херсонщини, з'їзд прийняв рішення: «рішуче протестувати проти відділення цих губерній від автономної України і домагатися об'єднання всіх українських земель»³⁸. В цьому плані важливим було рішення з'їзду про те, що в кожному районі могли засновуватися спілки «Просвіт» «незалежно від адміністративних кордонів». Це мало особливе значення для прикордонних територій Слобожанщини, де багато «Просвіт» діяло у суміжних російських губерніях (Курській, Воронежській)³⁹.

Багатий фактичний матеріал міститься у листах з губернських та повітових земств, в яких повідомляється про заходи в справі позашкіль-

ної освіти населення. Доповіді на місцевих земських зібраннях та з'їздах Поділля, доповідь «Просвітні справи» Полтавської повітової управи від 15 жовтня 1917 р., адресована земським зборам, в якій визначалися потреби шкільної освіти, також становлять значний інтерес для вивчення цього питання⁴⁰. Про широкий розмах просвітницької діяльності на Слобожанщині свідчить «Постанова культурно-освітньої комісії Харківського губернського земства в засіданнях 11—13 жовтня 1917 р. з питання про організацію комітетів з народної освіти при губернській, повітській та волосній земських управах»⁴¹. Цікавими є також такі документи фонду, як «Журнали засідань Надзвичайного повітового земського зібрання», що відбулося 29—31 серпня 1917 р. у Єлисаветграді⁴², доповідь Павлоградської земської управи Катеринославської губернії про організацію відділу позашкільної освіти та матеріали губернського з'їзду діячів народної освіти Катеринославщини (3—5 серпня 1917 р.), на якому, зокрема, наголошувалося, що керувати таким відділом має «людина з вищою освітою і з відомими громадянськими та літературними заслугами»⁴³.

Слід згадати і звіт «Про роботу Єлисаветградської повітової земської управи з позашкільної освіти (з 1 травня 1917 року до січня 1918 року)», датований 30 грудня 1917 р. План цієї роботи був затверджений надзвичайним земським зібранням ще 19 травня 1917 р. і передбачав організацію різних курсів, поширення серед населення літератури та періодичних видань, влаштування Народних будинків та бібліотек, допомогу «Просвітам». Вдалося налагодити видання «Известий Єлисаветградської земської управи». Важливо звернути увагу на організацію курсів українознавства та української мови для народних вчителів, на те, що серед розповсюджуваних земством брошур було багато видань з українського питання, в тому числі: Б. Грінченка — «Як жив український народ», «Якої нам треба школи», «Якого ладу нам треба», «Де ми і скільки нас», М. Грушевського — «Центральна Рада і її Універсали», «Хто такі українці», «Про українську школу і мову», «Вільна Україна» тощо⁴⁴.

Отже, як свідчить аналіз документів фонду, навіть у районах, які тоді (та значною мірою і нині) вважалися «російськомовними», у 1917 р. активно розвивався процес національного відродження. Взяти хоча б Луганське повітове товариство «Просвіта». Воно наприкінці червня 1917 р. повідомило генеральному секретареві освіти І. Стешенку, що загальні збори українців Луганська ще 16 квітня того ж року заснували товариство, яке за короткий час встигло провести цілий ряд заходів: маніфестацію 18 квітня, виставу «Степовий гість» на користь «Просвіти» 7 травня, Шевченківське свято 11 травня і, нарешті, з'їзд «Просвіт» — 25 червня 1917 р. Крім того, «Просвіта» ініціювала проведення 23 червня 2-го Українського національного з'їзду Слов'яносербського повіту і заснування там української залізничної «Громади»⁴⁵.

Загалом протягом 1917 р. в справі національно-культурного відродження відбулися серйозні зрушення. Підстави до такого твердження дають, зокрема, матеріали Департаменту мистецтв Генерального секретарства народної освіти. Згідно з протоколом його установчих зборів від 28 липня 1917 р., в них взяли участь видатні представники української національної інтелектуальної еліти: від Комітету Національного театру — М. Старицька, товариства «Мистецтво» — Д. Антонович, комісії по заснуванню Української Академії мистецтв — художник М. Бурачек, комісії з вокального мистецтва — уславлений хормейстер О. Кошиць, Комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва — мистецтвознавець К. Шероцький та багато інших. Постанова зборів засвідчила утворення при Генеральному секретарстві освіти цілого ряду мистецьких відділів: пластичних мистецтв, художньо-промислового, охорони пам'яток ста-

ровини та культури, музичного, театрального, бібліотечно-архівного. Усі вони входили до Департаменту мистецтв⁴⁶.

Неоціненна роль мистецтва в національному відродженні переконливо обґрунтовувалася у зверненні-оповіщенні з приводу заснування Театрального відділу: «Народам освіта без піднесення культурного рівня народу не досягне належної мети... З найдужчих факторів культури народної є школа і театр. Впливом і значінням театру навіть переважається вплив школи в справі піднесення морального рівня громадянства». Однак далі застерігалось, що «могучий духовний вплив театру може бути використано і в цілком небажаному напрямі, коли театр перейде до рук підприємців, що прислужуються лише низьким смакам!».

В одному з документів завідуючи Театральним відділом М. Старицька так визначала його завдання: «Піднести рідний театр, зробити його театром народа, тою високою школою, яка забезпечить може Україні культурне і національне відродження». Причому особлива увага акцентувалася на організації народних селянських і робітничих театрів, де б до творчої праці залучалися усі бажаючі, але за умови забезпечення аматорських гуртків досвідченими керівниками. Для підготовки останніх передбачалося негайно утворити при музично-драматичній школі М. Лисенка режисерські, інструкторські курси і влаштувати такі ж курси в провінції. Для їх діяльності Театральний відділ розробив детальну програму, яка включала, поряд з фаховими, і загальноосвітні предмети⁴⁸.

Театральний відділ, «вважаючи на велике культурне значення театру», вирішив у 1917 р. на перше місце у своїй діяльності поставити саме «справу народного театру» і перетворити у своїх помічників «Просвіти»⁴⁹. І це йому вдалося, що засвідчує широке листування відділу з «Просвітами», численні відповіді останніх на анкету-запит від 3 жовтня 1917 р.⁵⁰

Особливо активно діяв український драматичний гурток села Диканька на Полтавщині. Навіть не маючи власного приміщення, він спромігся за час свого існування з 12 лютого 1916 р. до початку 1918 р. поставити майже всі твори тогочасного українського репертуару. Вистави влаштовувалися не тільки у самій Диканьці, але й у навколишніх селах Полтавського повіту — Жуках, Стасях, Милорадові. Причому на спектаклі приходили, як правило, й селяни сусідніх сіл⁵¹.

Цілий комплекс документів Театрального відділу висвітлює його конкретні дії у справі забезпечення успішного розвитку народного театру. 8 жовтня 1917 р. в Києві відкрилася перша «Українська народна драматична школа» і до неї відразу записалися 60 слухачів⁵².

Театральний відділ розробив програму режисерських курсів при драматичних школах, серед його матеріалів слід згадати й анкету-звернення, розіслану ним наприкінці вересня 1917 р. 400 «Просвітам», а також доповідь про народний театр, виголошену на 1-му Всеукраїнському з'їзді «Просвіт». Представники відділу взяли участь у виробленні резолюції секції народних театрів України.

Паралельно формувалася «Програма діяльності комітету Українського Національного театру на рік 1917—1918», яка передбачала «піднести український театр до ступеня європейських театрів». Репертуар мала схвалювати літературно-артистична комісія, перед початком спектаклів планувалося влаштовувати лекції. Членські внески і прибуток від вистав мали витрачатися на поліпшення стану робітничого театру. Щодо селянських театрів, Комітет Національного театру вважав, що через брак на селі будь-яких артистичних та технічних сил для них потрібні найпростіші п'єси, доповнені літературними поясненнями, біографіями авторів і режисерськими розробками (малюнками, декораціями, мізансценами тощо). На допомогу народному театру пропонувалося заснувати театр-музей, звідки при нагоді місцеві самодіяльні гуртки могли б взяти декорації, реквізит, убрання. Не обійшли увагою в програмі й театральну

бібліотеку. Особливо наголошувалося, що театр обов'язково має розвиватися двома шляхами: «театр в місті і театр на селі»⁵⁴. На той час це був досить важливий крок до піднесення культури широких мас. Театральний відділ займався й розробкою проекту заснування Української Національної опери⁵⁵.

У 1917 р., незважаючи на складні умови і серйозні перешкоди, на шляху українського національного відродження вдалося домогтися помітних успіхів. Щодо збереження і дальшого розвитку архітектури, живопису, скульптури, то тут важко переоцінити вклад Відділу пластичних мистецтв Департаменту мистецтв Генерального секретарства народної освіти, очолюваного професором Г. Павлуцьким. У законопроекті про організацію відділу зазначалося, що він «є головний орган в республіці по питанням мистецтва у вищезгаданих його галузях», і що його завдання «сприяти розвитку і поширенню мистецтва на Україні», виховувати в масах смак, популяризувати певні художні норми, «в суто національному напрямку, розуміючи, що мистецтво повинно бути прийняте духом рідної землі і соком народного життя». Крім того, на відділ покладалася нагляд «за справами мистецької освіти і виховання на Україні». До його компетенції також належало влаштування різних вернісажів, сприяння відкриттю нових картинних галерей і підтримка існуючих, подання допомоги приватним художнім виданням тощо⁵⁷.

Найважливішою ініціативою Відділу пластичних мистецтв стало заснування в Києві Української Академії мистецтв. У фонді збереглися практично всі установчі документи з цього питання. Насамперед слід згадати пояснювальну записку, в якій мотивується необхідність створення такої Академії. У документі цілком справедливо стверджувалося, що тільки завдяки їй «цілком можливо утворити дійсно українське мистецтво, український національний стиль... на ґрунті принципів, форм і ідей, вироблених історичним минулим України». Насамперед малися на увазі такі надбання українського народу, як українська ікона, гетьманські портрети, український портрет XVIII ст., старовинна українська дерев'яна архітектура та мистецтво українського бароко. Важливим моментом у цитованому документі слід вважати твердження про можливість «створити національне мистецтво дорогою взаємності сил національної і загальнонародської культури»⁵⁸. Це свідчило, що в процесі національного відродження в Україні не спостерігалось прагнення до самоізоляції.

Ідея про Українську Академію мистецтв виникла в ході розробки плану реформування Київського художнього училища, яке доти підпорядковувалося Петербурзькій Академії мистецтв. 15 липня 1917 р. відбулися спільні збори членів Ради об'єднаних художніх організацій Києва (голова — професор Г. Павлуцький) та Ради викладачів Київського художнього училища. В них брали також участь три представники від учнів та делегований Українською Центральною Радою художник М. Бурачек. Протокол цього засідання дає можливість простежити шлях оформлення ідей створення Української Академії мистецтв. Саме тут від імені Генерального секретарства освіти УЦР пролунала пропозиція знову скликати спільні збори, щоб обміркувати проект статуту Академії мистецтв. Водночас на згаданому засіданні було оголошено запрошення до Петрограда на з'їзд представників педагогічного персоналу і учнів для обговорення питань реформування провінційних художніх училищ та шкіл Росії. Однак виявилось багато незгодних з поїздкою до Петрограда. Вони вважали, що цього не слід робити, виходячи з місцевого національного характеру Української Академії мистецтв. Суперечки, зрештою, настільки загострилися, що Г. Павлуцький, а за ним О. Мурашко, М. Бурачек та ряд інших учасників засідання покинули його⁵⁹.

Тим часом підготовка до створення Української Академії мистецтв тривала. 2 вересня в Києві спеціально створений комітет обговорив і

схвалив «Проект статуту Української Академії мистецтв», а 8 вересня 1917 р. його було передано на розгляд Генерального секретарства народної освіти разом із списком обраних до Академії професорів. Їх склад: М. Бойчук (фреска, мозаїка), В. Кричевський (народне мистецтво, український орнамент, архітектура), Ф. Кричевський (історичний і побутовий жанр, скульптура), М. Жук (портрет, декоративне мистецтво), О. Мурашко (портрет), Г. Нарбуг (графіка), М. Бурачек (пейзаж), А. Маневич (пейзаж). 24 жовтня 1917 р. зібрання професорів Академії під головуванням Г. Павлуцького обрало ректором Ф. Кричевського⁶⁰.

16 листопада 1917 р. нарада голів відділів Генерального секретарства освіти розглянула питання про ставлення до проектів діяльності усіх його мистецьких відділів. Л. Старицька-Черняхівська з обуренням констатувала, що в цій справі нерідко доводилося наштовхуватися на запитання: «А чи це потрібне?» Вона наполягала на необхідності роз'яснення відповідним структурам, що діяльність Департаменту мистецтв «то дуже важлива культурна праця для нашого народу, що ми працюємо над піднесенням, навіть над утворенням тієї культури, і тому потребуємо для себе певної уваги...»⁶¹. 5 грудня 1917 р. законопроект про відкриття Української Академії мистецтв схвалила Мала Рада, а Українська Центральна Рада того ж дня затвердила її Статут⁶². У фонді Генерального секретарства освіти є усі установчі документи та матеріали, протоколи засідань Ради академії тощо.

Підготовча робота до створення Української Академії мистецтв з літа 1917 р. значною мірою активізувалася через небувалий потяг широких народних мас до знайомства з надбаннями національної культури і прагнення взяти участь в її відродженні й розвитку. Це стосувалося і провінції, де особлива увага приділялася народним промислам. Згадати хоча б датоване 5 липня 1917 р. звернення до Української Центральної Ради об'єднаного комітету по реорганізації Миргородської художньо-промислової школи імені М. Гоголя з проханням допомоги перетворити її на художньо-промисловий інститут і взяти його під свою владу. 27 листопада 1917 р. Секретарство освіти розглянуло основні тези статуту цього закладу і виробило практичні заходи щодо реалізації накресленого плану⁶³.

Помітні успіхи у збереженні надбань усіх поколінь українського народу в галузі культури та мистецтва засвідчують численні документи Відділу охорони пам'яток старовини та мистецтва. Серед його матеріалів є й документи створеного у травні 1917 р. Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва, який претендував на те, щоб перебрати на себе функції колишньої «Імператорської археологічної комісії». 22 липня комітет порушив клопотання щодо захарування його «до інституцій, що знаходяться при Українській Центральній Раді»⁶⁴. Відповідно до статуту, прийнятого ще 16 травня 1917 р., комітет мав забезпечувати реєстрацію пам'яток (як громадської, так і приватної власності), утворювати спеціальні архіви та зібрання планів, малюнків, фотографій тощо, а також дбати про врятування від нищення та ушкодження пам'яток і ведення археологічних та інших досліджень. Одним з найважливіших завдань було запобігання вивезенню за межі України пам'яток національного характеру, а також тих, що мали наукову чи художню цінність. Вагоме місце у діяльності комітету відводилося організації допомоги місцевим музеям, архівам, бібліотекам у комплектуванні фондів. Чимало робилося в справі виховання у населення шанобливого ставлення до пам'яток старовини. З цією метою організовувалися виставки, екскурсії, різні освітні курси⁶⁵.

З утворенням при Департаменті мистецтв відповідного відділу розв'язання накреслених комітетом завдань перейшло до нього. Це було непростою справою, бо, як зазначав на листопадовій 1917 р. нараді голів

відділів і секцій Генерального секретарства освіти завідуючий Відділом охорони пам'яток старовини і мистецтва М. Біляшевський, «власники пам'яток держали їх до останнього моменту на селі і не хотіли вивозити», а потім вже селяни не давали це зробити, вважаючи, що усе в панському маєтку належить їм⁶⁶. Вихід з цього становища він бачив у створенні провінційних музеїв. І роботи це пропонувалося спільно з Відділом дошкільної та позашкільної освіти.

Серйозні перешкоди виникли на шляху реєстрації церковних пам'яток. Зрештою, це зробив створений духовенством комітет, але не з науковою, а суто практичною метою: виконувався наказ Москви про перевезення до патріаршої ризниці в Росію скарбів найбагатших монастирів України і насамперед — Лаври⁶⁷.

Приділяючи багато уваги налагодженню музейної справи, відділ виробив план «Музей і охорона пам'яток старовини і мистецтва», 11 вересня 1917 р. його було передано на розгляд І. Стешенку. В першому пункті йшлося про створення Національного Українського музею на базі Київського мистецько-промислового і наукового музею. Пропонувалося добудувати приміщення, оскільки старе вже не вміщувало всіх колекцій, винести за його межі етнографічний відділ, створивши в Царському саді окремі музей, і розгорнути додаткову експозицію просто неба, де передбачалося розмістити такі експонати, як типовий український двір з тином, каплиці, дерев'яні церкви та інші будівлі, завезені з різних регіонів України. Обговорювалася і можливість відкриття Національної художньої галереї, яку намічалася тимчасово розмістити в Царському палаці. Серед широкого кола заходів, накреслених Відділом охорони пам'яток, було і спорудження пам'ятного музею Т. Шевченка в районі Петровської алеї, над Дніпром⁶⁸. Відділ також планував влаштування експедицій з метою опису археології, історії, етнографії та мистецтва всієї України⁶⁹. Дещо з накресленого навіть розпочали реалізовувати. Збереглося досить широке листування Відділу охорони пам'яток з Генеральним секретарством освіти відносно офіційної передачі у підпорядкування Департаменту мистецтв Царського палацу і перетворення його на музейний комплекс⁷⁰.

Із звітів Відділу охорони пам'яток за вересень—грудень 1917 р. можна дізнатися про роботу, що проводилася в центрі і на місцях. Так, у вересні була підготовлена програма провінційних та містечкових музеїв, представлена 23 вересня на розгляд 1-го Всеукраїнського з'їзду «Просвіт». Київська міська Дума 26 вересня обрала «Комісію охорони краси м. Києва» і затвердила план її діяльності. На кількох вересневих нарадах порушувалося питання про збереження Андріївської церкви і, зрештою, 28 вересня будівничий відділ Київської міської управи ухвалив негайно приступити до реставраційних робіт. Досліджувалися провали на Печерську та Звіринці, в результаті чого були виявлені стародавні підземні ходи. Охоронці пам'яток Києва підтримували тісні зв'язки з колегами у Полтаві та Чернігові⁷¹.

Велика увага приділялася виявленню і збереженню цінностей, які залишилися у численних маєтках. Так, у листопаді 1917 р. Г. Нарбуту доручили подбати про колекцію Ф. Уманця, що залишилася після смерті власника в Глухівському повіті на Чернігівщині. В селі Линовиці на Полтавщині повітовому комісару наказали забезпечити охорону цінної бібліотеки, старих паперів та картин у маєтку графів Бальменів. В умовах розрухи та виступів селянства, яке руйнувало поміщицькі садиби, рятування наявних там художніх цінностей стало нагальним завданням Відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва, особливо у листопаді—грудні 1917 р. У звіті за період з 10 листопада по 1 грудня, зокрема, зазначалося, що відділ «з метою допомоги цьому лихові звертався з відозвами в часописах, розіслав об'їзника до губерніяльних комісарів, де про-

понував вжити усі міри безпеки»: забороняти руйнування пам'яток, допомагати вивозити цінні речі до більших центрів та музеїв тощо. Звертався відділ і до окремих сільських комітетів, повітових комісарів, земських діячів, направляв своїх представників на місця, налагоджував контакти з Польським товариством охорони пам'яток. Однак зрештою йому довелося визнати, що ця діяльність далеко не завжди приносила позитивні результати. Хоч вдалося «охоронити як поодинокі речі, так і цілі збірки, багатьох цінностей гине», — констатувалося у звіті⁷². Зокрема, пощастило врятувати відомий твір Г. Семирадського «Танок з мечами», який в середині грудня 1917 р. під охороною гайдамаків був перевезений з маєтку графа Орловського в селі Курилівці Літинського повіту на Поділлі до Київського музею⁷³. Про всі випадки нищення чи руйнування пам'яток відділ просив негайно йому повідомляти⁷⁴.

Документи свідчать, що в 1917 р. відбулися помітні зрушення у налагодженні музейної справи: у Вінниці було створено Подільський художньо-промисловий музей⁷⁵, об'єднано музеї Чернігова ("Українських старожитностей" В. Тарновського, що перебував у власності губернського земства, «Об'єданого історичного музею міської єпархіальної комісії» та «Єпархіального древнесховища» — ризниці Троїцько - Іллінського монастиря)⁷⁶.

В описуваному фонді зберігається надзвичайно важливий документ з переліком українських клейнодів та художніх цінностей, які члени спеціально створеної Центральною Радою комісії наприкінці 1917 р. виявили в музеях та соборах Москви й Петрограда і наполягали на поверненні їх в Україну. Завідуючий Відділом охорони пам'яток Генерального секретарства освіти вимагав від керівництва звернутися за допомогою до «стате-секретаря у справах України при Тимчасовому уряді з тим, щоб той доручив цю справу кому-небудь з петроградської української громади; а також посприяв у відправленні на Україну хоч частини виявлених речей»⁷⁷. В результаті пошуків на початок грудня 1917 р. вдалося скласти «Списки картин і різьби, що повинні повернути на Україну», обсягом понад 30 машинописних сторінок⁷⁸.

На кінець 1917 р. бажання віддати відроджуваній Україні свої колекції виявив цілий ряд приватних власників. 12 жовтня М. Біляшевський повідомив І. Стешенку про такий намір петроградського колекціонера О. Щавинського. Йшлося про 150 картин найвидатніших майстрів різних художніх шкіл XVI—XVIII ст., які оцінювалися тоді у кілька сот тисяч крб.⁷⁹. Серед паперів Департаменту мистецтва є згадки про передачу Україні колекції Шереметєвих з Орла, про намір графині Браницької надіслати свої найкращі речі в разі відкриття Національної галереї⁸⁰.

Важливим напрямом діяльності Секретарства освіти стала організація бібліотечної та архівної справи. Порушувалося питання про налагодження зносин з Москвою та Петроградом для виявлення архівних матеріалів, пов'язаних з Україною, і, по можливості, перевезення їх до Києва⁸¹. Висувалася пропозиція щодо видання архівних збірників, але через брак коштів це виявилось нездійсненним. Адже, як зазначав товариш Генерального секретаря освіти П. Холодний, «тими, що єсть, [коштами] якось ніяково користуватися. Народні вчителі в деяких місцях по 3 місяці сидять без жалування»⁸². Значний інтерес становить листування з приводу організації Української Національної бібліотеки⁸³.

Багато корисної інформації містять документи Музичного відділу Департаменту мистецтв. Особливо цінними є власноручні дописи цілого ряду видатних діячів української культури. Насамперед хотілося б навести фрагменти доповідної записки від 20 липня 1917 р. до Української Центральної Ради видатного хормейстера О. Кошиця з обґрунтуванням необхідності ретельного збереження безцінного скарбу українського народу — його народної пісенної спадщини. Високо оцінюючи музичні

здібності українців, він твердив, що «ні один народ не говорить в своїй колективно-музичній творчості, в своїй пісні, такою тонко-художньою психологічною мовою... Ні один народ не має так широко розвинутої сеї пісенної творчості... Ні один народ не писав своєї історії піснею, тільки народ український». О. Кошиць вважав народну пісню не лише пам'яткою народної творчості, а й джерелом, «з котрого гають, будуть пити і повинні пити живу, цілющу воду» майбутні музиканти. «Історія музики показує, — продовжував автор, — що тільки ті таланти обогатили мирову скарбницю, котрі виростили на національному ґрунті». А далі О. Кошиць із сумом констатував, що, на превеликий жаль, «народна пісня умирає. Народ не творить, а доспіває те, що утворено раніш, і як доспіває, то замовкне навіки, коли його не розбудить». Він наполягав на тому, що українське відродження має розпочинатися з повернення народо-ві народної пісні. А зробити це, на думку О. Кошиця, мало Генеральне секретарство освіти шляхом її популяризації, поширення між співочими товариствами та сільськими хорами, які пропонувалося засновувати в якомога більшій кількості. Особливо обґрунтовувалася необхідність українізації церковного співу на основі так званого «київського розпіву»⁸⁴.

Розуміння ролі української народної пісні у національному відродженні України виявилось і у поданому генеральному секретареві освіти 17 серпня 1917 р. плані діяльності Музичного відділу «Українська пісня, музика і музична освіта...» На перше місце висувалося завдання «вернути народові його музичну мову, народню пісню». Для цього передбачалося зібрати, записати і видати друком «все, що в народній музичній творчості є оригінального, дійсно українського». Поширення пісенної національної спадщини в народі покладалася на народні хори та хорові товариства. В усіх більш-менш значних центрах України планувалося створити періодичні курси теорії музики, історії і теорії української пісні, хорового національного співу та регентського мистецтва, для музичної освіти має — курси музичної грамоти при згаданих вище хорах, а також запровадити уроки співу в школах⁸⁵. У датованій 12 листопада 1917 р. «Відозві-анкеті музичного відділу Генерального секретарства освіти» знову і знову наголошувалося на ролі музики, і особливо пісні, у виховному процесі: «Історія національних рухів показує, що пісня народня у відродженню народів завжди займала одно з найперших місць»⁸⁶. Зберігся ще один власноручний лист О. Кошиця від 8 грудня 1917 р., в якому він розповідає про створений у Петрограді ще в перші місяці революції із співаків різних гвардійських полків український хор, який згодом переїхав в Україну. О. Кошиць вважав корисним «для національної справи» відрядити цей хор «з патріотичними українськими концертами, як по українському фронту, так і по всій Україні, забезпечивши його окремим вагоном для проїзду»⁸⁷.

Отже, навіть з цього короткого викладу видно, яким невичерпним джерелом для дослідників процесу національно-культурного відродження України за доби Центральної Ради — одного з найменш вивчених аспектів національно-визвольного руху — є документи фонду Генерального секретарства народної освіти України.

¹ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 16, арк. 8—9.

² Там же, арк. 11.

³ Там же, спр. 52, арк. 35—37.

⁴ Там же, спр. 16, арк. 45.

⁵ Там же, спр. 17, арк. 6.

⁶ Там же, спр. 52, арк. 6.

⁷ Там же, спр. 52, арк. 12 (із зв.).

⁸ Там же, арк. 104.

⁹ Там же, арк. 9.

¹⁰ Там же, арк. 35.

- 12 Там же, арк. 36—37.
- 13 Там же, арк. 36; спр. 53, арк. 13; спр. 17, арк. 102.
- 14 Там же, спр. 52, арк. 25.
- 15 Там же, арк. 29.
- 16 Там же, спр. 53, арк. 36 зв.
- 17 Там же, спр. 52, арк. 30—31.
- 18 Там же, спр. 53, арк. 54 (із зв.).
- 19 Там же, спр. 158, арк. 35.
- 20 Там же, спр. 52, арк. 72, 55—56; спр. 53, арк. 3.
- 21 Там же, спр. 52, арк. 63.
- 22 Там же, спр. 53, арк. 68.
- 23 Там же, спр. 52, арк. 123—124.
- 24 Там же, спр. 53, арк. 48.
- 25 Там же, арк. 8.
- 26 Там же, спр. 50, арк. 8.
- 27 Там же, спр. 16, арк. 46 зв.
- 28 Там же, спр. 197, арк. 18.
- 29 Там же, спр. 52, арк. 8, 45.
- 30 Там же, спр. 157, арк. 8.
- 31 Там же, спр. 163, арк. 48-49.
- 32 Там же, арк. 72.
- 33 Там же, арк. 79.
- 34 Там же, арк. 80.
- 35 Там же, спр. 157, арк. 25 (із зв.).
- 36 Там же, арк. 28.
- 37 Там же, арк. 42 (із зв.) та ін.
- 38 Там же, арк. 44.
- 39 Там же.
- 40 Там же, спр. 158, арк. 71.
- 41 Там же, арк. 24.
- 42 Там же, арк. 63.
- 43 Там же, арк. 106.
- 44 Там же, арк. 17—20.
- 45 Там же, спр. 159, арк. 19.
- 46 Там же, спр. 190, арк. 1—2.
- 47 Там же, спр. 196, арк. 7.
- 48 Там же, спр. 201, арк. 11, зв. — 12.
- 49 Там же, спр. 196, арк. 7.
- 50 Там же, спр. 202, арк. 31 зв., 12 зв., 57 зв., 10 зв., 126 та ін.
- 51 Там же, арк. 127.
- 52 Там же, спр. 196; арк. 3; спр. 197, арк. 9.
- 53 Там же, спр. 196, арк. 6; спр. 197, арк. 1; спр. 200, арк. 4.
- 54 Там же, спр. 201, арк. 9.
- 55 Там же, спр. 196, арк. 1 зв.
- 56 Там же, спр. 190, арк. 8.
- 57 Там же, арк. 10.
- 58 Там же, спр. 191, арк. 51 (із зв.).
- 59 Там же, арк. 8.
- 60 Там же, арк. 1, 2, 12, 18.
- 61 Там же, спр. 197, арк. 10.
- 62 Там же, спр. 191, арк. 29 (із зв.).
- 63 Там же, спр. 230, арк. 7.
- 64 Там же, спр. 206, арк. 1.
- 65 Там же, арк. 27.
- 66 Там же, спр. 190, арк. 12 зв.
- 67 Там же, арк. 12—13.
- 68 Там же, оп. 2, спр. 11, арк. 10.
- 69 Там же, арк. 11.
- 70 Там же, оп. 1, спр. 215, арк. 7, 8, 17, 19.
- 71 Там же, спр. 210, арк. 3 (із зв.).
- 72 Там же, арк. 7, 9.
- 73 Там же, спр. 219, арк. 5, 7.
- 74 Там же, спр. 216, арк. 6.
- 75 Там же, спр. 219, арк. 24.
- 76 Там же, спр. 223, арк. 4—5.
- 77 Там же, спр. 216, арк. 1.
- 78 Там же, арк. 3—31.
- 79 Там же, арк. 2.
- 80 Там же, спр. 191, арк. 13—14.
- 81 Там же, спр. 190, арк. 13.
- 82 Там же, арк. 12.
- 83 Там же, спр. 227, арк. 1, 19 та ін.
- 84 Там же, спр. 205, арк. 1—3.
- 85 Там же, арк. 4—5.
- 86 Там же, арк. 13 (із зв.).
- 87 Там же, арк. 10, 11.

ПОВІДОМЛЕННЯ

Д. В. ВЕДЕНСЬВ (Київ)

Становлення зовнішньополітичної служби України в період Центральної Ради

Самостійна зовнішня політика та державна служба для реалізації її завдань належать до невід'ємних атрибутів суверенного державного організму. Цілком закономірно, що відновлення державності України в період Центральної Ради й Української Народної Республіки (листопад 1917 — квітень 1918 рр.) покликало розгортання міжнародної активності та розбудову зовнішньополітичної служби незалежної України.

На фоні величезного наукового доробку щодо суспільно-політичних, державотворчих та зовнішньополітичних змагань доби Центральної Ради майже недослідженою залишається проблема створення її державного апарату міжнародних взаємин. Між тим: студіювання порушеної проблеми надає можливість для кращого розуміння як особливостей процесу державного будівництва в УНР, так і для поглибленого вивчення міжнародної діяльності республіки.

Історії зовнішньополітичної діяльності України в період Центральної Ради присвячена значна кількість наукових праць. Поряд з цим, дослідники зовнішньополітичних аспектів буття Центральної Ради практично не розглядали процес творення її міжнародного відомства як самостійну наукову проблему, торкалися її лише побіжно, в рамках аналізу конкретних напрямів або акцій зовнішньої політики УНР.

Можна вважати, що вперше проблему фундації зовнішньополітичної служби Центральної Ради (далі — УЦР) було порушено у статтях одного з керівників міжнародного відомства УНР — О. Шульгина, які увійшли до виданої у 1918 р. збірки "Політика"¹. Автор переважно зупиняється на розгляді притаманних тому періоду партійно-політичних дискусій навколо створення зовнішньополітичної служби (далі — ЗПС), насамперед — делегації на мирні переговори у Бресті. На жаль, автор не використав доступні йому за службовим становищем документи та особисті враження для докладного розгляду формування міжнародного відомства.

У міжвоєнний період проблема, що розглядається, частково висвітлювалася лише в окремих працях авторів з української діаспори, тоді як для істориків Радянської України минуле нерадянського державного будівництва потрапляє до розряду найбільш табуйованих проблем. У центрі уваги закордонної української історіографії опинилася проблема створення дипломатичної делегації на переговори у Бресті², як першої повноважної репрезентації УНР на зовнішньополітичному терені. Про місії УНР до Кубані й Румунії повідомлялося у праці українського дипломата тієї доби М. Галагана³. Поряд з цим, робляться спроби висвітлити творення ЗПС Центральної Ради у рамках розгляду процесу фундації служби міжнародних зносин української нерадянської державності 1917—1920 рр.⁴, виробити концептуальні засади вивчення історії української дипломатичної служби як такої⁵. Однак для наукових праць за порушеною проблемою міжвоєнного періоду характерна відсутність використання належної архівної бази, наголос на залученні як джерельної основи лише мемуарної літератури або особистих споминів авторів-співробітників дипломатичних установ України в минулому.

У післявоєнний період історія ЗПС нерадянської української державності знов-таки не стала предметом розгляду радянської історіографії внаслідок ідеологічних забобонів. У науковому середовищі української діаспори з'являються окремі розвідки, автори яких намагаються простежити хід творення ЗПС України 1917—1920 рр. До їх числа можна віднести праці В. Галайчука, Л. Васильківського, В. Трембицького⁶, в яких порушено і проблему творення ЗПС УЦР. Зокрема у праці Л. Васильківського пропонується розподіл процесу створення ЗПС УЦР на два етапи — "федералістський" та після проголошення УНР за ІІІ Універсалом. Слід згадати і статтю М. Мінца (Ізраїль), де аналізується роль генерального секретаріату міжнародних справ як організаційно-кадрової основи для майбутнього міжнародного відомства УНР⁷.

Останніми роками спостерігається значне поживлення наукового інтересу до проблем державного будівництва й зовнішньої політики Центральної Ради. Проблема розбудови міжнародної служби УЦР порушувалась у працях М. Копиленко та О. Копиленко з історії державного будівництва та зовнішньої політики Центральної Ради⁸. Відокремилось як самостійний напрям дослідження історії вітчизняного державотворення студіювання розбудови зовнішньополітичної служби української нерадянської державності, і в тому числі — Центральної Ради. Розділ "Перші кроки зовнішньополітичної служби України в період Центральної Ради" увійшов до дисертаційного дослідження автора цієї статті, ця ж проблема розглядається і в ряді розвідок автора¹⁰. Початки творення ЗПС Центральної Ради розглядаються і у статті І. Шевченка з історії розбудови дипломатичної служби УНР¹¹.

Таким чином, дослідження історії творення зовнішньополітичної служби Центральної Ради як окремої проблеми тільки започатковується. Перспективними уявляються такі аспекти вивчення цієї проблеми, як виявлення детермінаційного впливу внутрішньої та зовнішньої політики УНР на формування апарату міжнародних відносин, створення законодавчої та директивної бази фундації ЗПС УЦР, організаційно-штатний устрій її центрального апарату та закордонних установ, особливості кадрової політики ЗПС тощо.

Історію формування ЗПС України доби Центральної Ради слід поділити на три етапи, виходячи при цьому з еволюції форми державності України від автономного статусу у складі Російської держави до повного суверенітету:

1-й етап: березень—листопад 1917 р., протягом якого тривало нагромадження певних державно-правових, організаційних й міжнародних передумов до виникнення зовнішньополітичної служби;

2-й етап: між проголошенням ІІІ і ІV Універсалів УЦР (20 листопада 1917 р. — 22 січня 1918 р.), тобто період, коли починається самостійна діяльність УНР на міжнародній арені та у зв'язку з цим відбувається початок створення міжнародного апарату в практичній площині;

3-й етап: 22 січня — 29 квітня 1918 р., коли УНР набуває статусу повного суверенітету, активізує свою зовнішню політику й провадить цілеспрямовану роботу у створенні державної системи зовнішньополітичних органів.

Про перший із зазначених етапів слід сказати, що за умов дотримання керівництвом УЦР курсу на автономний статус у складі Російської держави, питання про самостійну зовнішню політику й створення відповідного державного апарату не стояло на порядку денному. Вимоги міжнародного характеру (вихід України з світової війни, участь її повноважних представників у майбутньому мирному форумі) висували лише представники "самостійницької" течії суспільно-політичної думки: УНП та її лідер М. Міхновський, групи соціалістів-самостійників, націонал-соціалістів, незалежних українських есерів, які не були домінуючими в політичному спектрі тогочасної України.

Разом з тим, в період березня — листопада 1917 р. поступово нагромаджувалися передумови до виникнення ЗПС. Ухвалення Центральною Радою перших двох Універсалів чітко окреслило намір закріпити чинну державну автономію України у складі Росії. Внаслідок I й II Універсалів Україна отримала власні вищі законодавчий (Центральна Рада) та виконавчий (Генеральний Секретаріат) органи влади, необхідні як верховні державно-правові інстанції для створення управлінського апарату, в тому числі — і ЗПС.

Важливою державно-організаційною передумовою для творення у майбутньому ЗПС стало виникнення у складі уряду автономної України генерального секретаріату міжнаціональних справ, котрий спочатку очолював С. Єфремов, а з 25 липня 1917 р. — О. Шульгин. Безсумнівно, що ця державна установа не була спрямована на розвиток міжнародних контактів України, оскільки політична концепція її керівництва заперечувала таким стосункам в принципі. Головною метою секретарства було врегулювання міжетнічних відносин в Україні.

Проте не можна не помічати, що на компетенції цього відомства позначалися певні зрушення у поглядах проводу України щодо відносин з навколишнім світом. Як уявляється, такі якісні зміни у концептуальних поглядах відносно міжнародних питань проявилися у Декларації Генерального Секретаріату, яку виголосив на засіданні Малої Ради його голова В. Винниченко 12 жовтня 1917 р. Цей документ відобразив зростання серед вищих урядовців України усвідомлення окремішності інтересів українського народу на міжнародній арені у зв'язку з майбутнім процесом післявоєнного врегулювання. "Для забезпечення справедливих прав всього нашого народу, — йшлося у Декларації, — що бажає жити мирно на основі самовизначення націй, Генеральний Секретаріат уживає всіх заходів, щоб на світовій конференції, яка обговорюватиме наслідки війни, були серед російської делегації і представники українського народу"¹².

З цієї програмної заяви випливали і нові директиви щодо компетенції генсекретаріату міжнаціональних справ: "Секретарство справ національних має бути заступником інтересів не тільки на Україні, але і за її межами"¹³. Таке завдання для відомства переростало вже рамки його функцій в умовах автономії України. Цілком зрозуміло, що саме ця установа згодом стала кадровим ембріоном зовнішньополітичного відомства України¹⁴.

Серйозною обставиною, що стимулювала до самостійного виходу України на міжнародну арену, було зростання інтересу до неї як до потенційного і важливого фактора європейських взаємин з боку провідних держав тогочасного світу. До завдань цієї роботи не входить докладний аналіз взаємовідносин України "автономістського періоду" з іноземними державами. Зазначимо лише, що влітку — восени 1917 р. відбулися контакти військово-дипломатичних представників держав Антанти та Японії з рядом вищих урядовців України, причому обговорення конкретних питань двосторонніх відносин емісари Антанти вели, як правило, з головою відомства міжнаціональних зносин О. Шульгиним¹⁵. Зауважимо також, що в Києві з дореволюційного часу перебували консульські установи Англії, Бельгії, Греції, Данії, Іспанії, Італії, Персії, Португалії, Норвегії, Франції, Швейцарії¹⁶. Після розгрому більшовиками Ставки Верховного головнокомандування російської армії до Києва з Могильова переїхали військово-дипломатичні заклади Англії, Франції, Італії, Японії, Бельгії, Румунії та Сербії¹⁷.

Однак, на той час, коли керівництво України дотримувалося автономного статусу "краю", питання про самостійні міжнародні відносини й створення власної ЗПС не переводилося до практичної площини. До небажання встановити офіційні взаємини з іншими державами спричинялася і ідеологічна орієнтація, обмеженість лідерів УЦР, пере-

важно соціалістичної за своїм складом. "Ми надто боялися стосунків з "буржуазними республіками і монархіями", — згадував О. Шульгин, — надто боялися самого слова "дипломатія", надто не звикли до міжнародного життя" ¹⁸. "...Кабінет Винниченка, — писав член УЦР Д. Дорошенко, — не міг вести ніякої активної політики в міжнародних відносинах тому, що був зв'язаний політикою Центральної Ради з її стремлінням конкурувати з більшовиками на полі соціального максималізму й демагогії..."¹⁹

Оприлюднення III Універсалу Центральної Ради й створення УНР фактично призвели до встановлення в Україні власного державного ладу у формі демократичної республіки з вищими законодавчими й виконавчими органами влади, державною територією. Хоча зберігалось положення про федеративну орієнтацію України, це лише формально обмежувало зовнішньополітичну активність республіки, тим більше, що керівництво УНР не визнало влади більшовицького уряду в Петрограді, а самої федеративної держави в Росії фактично не існувало.

Після проголошення III Універсалу на основі генсекретаріату міжнародних справ почалося створення першої в історії України ХХ ст. зовнішньополітичної установи — Генерального Секретаріату міжнародних справ, який очолив О. Шульгин. 26 грудня 1917 р. на засіданні Центральної Ради голова уряду В. Винниченко офіційно повідомив про створення відомства міжнародних зносин України²⁰.

Головним напрямом тільки-но започаткованої служби міжнародних відносин стала гуманна справа припинення світової війни. 24 грудня 1917 р. уряд УНР направив до всіх воюючих і нейтральних держав ноту, де зазначалося, що республіка "виступає самостійно в міжнародних справах через своє правительтво, яке заступає інтереси українського народу" ²¹. Нота закликала учасників війни негайно припинити бойові дії та зібратися на мирний міжнародний форум. Висловлювалося бажання України взяти участь у мирних переговорах на основі безумовного визнання прав націй на самовизначення, відмови від анексії і контрибуцій, матеріальної допомоги потерпілим у війні народам²².

У відповідь на ноту УНР вже 26 грудня 1917 р. надійшла телеграма від держав австро-німецького блоку, в якій висловлювалась готовність "вітати повноважних представників УНР як учасників мирних переговорів у Бресті" ²³.

З початку грудня 1917 р. на засіданнях УЦР обговорювалося питання про укладення миру. 28 грудня VIII сесія Центральної Ради ухвалила запроповану фракцією УСДРП резолюцію і постановила "взяти участь у переговорах від імені Центральної Ради нарівні з іншими державами" та затвердити постанову уряду про негайне відрядження делегації до Бресту ²⁴.

Отже, делегація УНР на мирні переговори з Четвірним союзом стала першою закордонною дипломатичною установою нової ЗПС України. Формування делегації провадилося шляхом висування кандидатів до її складу від провідних партійних фракцій УЦР. До складу делегації увійшли від УПСР В. Голубович (до 1 лютого 1918 р. — її голова), О. Севрюк (змінив В. Голубовича на цій посаді у зв'язку з призначенням того Головою Кабінету Міністрів), М. Любинський, П. Полоз, від УСДРП — М. Левицький, а також економічний радник проф. С. Остапенко. З 6 січня 1918 р. делегація розпочала роботу у Бресті.

Репрезентанти УНР до мирних переговорів не отримали спочатку інструкцій про свою роботу й компетенцію. Лише голова УЦР М. Грушевський у приватній розмові дав членам делегації вказівку домотатися від Австро-Угорщини передачі Україні Східної Галичини, Буковини, Закарпаття, Холмщини і Підляшшя, а у разі її відмови поступитися цими землями — домагатися створення з них автономного "Коронного Краю".

Пізніше уряд УНР склав для посланців до Бресту "Інструкцію Комісарам Генерального Секретаріату в справі ведення переговорів", в якій зазначалося, що "комісари повинні в своїй діяльності керуватися постановами Центральної Ради і Генерального Секретаріату, і працювати надалі в тісному контакті з цими вищими органами УНР"²⁵. Фактично, це був перший державний нормативний документ щодо поточної роботи дипломатичних установ УНР, який визначав у вигляді УЦР та уряду вищі державні інстанції керівництва установами ЗПС України. Разом з тим, документу бракувало детальної розробки питань управління закордонним закладом республіки.

Проголошення IV Універсалом Центральної Ради повного суверенітету України підвело повноцінну правезу базу під міжнародну діяльність УНР та розбудову її ЗПС. Універсал відобразив шире прагнення України до поширення міжнародних контактів на цивілізованих засадах: "З усіма сусідніми державами, а саме: Росією, Польщею, Австрією, Румунією, Туреччиною й іншими ми бажаємо жити у згоді й приязні, але ніяка з них не може втручатися в життя самостійної Української Республіки"²⁶. Сталися і зміни в організації вищих державних інституцій — уряд отримав назву "Рада Народних Міністрів", а зовнішньополітична служба — Народного Міністерства Справ Закордонних (далі — МЗС УНР). Очолив відомство глава уряду В. Голубович (з 14 березня 1918 р. його змінив М. Любинський).

Вироблення головних правових і організаційних засад ЗПС тривало одночасно зі створенням його апаратної структури та закордонних установ. Головне навантаження у виробленні службових підвалин міжнародного відомства припало на центральний апарат МЗС. Воно виробляло проекти відповідних законодавчих актів, котрі підлягали розгляду урядом і затвердженню Центральною Радою.

На початку 1918 р. МЗС УНР підготувало "Проект організації Народного Міністерства Справ Закордонних", в якому визначалися пріоритетні напрями робота відомства та організаційно-штатна структура його центрального апарату. До провідних функцій МЗС УНР належали:

- ведення політичних зносин України з іноземними державами;
- охорона інтересів громадян України за межами УНР та іноземних підданих в Україні;
- розробка проектів законів у сфері компетенції МЗС;
- збереження міжнародно-правових актів України²⁷.

Керівництво міжнародного відомства утворювали міністр та його товариш (заступник), котрі призначалися урядом. Як своєрідний "мозковий центр" при керівництві МЗС передбачалася Політична секція, яка фактично вже існувала з грудня 1917 р. під проводом відомого політичного діяча з Буковини А. Галіпа²⁸. Цей підрозділ мав виробляти проекти нот, міждержавних угод та інших службових документів політичних зносин УНР, виконувати через своїх співробітників особливі доручення Ради Міністрів за кордоном, представляти інтереси МЗС перед іншими відомствами УНР. Штат секції складався з 5 старших і 7 молодших урядовців для особливих доручень, котрих призначав особисто міністр²⁹.

Основним оперативним органом міністерства, створеним за функціональною ознакою, мав бути Департамент МЗС. До нього вливалася канцелярія міністерства. Департамент очолював директор і два віце-директори, один з яких повинен був бути юристом за фахом. При директорі несли службу три урядовці для особливих доручень³⁰.

Департамент поділявся на відділи. До функцій загального відділу відносилися кадрові зміни всередині МЗС та в його закордонних установах, ведення загальновідомчого діловодства. Консульський відділ відповідав за справу захисту інтересів українських громадян за кордоном та іно-

земних підданих в Україні. Завданням юридичного відділу була підготовка та збереження законопроектів щодо роботи МЗС, міжнародно-правових актів. До обов'язків архівно-літературного відділу входило ведення архіву відомства, підготовка інформаційних видань міністерства. Всі грошові та майнові справи МЗС вів бухгалтерсько-господарський відділ, у розпорядженні якого був господарсько-технічний персонал³¹.

У відділах встановлювалися посади завідуючих відділами і діловодствами, діловодів та їх помічників, канцелярських співробітників. Усі ці посади заміщувалися наказами директора Департаменту. Загальний проектний штат центральної установи МЗС становив спочатку 88 посад, а в процесі подальшої розробки зріс до 126³².

До квітня 1918 р. працювали всі зазначені відділи Департаменту, який очолював досвідчений урядовець К. Лоський. Як своєрідний організаційний атавізм до 1 квітня 1918 р. існував міжфедеративний відділ³³. Специфіку організаційної структури центрального апарату МЗС УНР додавала та обставина, що його створення відбувалося за умов відсутності розвинутої мережі представництва республіки за кордоном. Відтак функції консульського відділу зводилися на практиці лише до виконання відповідних завдань на території України, тоді як українських консульств за межами УНР тоді ще не було створено. Не було на той час і системи дипломатичних закладів України, внаслідок чого до структури центрального апарату не увійшов підрозділ щодо керівництва ними.

Проголосивши державний суверенітет, Україна прагнула до поширення за кордоном свого дипломатичного представництва. Багато уваги справі теоретичного обґрунтування розвитку міжнародних контактів української держави приділяв визначний ідеолог національного відродження М. Грушевський. Він ретельно аналізував у своїх роботах 1918 р., які увійшли до збірки "На порозі нової України", історію зовнішніх зв'язків України та сучасне геополітичне становище УНР. М. Грушевський закликав до налагодження всебічних взаємин з усіма сусідами без винятку: "Не зв'язуючись ніякими симпатіями чи антипатіями, ніякими упередженнями..., брати і в сфері старих зв'язків колишньої Російської держави, і нових зв'язків з Центральними державами і поза ними"³⁴.

Хоча об'єктивно зовнішня політика України була відкритою для стосунків з усіма країнами незалежно від того, до якого блоку вони входили, на створення системи дипломатичного представництва УНР негативно впливали певні фактори міжнародного порядку. По-перше, це само по собі дуже обмежене коло країн, що визнавали українську державу "де-факто" або "де-юре": Австро-Угорщина, Німеччина, Болгарія, Туреччина, Англія, Франція, Радянська Росія, Румунія. Якщо врахувати негативне ставлення до України останніх чотирьох держав, то стають зрозумілими дуже несприятливі зовнішні умови для поширення дипломатичної присутності УНР. По-друге, вступ УНР у договірні стосунки з австро-німецьким блоком (за Брестською угодою від лютого 1918 р.) перервав взаємини держав Згоди з Україною. Оскільки саме ці держави встановлювали політичний клімат в Європі, то й решта держав континенту стримано ставилася до УНР, не бажаючи псувати відносини з Антантою. Нарешті, розвитку дипломатичних контактів України заважала її військово-політична залежність від Берліна і Відня. Природно, що уряди цих держав заперечували встановленню відносин між Україною та своїми противниками у світовій війні та нейтральними державами.

Поряд з цим, підписання Брестської угоди відкривало чималі можливості для запровадження дипломатичного й консульського представництва за кордоном. Згідно з цією угодою, сторони зобов'язувалися "негайно після підписання сеї угоди" встановити дипломатичні від-

носини та обмінятися повноважними представниками, а після ратифікації мирної угоди її учасники мали намір запровадити одна у одній генеральні консульства, консульства та віце-консульства "в усіх портах, містах і інших місцевостях їх територій"³⁵.

Вже наприкінці 1917 р. розпочинаються спроби уряду УНР встановити дипломатичні відносини з державними новоутвореннями на території колишньої Російської імперії. 18 грудня 1917 р. до Кубані виїхала дипломатична делегація УНР у складі членів УЦР М. Галагана (голова) і Є. Онацького (політичний радник). Українські дипломати мали зустрічі з членами кубанського керівництва, хоча встановлення дипломатичних зносин не відбулося³⁶.

Перші постійні дипломатичні представництва УНР запроваджуються в країнах Четвертого союзу. 16 березня 1918 р. до Німеччини вирушив тимчасовий представник УНР, член УЦР О. Севрюк, а 17 березня 1918 р. призначення тимчасовим представником в Туреччині отримав член УЦР М. Левицький³⁷. Через ускладнення у відносинах з Австро-Угорщиною навколо належності західно-українських земель та створення Коронного Краю посла України до Відня А. Яковліва (відомого вченого-правника, члена УЦР) було призначено лише 18 квітня 1918 р.³⁸.

Україна мала намір встановити дипломатичні відносини з Румунією, зважаючи на необхідність вирішення територіального питання навколо південної Бессарабії та поділу майна Румунського фронту. 5 квітня 1918 р. до Румунії від'їхало посольство УНР у складі посланника і повноважного міністра М. Галагана і двох аташе³⁹. Однак дипмісія фактично не розпочала роботи через несприятливу позицію румунського уряду.

Прагнучи подолати обмеженість дипломатичних контактів з європейськими державами, Центральна Рада направила 27 квітня 1918 р. до Швейцарії дипмісію під проводом члена УЦР М. Шрага. До компетенції місії було віднесено діяльність в Іспанії, Італії, Франції та Швейцарії⁴⁰. Широке коло держав, яке місія М. Шрага повинна була охопити роботою, дозволяє зробити висновок, що ця інституція навряд чи визначалася як постійне представництво. Імовірно, що вона повинна була виконати завдання зондажу для встановлення двосторонніх дипломатичних відносин з державами західноєвропейського та південноєвропейського регіонів.

Перші дипломатичні представництва УНР не мали відповідного законодавчого обґрунтування, типової класифікації й певної організаційно-штатної структури. Склад кожного з них визначався окремо. З метою впорядкування процесу створення дипломатичних установ співробітниками МЗС навесні 1918 р. було підготовлено проект закону "Про закордонні установи Української Народної Республіки". Згідно з законопроектом, дипломатичні установи республіки повинні були виконувати такі функції:

- вести політичні зносини з урядами країн акредитації;
- охороняти за кордоном зовнішньоекономічні інтереси УНР;
- захищати законні права громадян України за кордоном⁴¹.

Законопроект визначав систему закордонних закладів МЗС УНР, до якої входили посольства і дипломатичні місії, генеральні консульства, консульства, віце-консульства та консульські агенції. Пропонувалося встановити такі ранги голів дипломатичних представництв: Посол, Посланник або Уповноважений Міністр, Міністр-Резидент, Повірений у справах. Голови представництв мали призначатися урядом країни, а решта співробітників дипустанов — наказами голови міжнародного відомства⁴².

Пропонувалася організаційно-штатна класифікація посольств УНР:

- Посольство 1-го розряду, на чолі з Послом або Посланником і Уповноважним Міністром, у складі радника, 2-х старших і молодшого

секретарів, військового агента (аташе), 2-х драгоманів (перекладачів), загалом — 8 штатних одиниць;

— Посольство II-го розряду, на чолі з Міністром-Резидентом, у складі радника, 2-х секретарів, військового аташе, 2-х перекладачів, всього — 7 осіб;

— Посольство III-го розряду, під проводом Повіреного у справах, у складі секретаря й перекладача, всього — 3 штатні одиниці⁴³

Отже, наведений законопроект вперше встановлював організаційно-штатну класифікацію дипломатичних установ України. Така система упорядкування представництв дозволяла гнучко встановлювати дислокацію дипломатичних закладів залежно від значення конкретної іноземної держави в загальному плані зовнішньо-політичної активності України. Як свідчать архівні документи, керівництво УНР не встигло затвердити законопроект, не мав він і втілення на практиці, хоча був використаний у розробці організаційних підвалин дипломатії інших форм української державності у 1918—1920 рр.

Необхідність захисту законних прав громадян УНР за кордоном, яка особливо посилилася за умов розпаду Російської держави та початку громадянської війни, викликала потребу у розбудові ще однієї важливої ланки ЗПС—консульського представництва.

З кінця грудня 1917 р. міжнародне відомство УНР почало розробляти проект закону "Про установи для охорони інтересів українських підданих за межами Української Народної Республіки". "Задля охорони інтересів українських підданих поза межами УНР, — йшлося у законопроекті, — встановлюються посади окремих консульських агентів УНР. Місцевості і держави, де потрібні консульські агенти УНР і межі територій, які кожен з них обслуговується,значаються Генеральним Секретаріатом Справ Міжнародних. Консульські агенти УНР перебувають у відомстві Генерального Секретаріату Справ Міжнародних і призначаються Генеральним Секретарем цих справ за згодою з місцевими українськими організаціями, де такі організації існують"⁴⁴.

За законопроектом до компетенції консульських закладів належало:

— видача громадянам-українцям посвідчень для повернення в Україну;

— оформлення паспортів для виїзду до іноземних держав;

— всебічна допомога громадянам України за кордоном;

— здійснення особливих доручень уряду УНР⁴⁵.

Пропонувалася така організаційна градація й штатний розклад консульських закладів УНР:

— генеральне консульство, у складі генерального консула, секретаря і канцелярського співробітника;

— консульство, консул і секретар;

— віце-консульство, віце-консул і секретар;

— консульське агентство, у складі консульського агента і секретаря⁴⁶.

Основні положення наведеного законопроекту знайшли відображення й службово конкретизовано у створеному пізніше "Статуті про консульські установи УНР". "За Статутом консульські заклади на місцях підпорядковувались головам диппредставництв. Співробітники консулатів мали призначатися наказами голови МЗС УНР у порозумінні з міністерствами торгу і промисловості та судових справ⁴⁷. Посади в консульських закладах мали право посісти лише громадяни УНР, але як виняток консульськими агентами могли призначатися українці з числа місцевих громадян⁴⁸.

Як профілактика службових зловживань запроваджувалося правило, за яким "всі особи на платних посадах в консульствах УНР не можуть посісти жодної іншої посади як державної, так і приватної, як також не можуть участвовати в правлінні якого би то не було Товариства, яке ціллю своєю ставить матеріальну користь"⁴⁹.

Щодо оперативних обов'язків консульства підлягали МЗС УНР, а у певних справах ще й міністерствам торгу і промисловості, фінансів та судових справ⁵⁰.

Захищаючи інтереси українських громадян за межами України, консульства УНР зобов'язувалися інформувати зацікавлені відомства республіки та її посольств про всі зміни і значні події у всіх галузях народного господарського життя в межах консульської округи, а також про всі міркування про можливе зміцнення і розвиток економічних зносин УНР з цією округою⁵¹.

На розгляд уряду було подано проект дислокації консульських закладів республіки. Передбачалося запровадити 67 консульських установ (з них генеральних консульств — 16, консульств — 25, віце-консульств — 26) в 23 іноземних країнах та окремих регіонах колишньої Російської імперії⁵².

Найчисельнішу групу консульств (33 установи) планувалося розмістити на території держав, що утворилися після розпаду єдиної Росії — в Радянській Росії, Польщі, Фінляндії, країнах Балтії, Закавказзя, на Дону, в Сибіру, Середній Азії, на Далекому Сході. Це можна пояснити наявністю на цих територіях великих громад етнічних українців, а також необхідністю підтримання усталених торгово-економічних стосунків в колишньому спільному економічному просторі імперії.

Проект дислокації консульств відобразив й тогочасну пріоритетну зовнішньополітичну орієнтацію України на держави Центрального блоку, адже на території Австро-Угорщини, Німеччини й Болгарії пропонувалося мати 21 консульську установу⁵³. Неможливість поширити консульської присутності в державах Антанги (через їх політику обструкції відносно "германофільської" України) передбачалося компенсувати за рахунок запровадження консулатів у нейтральних європейських країнах — Голландії, Португалії, Норвегії, Швеції, Швейцарії (7 установ)⁵⁴.

У добі Центральної Ради через відсутність належним чином розвинутих міжнародних контактів, брак коштів й кваліфікованих кадрів на практиці не сталося створення мережі консульського представництва, хоча й було розпочато цілеспрямовану підготовку до його правового та організаційного забезпечення. Вживалося заходів до підбору й підготовки кадрів консульської служби. Так, за згаданим консульським Статутом передбачалося складання кандидатами на посади в консульських закладах іспиту перед комісією з представників МЗС та інших зацікавлених відомств⁵⁵. 20 квітня 1918 р. Рада Міністрів ухвалила рішення про створення при Українському товаристві економістів Консульських курсів, які за державною підтримкою готували спеціалістів з консульської справи. Фактично курси розпочали роботу вже за гетьманування П. Скоропадського⁵⁶.

Як наслідок розвитку міжнародних контактів Центральної Ради в Україні почало формуватися постійне дипломатичне представництво зарубіжних країн. Після 23 березня 1918 р. до Києва прибув на чолі дипломатичної місії з понад 30 співробітників повноважний представник Австро-Угорщини граф Й. Форгач, відомий як запеклий слов'янофоб та противник "русинського сепаратизму"⁵⁷. Зрозуміло, що вибір голови посольства до УНР був не випадковим з огляду на серйозні непорозуміння між сторонами навколо проблеми подальшої долі західноукраїнських земель. 11 квітня 1918 р. тимчасовий повірений у справах Німеччини в Україні дійсний тасмний радник д-р Ф. Мумм фон Шварценштайн отримав призначення на посаду повноважного представника своєї країни в УНР⁵⁸. Було запроваджено і посольство Туреччини на чолі з Ахмедом Мухтар Беем.

Підписання Україною Брестської угоди з державами австро-німецького блоку призвело до розриву офіційних стосунків з державами Антанги. Дипломатичні представники цих держав — французький гене-

рал Табуї та англійський дипломат П. Багте були відкликані з України. 21 березня 1918 р. іспанський консул з Києві повідомив уряд УНР про від'їзд і військово-дипломатичних місій Англії, Франції та Бельгії⁵⁹.

На території УНР перебували і консульські установи іноземних держав. Хоча їх і було створено ще за часів царату, об'єктивно їхня присутність сприяла розвитку міжнародних контактів України, справи інформування закордонних політичних й громадських кіл про державотворчі процеси в УНР. За станом на січень 1918 р. в Києві перебували консулати Англії, Бельгії, Греції, Данії, Іспанії, Італії, Норвегії, Перси (Ірану), Португалії, Франції та Швейцарії на чолі із консулом Греції П. Гріпарі. Щоправда, 10 березня 1918 р. з Києва відбули до своїх країн консули Англії, Франції та США, доручивши захист прав своїх громадян консулу Іспанії Васіліаді⁶¹.

Політична еволюція Центральної Ради від гасла автономії України у складі Російської держави до створення Української Народної Республіки й оголошення її повного суверенітету призвела до поновлення самостійної міжнародної діяльності України, втраченої за майже 250 років до того. Логічним наслідком зовнішньополітичної активності і, водночас, важливою складовою частиною процесів державотворення стала фундація міжнародного відомства України.

У період, що розглядався, було створено центральну ланку зовнішньополітичної служби — генеральний секретаріат, а згодом — Міністерства закордонних справ. Їх співробітники зосередилися на виробленні провідних організаційно-правових засад діяльності міжнародного відомства. Створюється побудований за функціональною ознакою центральний апарат МЗС УНР.

Україна почала домагатися поширення своєї дипломатичної присутності в Європі. Від дебюта своєї дипломатії у Бресті, котрий став першим міжнародно-правовим кроком на шляху припинення світової війни, УНР переходить до запровадження постійних дипломатичних представництв в іноземних державах. Розпочинається цілеспрямована праця над розробкою головних державно-юридичних та організаційних норм функціонування дипустанов.

Міжнародне відомство УНР докладає зусиль і до творення засад для запровадження за кордоном мережі консульських установ України, хоча скрутні обставини міжнародного життя республіки не дозволили заснувати такі заклади на практиці.

У період Центральної Ради намітилися певні магістральні напрями подальшого розвитку зовнішньополітичної служби української національно-демократичної державності 1917—1920 рр. Доробок працівників цієї служби часів Центральної Ради був творчо використаний при розбудові апарату міжнародних взаємин Української Держави гетьмана П. Скоропадського й Директорії УНР.

¹ Шульгин О. Політика. — К., 1918.

² Берестейський мир. Спомини і матеріали. — Львів, 1928; Залізник М. Перший виступ української держави у світовій політиці // Червона Калина. — 1939. — С. 43—48; Севрюк О. Підписання берестейського договору // Там же. — С. 57—61.

³ Галаган М. З моїх споминів. — Львів, 1930. — Ч. III—IV.

⁴ Галайчук Б. Організація української дипломатичної служби // Червона Калина. — 1939. — С. 35—39.

⁵ Галайчук Б. Дипломатична історія // Червона Калина. — 1939. — С. 178—183.

⁶ Галайчук Б. Дипломатія // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. — Т. 2. — С. 511—514; Васильківський Л. Причинки до історії української дипломатії в 1917—1921 рр. // Сучасність. — 1970. — № 6. — С. 109—123, № 7—8. — С. 140—153; Трембицький В. Українська консульська служба. 1918—1924 // Літературна Україна. — 1990. — 9, 16 серпня.

⁷ Мілиць М. Секретаріат міжнародних справ Українського Генерального Секретаріату (1917—1918) // Українські Гарвардські Студії. — 1982. — Т. VI. - № 1. - С. 25—43.

⁸ Копиленко О. "Сто днів" Центральної Ради. — К., 1992; Копиленко М., Копиленко О. Зовнішня політика Центральної Ради // Політика і час. — 1992. — № 11—12. — С. 68—72.

⁹ Веденєсєв Д. В. Становлення зовнішньополітичної служби України (1917—1920 рр.). — Автореферат дисерт. на здобуття наук, ступеня канд. істор. наук. — К., 1994. — С. 7—9.

¹⁰ Веденєсєв Д. З досвіду побудови дипломатичної служби України // Розбудова держави. — 1993. — № 3. — С. 30—36; Його ж: Високо тримали прапор обов'язку дипломати Центральної Ради УНР // Трибуна. — 1993. — № 8—9. — С. 27—28; Його ж: На захисті прав українства // Розбудова держави. — 1994. — № 1. — С. 33—38.

¹¹ Шевченко І. Біля витоків становлення української дипломатії доби УНР // Політика і час. — 1995. — № 5. — С. 76—82.

¹² Українська суспільно-політична думка в 20 ст. Документи і матеріали. — Б. м., 1983. — Т. 1. — С. 320.

¹³ Там же.

¹⁴ Мінц М. Назв, праця. — С. 25—26.

¹⁵ Дорошенко Д. Історія України. 1917—1923. — Ужгород, 1932. — Т. 1. — С. 235; Симоненко Р. Г. Імперіалістична політика СІЛА щодо України в 1917—1918 рр. — К., 1957. — С. 93.

¹⁶ Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВОУ), ф. 2592, оп. 1, спр. 32, арк. 1.

¹⁷ Полонська-Василенко Н. Історія України. — К., 1992. — Т. 2. — С. 477.

¹⁸ Шулєгин О. Політика. — К., 1918. — С. 65.

¹⁹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. — Мюнхен, 1969. — С. 214.

²⁰ За велич нації. — Львів, 1938. — С. 97.

²¹ ЦДАВОУ, ф. 2592, оп. 1, спр. 23, арк. 11.

²² Там же, арк. 12.

²³ Стефанів З. Українські збройні сили. 1917—1921. — Мюнхен, 1947. —

ч. і. — С. 63.

²⁴ Дорошенко Д. Історія України... — Т. 1. — С. 231.

²⁵ ЦДАВОУ, ф. 2592, оп. 1, спр. 34, арк. 8.

²⁶ Історія України в документах, матеріалах і спогадах очевидців. — К., 1991. — С. 35.

²⁷ ЦДАВОУ, ф. 2592, оп. 1, спр. 67, арк. 11.

²⁸ Там же, оп. 1, спр. 1, арк. 2.

²⁹ Там же, спр. 67, арк. 11.

³⁰ Там же, арк. 13.

³¹ Там же, арк. 11.

³² Там же, арк. 18.

³³ Там же, спр. 11, арк. 51.

³⁴ Грушевський М. На порозі нової України. — К., 1918. — С. 22.

³⁵ ЦДАВОУ, ф. 2592, оп. 1, спр. 32, арк. 11, 39.

³⁶ Галаган М. З моїх споминів. — Львів, 1930. — Ч. IV. — С. 68—69, 77.

³⁷ ЦДАВОУ, ф. 2592, оп. 1, спр. 50, арк. 4.

³⁸ Там же, спр. 51, арк. 7.

³⁹ Там же, спр. 14, арк. 19.

⁴⁰ Там же, спр. 53, арк. 7, 12.

⁴¹ Там же, спр. 67, арк. 33.

⁴² Там же.

⁴³ Там же, арк. 37.

⁴⁴ Там же, оп. 4, спр. 10, арк. 18.

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ Там же, оп. 1, спр. 67, арк. 8—10.

⁴⁷ Там же, спр. 69, арк. 49—50.

⁴⁸ Там же, арк. 10.

⁴⁹ Там же, арк. 8.

⁵⁰ Там же, арк. 11.

⁵¹ Там же, арк. 9.

⁵² Там же, арк. 14—16.

⁵³ Там же.

⁵⁴ Там же.

⁵⁵ Там же, арк. 10.

⁵⁶ Там же, ф. 3766, оп. 1, спр. 53, арк. 22.

⁵⁷ Там же, ф. 2592, оп. 1, спр. 51, арк. 1.

⁵⁸ Там же, спр. 55, арк. 8.

П. В. РЕКОТОВ (Запоріжжя)

Органи управління на окупованій території України (1941—1944 рр.)

Після вторгнення на територію України гітлерівці приступили до реалізації розроблених ще до початку агресії планів, згідно з якими передбачалося впровадження тут нового територіального поділу, адміністративного устрою і організації влади.

Зокрема, окуповані області були поділені на дві частини: зону цивільного і зону військового управління. Перша у політико-адміністративному відношенні підпорядковувалась імперському міністерству у справах окупованих східних областей, яке офіційно почало діяти 17 липня 1941 р. Друга, за винятком питань економічного грабунку, підлягала Головному командуванню сухопутних військ вермахту (ОКХ).

Українські землі, де здійснювалося цивільне управління, були "поділені" між польським генерал-губернаторством, Румунією та рейхскомісаріатом України*. Крим перебував під спільним управлінням цивільної адміністрації рейхскомісаріату Україна (формально) і військової адміністрації (фактично). Територія Чернігівської, Сумської, Харківської, Сталінської (тепер — Донецька) і Ворошиловградської (тепер — Луганська) областей знаходилась в зоні військового управління.

Її структура була принципово встановлена "Особливими вказівками по забезпеченню, частина С" від 3 квітня 1941 р.¹. Відповідно до них ця зона поділялася на район армій, який складався з району бойових дій і оперативного тилового району армій, та тиловий район груп армій. Цього ж питання стосувався наказ начальника штабу Верховного головнокомандування збройних сил Німеччини (ОКВ) Вільгельма Кейтеля від 22 червня 1941 р. "Про управління в зайнятих областях СРСР", в якому, зокрема, визначалася міра компетентності відповідних органів: "Військове командування має право в цих областях використовувати повну владу і уповноважене передавати це право командуванню окремих військових груп і армій..."².

В зоні бойових дій не створювались особливі управлінські органи. Оперативні тиллові райони армій поділялися на території, які управлялися польовими комендатурами (об'єднували кілька районів) і території, де діяли місцеві (районні) комендатури. Тиллові райони груп армій поділялися на території, якими управляли дивізії охорони тилів і обласні чи головні польові комендатури, а далі — польові та місцеві комендатури, їх коменданти призначались армійським командуванням. В районах груп армій виконавча влада (щодо місцевого населення) знаходилась в руках їх командуючих, в районах армій — головнокомандування армій, в районах бойових дій — штабів армійських корпусів, дивізій, в оперативних тиллових районах армій — їх командирів.

Органи військового управління були або самостійними відділами (наприклад при польових комендатурах), або групами управління в рамках відділів оберквартирмейстера армії^{2*}. Відділ чи група позначалися номером VII. Основну "роботу" по управлінню в зоні військової адміністрації виконували місцеві комендатури, оскільки саме вони найбільше "працювали" з органами місцевого управління (території, підпорядковані райуправам і місцевим комендатурам, у більшості випадків збігалися)³. Окремих відділів управління місцеві комендатури не мали.

Органи військової адміністрації повинні були виконувати два завдання: командне і управлінське. До першого відносилось "забезпечення спокою" в окупованих районах і охорона тилів. До другого — створен-

ня, керівництво і контроль місцевих органів управління, "мобілізація резервів" для ведення війни⁴.

Організація, наприклад, місцевої комендатури повністю відповідала цим завданням. В її штат входили: комендант, його помічник, перекладачі, писарі, 10—15 зв'язкових мотоциклістів, охорона комендатури (до 30 чоловік). Першим помічником коменданта був службовець державної таємної поліції (гестапо). Відділи, як структурні одиниці, відповідали напрямкам діяльності цього органу: військовий, поліції та каральних органів, сільськогосподарський (включав посади агронома і зоотехніка), транспортний, реєстрації та прописки населення, у справах військовополонених. Крім того, комендант користувався послугами сітки інформаторів⁵. Отже, глибокими організаційними перетвореннями і налагодженням всеохоплюючої системи експлуатації в зазначеній зоні ці органи практично не займалися.

Це підтверджують і "Основні положення про військову адміністрацію на підпорядкованій території армійського тилового району", де сказано: "Перед військовою адміністрацією стоїть завдання підготувати здійснення політичних планів імперського уряду на захопленій території. Всі заходи, здійснені в цій області, в першу чергу повинні бути направлені на те, щоб були забезпечені потреби німецьких і румунських військ. Детальна організація органів місцевого управління залишається завданням для цивільної адміністрації, яка пізніше змінить військову"⁶.

Вертикальна структура системи органів військового управління була явно перевантаженою. Наприклад, якщо треба було провести "в життя" наказ ОКХ, то він проходив через 6 німецьких інстанцій і 2—3 інстанції органів місцевого управління. Що стосується горизонтальної структури: район бойових дій — оперативний тил район армій — тил район групи армій — зона цивільного управління, то тут не можна не помітити перебільшення. Ця організація була розрахована на більш глибоке просування вглиб території СРСР. Та перебіг подій вніс свої корективи.

Вже 17 липня 1941 р. Гітлер підписує наказ про введення цивільного управління на окупованих східних територіях¹. Відповідне міністерство очолив Альфред Розенберг, який до цього, з 20 квітня 1941 р., був уповноваженим фіурера у східноєвропейському регіоні. Вихідець з прибалтійських німців, він досить вільно володів російською мовою. Член НСДАП з 1919 р., генерал СС і СА (охоронні і штурмові загони нацистської партії), був одним з ідеологів расової теорії, яку взяв на озброєння фашизм.

Необхідність введення нової системи управління, адміністративно-територіального поділу на окупованій території і, фактично, напрямки діяльності окупаційної адміністрації були обгрунтовані і визначені Гітлером на нараді, що відбулася в ставці Верховного головнокомандуючого 16 липня 1941 р.: "Тепер перед нами стоїть завдання розрізати територію цього величезного пирога так, як це нам потрібно, з тим щоб зуміти: по-перше, панувати над нею, по-друге, управляти нею, по-третє, експлуатувати її"⁸. Апарати "східного" міністерства і підлеглого йому рейхскомісаріату Україна відповідали цим поставленим цілям.

До складу міністерства окупованих східних областей входив департамент у справах України і Прибалтики, який поділявся на ряд управлінь (головних відділів). Найбільш важливими з них були чотири. Політичне, очолюване Г. Лейббрандтом (у березні 1944 р. реорганізоване у Головний політичний штаб). На нього було покладено завдання розробки і постановки політичних принципів і директив по управлінню окупованими областями. Адміністративне, очолюване Л. Рунге. Займалося питаннями організації управління окупованими областями в усіх сферах діяльності. Господарське (економічне), керівник — Г. Шлоттерер. Координувало організацію виробництва й використання промислової і

сільськогосподарської продукції в окупованих областях. Технічне, очолюване Ф. Шютце, структурно включало групи, які відали загальними питаннями, водним господарством, будівництвом (промисловим, шляхів) та ін. Крім названих, відомими є також управління кадрів, культури, преси та пропаганди⁹.

Хоча управління окупованою територією доручалося згаданому міністерству, поліцейська влада зосереджувалася в руках рейхсфюрера СС і начальника поліції Німеччини Генріха Гімлера, з яким міністерство знаходилося у тісному контакті і фактично співуправляло з ним¹⁰.

20 серпня 1941 р. Гітлер затвердив декрет, згідно з яким було утворено рейхскомісаріат Україна¹¹. Очолив його Еріх Кох, який свого часу зарекомендував себе активним провідником ідей націонал-соціалізму, займаючи важливі як у внутрішньополітичному, так і в зовнішньополітичному житті пости гауляйтера (керівник нацистської організації в гау, що відповідало області) з 1928 р. і оберпрезидента Східної Пруссії з 1933 р. Тут він отримав багатий досвід у національній боротьбі та боротьбі з комуністичним рухом. Користуючись повною довірою Гітлера, мав можливість при вирішенні питань окупаційної політики в рейхскомісаріаті зноситись з ним безпосередньо, минаючи заступника і постійного представника міністра на окупованій території А. Мейера та самого міністра А. Розенберга^{3*}.

Рейхскомісаріат фактично почав діяти з 1 серпня 1941 р. Коли фронт і зона бойових дій достатньо віддалялися, частину зони тилу груп армій передавали цивільній адміністрації. Саме тому рейхскомісаріат, який на час свого створення у серпні 1941 р. мав лише 71 тис. кв. км, вже 20 жовтня того ж року мав 176 тис. кв. км, а 16 листопада — 235 тис. кв. км. Найбільшу ж площу він охоплював за даними на 1 січня 1943 р. і становив 339 275 кв. км¹² (проти 533,3 тис. км — площі України напередодні війни).

Займаючи основну частину українських земель, рейхскомісаріат складався з шести генералбецирків (генеральних округів): Волинь (центр — Рівне, площа 80508 кв. км, кількість жителів — 4212 тис. чоловік); Житомир (64800 кв. км, 2917 тис. чол.); Київ (71790 кв. км, 4456 тис. чол.); Миколаїв (46880 кв. км, 1920 тис. чол.); Таврія (центр — Мелітополь, 22900 кв. км, 662 тис. чол.); Дніпропетровськ (52398 кв. км, 2373 тис. чол.)¹³. Вони управлялися генералкомісарами, які стояли на чолі генералкомісаріатів і, як правило, мали досить високі чини в СС, СА, належали до вищого партійного чиновництва чи займали раніше високі пости в адміністративному апараті Німеччини: Шуленберг (Київ) — урядовий президент, Фрауенфельд (Таврія) — гауляйтер, генеральний консул, Клемм (Житомир) — урядовий президент, Шене (Волинь) — обергрупенфюрер СА^{4*}, Отатерман (Миколаїв) — обергрупенфюрер СС і СА¹⁴.

Генералбецирки поділялися на 114 крайзгебітів (округів), які включали в себе 434 райони (у довоєнних кордонах). Виділялися 5 крайзгебітів "міського типу" (управлялися штатткомісаріатами), які очолювали генералкомісари; Київ, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кривий Ріг, Кам'янське. Іншими містами керували штатткомісари, невеликими (їх було 25) — ортскомісари, на чолі відповідних комісаріатів¹⁵.

Персонал цих органів був німецьким, окрім нижчих технічних посад. Рейхскомісар і генералкомісари призначалися Гітлером, гебітскомісари, штатт- і ортскомісари — рейхсміністром Розенбергом.

Таким чином, на окупованій українській території в зоні цивільного управління, як і в військовій адміністративній зоні, було введено новий територіальний і адміністративний поділ. Генералбецирки звичайно включали кілька областей, крайзгебіти — кілька районів (що не відповідало колишнім областям). До рейхскомісаріату Україна увійшли південні

райони Брестської, Пінської та Поліської областей БРСР, що порушило територіальну цілісність республік.

Структура центрального управлінського апарату рейхскомісаріату була такою. Рейхскомісару підлягали: його заступник, референт, ад'ютант, начальник інформаційної служби, приватканцелярія. В апараті були прикомандировані: вищий СС і поліцайфюрер, моторизована рота, зв'язковий офіцер військового командування, уповноважені з іноземних справ, пошти та залізниць. Організація адміністративного апарату рейхскомісару в основному повторювала структуру міністерства Розенберга і складалася з 4-х головних управлінь: центрального, політичного, господарського та технічного. Сукупність їх структурних одиниць — відділів та підвідділів — дає уявлення про широту сфери і величину кола питань, які піддавались управлінню і вирішенню окупантами.

Центральне управління складалося з 9 відділів (особового складу, господарчого, бухгалтерії, заготівель і постачання, архівного, обліку, житлового, харчування, головного бюро) і займалося організацією управління в рейхскомісаріаті. Політичне управління включало 14 відділів: загальний, поселенської, культурної політики, господарчої та робочої і соціальної політики, юнацтва, жіночий, загальної пропаганди, праці, медичний, ветеринарний, юридичний, фінансовий, науки та мистецтва, загального керівництва. Це управління займалося впровадженням політичних принципів і директив по адмініструванню. Господарське і технічне управління вирішували питання забезпечення, організації виробництва і використання промислової і сільськогосподарської продукції в рейхскомісаріаті і мали не менш розгалужену організацію¹⁶.

Переважна більшість відділів головних управлінь включала численні підвідділи. Наприклад, продовольства і сільського господарства (підвідділи: земельно-правової і земельної політики, державних помість, товариств, ринковий, сільськогосподарських поселень); науки і мистецтва (підвідділи: шкільний, вищої школи, книжковий, сценічного, образотворчого мистецтва); загальної пропаганди (підвідділи: пропаганди, радіо, преси, кіно, іноземних зв'язків, господарського вербування, виставочний, обслуговування військ) та ін.¹⁷

Структура третьої і четвертої нижчестоячих ланок основного німецького апарату управління — генералкомісаріату і гебітскомісаріату — передбачала однойменні управління і відділи, за винятком деяких відхилень. Вона була подальшою спрощеною формою міністерства Розенберга. Різниця полягала в тому, що деякі підвідділи об'єднувались, а інші, навпаки, розділялися, що не було істотним відносно виконуваних ними функцій.

Щодо якісного складу німецьких окупаційних органів показовим є свідчення начальника поліції безпеки і СД генералбецирку Київ, який у доповіді Головному управлінню імперської безпеки (РСХА) в Берліні писав: "...Відповідальні посади в німецьких установах зайняті працівниками з двокласною освітою. І вони часто навіть у розумовому відношенні не тотожні українцям, з якими їм доводиться мати справу"¹⁸. Хоча далеко не для всіх випадків таке становище було характерним.

Як видно, типова структура німецького адміністративного апарату рейхскомісаріату Україна відрізнялася чималою громіздкістю. Зовні в ній можна углядіти значну широту охоплення найрізноманітніших галузей державної діяльності. Особливо це помітно у порівнянні з управлінськими органами зони військової адміністрації. Однак врахування тільки зовнішнього боку структури означало б перекручення дійсності. Практична діяльність цих органів, спрямована на поневолення населення окупованих територій, показала, наскільки не випадковою і зловісною була наявність у їх структурі єврейського підвідділу, розподіл відділів юнацького та жіночого на підвідділи німецький, фольксдойче та нені-

мецький, наявність підвідділів поселенської політики, сільськогосподарських поселень, монополій, господарського вербування, трудової повинності, примусової праці. Всі інші структурні підрозділи, як би вони зовні не виглядали, кінець кінцем, мали на меті організацію проведення матеріального і морального пригнічення населення на території рейхскомісаріату Україна, встановлення "порядку", який відповідав би поставленим агресором цілям.

Окрім німецького окупаційного апарату, на захопленій території України були створені органи місцевого управління (самоуправління). Їх організація у військовій зоні спиралася насамперед на колишній адміністративний поділ, обмежуючись селом, общиною (сільською і міською) і районом. Подальший адміністративний поділ не відповідав доокупаційному: з одного боку, з політичних міркувань, з іншого — внаслідок незбігу територій німецьких військових органів з територіями колишніх областей (польові комендатури контролювали по кілька колишніх районів, які після передачі управління цивільній адміністрації рейхскомісаріату становили основу крайзгебітів).

Отож кордони колишніх районів і общин були збережені, оскільки це влаштувало окупантів з адміністративної і господарської точки зору, а також тому, що населення звикло до них. Як виняток, з'являлися відхилення, наприклад, там, де ситуація, пов'язана з рухом Опору, вимагала втручання кількох місцевих комендатур. Тоді для забезпечення єдності керівництва боротьбою проти партизанів і підпільників і адміністративного з одного утворювали два райони, а їх кордони проходили по кордонах місцевих комендатур.

В журналі бойових дій № 1 стосовно становища з місцевою адміністрацією на території фронтового оперативного тилу групи армій "Південь" записано: "Для того, щоб не завдати шкоди майбутній політиці, всі об'єднання, які виходять за рамки одного району, було заборонено. Забороняється призначати окружних керівників; міліція і інші допоміжні організації повинні обмежуватись рамками району"¹⁹. Таке становище було збережено і в рейхскомісаріаті Україна.

Сільські, общинні, районні і міські управи (управління) організовувались одразу по всій зоні військової адміністрації до самої лінії фронту. На чолі районів стояли начальники райуправ, общинами управляли бургомістри. Оскільки в сільську общину входило кілька сіл, то під общиною мається на увазі об'єднання сіл (територія колишньої сільради), в кожному з яких "працювали" старости. У рейхскомісаріаті ця система була збережена.

В руках начальника райуправи (районного управляючого) знаходилося загальне керівництво районом. Він ніс політичну відповідальність за всі підлеглі йому місцеві заклади, господарство і управління, повинен був забезпечувати "спокій і безпеку" на підпорядкованій території, боротися з проявами саботажу, диверсіями, непокорю окупаційній владі, організувати "вилучення" продукції для рейху та задовольняти потреби армійських підрозділів.

Керівник району призначався і звільнявся з посади за пропозицією польової комендатури, командуючого оперативного тилового району армії чи групи армій²⁰, а у рейхскомісаріаті — коменданта місцевої комендатури чи гебітскомісара. Цю посаду займали здебільшого люди, які вже зарекомендували себе "політично надійними" і активними прибічниками окупантів. Спочатку, коли становище на фронтах було сприятливим і не так активно проявляв себе рух Опору, особливих проблем з формуванням районних управ не спостерігалось. Їх склад був досить різноманітним, хоча при комплектуванні виконавчого апарату (відділів і управлінь) гітлерівці намагалися добирати працівників з колишніх службовців чи осіб, які були знайомі з роботою цих органів.

Структура міськ- і райуправ передбачала такі основні відділи: загального управління, поліцейський, шкіл і культурних закладів, охорони здоров'я, ветеринарний, фінансовий, будуправління, промисловий, постачання і забезпечення робочою силою. З часом з'явився ще один відділ — пропаганди²¹. Їх керівники звичайно призначалися начальником райуправи за згодою польової чи місцевої комендатури. На початку окупації, коли німецьке військове управління не уявляло собі потреб в кількості "місцевих кадрів", керівники районів (і бургомістри) часто "проштовхували" на більш вигідні посади своїх людей та родичів, з чим довелось боротися комендатурам та, пізніше, гебітскомісарам рейхскомісаріату.

Другою за значенням особою органів місцевого управління був бургомістр. Для своєї території його завдання відповідали завданням начальника райуправи для району. Таким же був і порядок призначення та звільнення з посади. Як і керівники районів, бургомістри підлягали перевірці на політичну благонадійність польовою жандармерією, гестапо чи безпосередньо комендатурою і в подальшому знаходилися під наглядом цих та інших німецьких органів. Таким був порядок як у зоні військової адміністрації, так і в рейхскомісаріаті Україна. В розрахунок бралось, чим займалися кандидати в бургомістри до цього. Наприклад, в наказі по 112 піхотній дивізії від 27.08.1941 р. вказувалося: "Голів колгоспів і радгоспів, враховуючи завдання в сільському господарстві, по можливості бургомістрами не призначати"²². Перших же бургомістрів призначали війська після захоплення населених пунктів. Вони керувалися здебільшого зовнішніми проявами кандидатів і не мали досить часу для їх перевірки. Військове ж управління, яке йшло за армією, а тим більше німецька цивільна адміністрація рейхскомісаріату, часто замінювали потім людей, призначених спочатку. Та без призначення бургомістрів одразу ж після вступу військ не можна було обійтися, оскільки на них відразу лягали обов'язки задоволення потреб підрозділів вермахту.

При заміщенні посади вони давали письмове зобов'язання виконувати всі розпорядження німецьких властей і відстоювати їх інтереси. В чому ж вони полягали? Уявлення про це дає звернення начальника оперативного тилу групи армій "Південь" до бургомістрів: "...Організуйте охорону продуктів полеводства від псування і крадіжок, турбуйтеся про здачу зерна, молока, масла, яєць, овочів, фруктів, птахів, тварин і т. п.... Здійснійте підтримку керівників сільськогосподарських підприємств у справі забезпечення робочою силою і кінями для збирання врожаю і для осінніх польових робіт"²³.

У великих містах, які не були районними центрами, апарат бургомистра складався з тих же відділів, що й апарат райуправи.

Нижчою інстанцією місцевого управління була сільська управа, на чолі якої стояв староста. Останнього, як правило, призначав бургомістр, який і відповідав за його благонадійність. Практична робота сільуправ іноді зводилася до бухгалтерської роботи, але в більшості випадків, і це характерно для України, внаслідок труднощів зі зв'язком, протяжності території і, головне, активного опору населення окупаційній політиці робота в селах часто виходила далеко за рамки обсягу, що передбачався.

Справи управління вимагали докладання таких зусиль, що в багатьох районах окупантам довелось виплачувати старостам платню. Спочатку ж вони працювали на громадських засадах.

Староста зі своїм помічником і бухгалтером та підпорядкованими управі поліцейськими повинні були проводити "в життя" розпорядження німецьких адміністративних органів та бургомистра і начальника райуправи (наприклад, реєструвати прибулих, вести облік місцевого населення, збирати податки, забезпечувати військові поставки, надавати

робочу силу, гужовий транспорт, квартири та ін.). Крім того, вони допомагали німецьким каральним органам у проведенні розшуку червоноармійців, командирів, політпрацівників, парашутистів, партизан та ін., виявленні осіб, що дають їм притулок. Сільська управа забезпечувала вилучення у населення зброї, боєприпасів, радіо- і фотоапаратів, розшук продовольчих військових складів, організацію дотримання світломаскування, прибирання вулиць, поховання трупів, проведення сільськогосподарських робіт, залучення населення на будівельні та шляхові роботи, проведення антиєврейських обмежень і репресій та ін.²⁴

Органи місцевого управління діяли в умовах повної підконтрольності і залежності від німецьких адміністративних і поліцейських окупаційних органів. Це виявлялося як у порядку заміщення посад, так і в тому, чим керувалися місцеві органи в своїй діяльності. Адже на багатьох наказах і розпорядженнях місцевих властей зазначалося: "Підстава: наказ німецького командування".

Характерним був і порядок проходження і виконання наказів. В зоні військової адміністрації у справах, що мали військове значення, вказівки польової комендатури адресувалися безпосередньо місцевій комендатурі, а райуправа в міру необхідності і можливості ставилася до відома. У таких випадках місцева комендатура відповідала і звітувала про виконання. У важливих справах невійськового значення все було навпаки, причому місцева комендатура мала право контролю над райуправами (наприклад, могла вимагати надання копій всієї вхідної і вихідної документації).

В рейхскомісаріаті ж райуправа отримувала вказівки і була підконтрольна як військовим органам (комендатурам), так і органам цивільної адміністрації (гебітскомісаріатам).

19 серпня 1941 р. кондуктор (керівник держави) Румунії маршал Іон Антонеску при попередньому погодженні з Гітлером видав декрет про введення румунської адміністрації на території між Дністром і Бугом, офіційно названої в ньому "Трансністрією". Своїм повноважним представником кондуктор призначив професора Г. Алексану²⁵.

Через кілька днів, 27 серпня, німецька військова місія в Румунії вручила румунському генштабу інструкцію про функції окупаційних військ. Згідно з нею румунська армія зобов'язана була забезпечити охорону військових і промислових об'єктів, шосейних та залізничних шляхів, мостів, аеродромів, портів, телефонного та телеграфного зв'язку і, головне, "запобігти повстанням, страйкам, саботажу, шпіонажу..." Антонеску було запропоновано виділити для цього 9 військових з'єднань. "Для зв'язку, розвідки і використання на випадок повстання" рекомендувалося надати їм три ескадрильї²⁶. Отже, іншими словами, на румунську армію покладалися каральні функції, в першу чергу — боротьба з партизанським рухом.

На початку вересня 1941 р. в Бухаресті було опубліковано декрет, який визначав статус і устрій Бессарабії та Буковини. "Уповноважені" генерала Антонеску по управлінню ними відповідно генерали К. Войкулеску і К. Колотеску стали називатися губернаторами. Адміністративний апарат губернаторств розподілявся по управліннях, які називалися директоратами (дирекціями). Органами управління були новостворені повітові префектури, волосні претури та сільські і міські примари²¹.

На відміну від Бессарабії і Буковини, "Трансністрія" формально до складу Румунії не входила. У відповідності з "Угодою про забезпечення безпеки адміністрації і економічної експлуатації території між Дністром і Бугом (Трансністрія) та Бугом і Дніпром (область Буг-Дніпро)", яка була підписана 30 серпня 1941 р. у Бендерах між представниками німецького і румунського командування, фашистська Румунія отримала лише німецький мандат на здійснення тимчасової "адміністрації і економічної експлуатації" території між Дністром і Бугом.

Загальна структура управління "Транснїстрією" була також змінена. Губернаторство поділялося на 13 округів (повітів), якими керували префекти. Вони, в свою чергу, склалися з 65 районів (волостей), очолюваних преторами. Міські і сільські управи (примарії) на чолі з примарями були нижчою ланкою управління.

Зв'язок румунського керівництва з губернаторами, а також управління окупаційною адміністрацією, координацію її діяльності здійснював створений при кабінеті міністрів так званий "військово-цивільний" кабінет для адміністрації Бессарабії, Буковини і "Транснїстрії" (КББТ), очолюваний генеральним секретарем румунського уряду.

Те, що губернаторства Бессарабія і Буковина (офіційно оголошені "румунськими провінціями") і окупована "Транснїстрія" були підпорядковані єдиному органу — КББТ, свідчить про те, що правителі Румунії не виділяли різницю між губернаторствами. На їх території ввели законодавство "Старого королівства", пости в центральних апаратах, а також всі посади префектів і преторів довірили його уродженцям. Адміністративний устрій був змінений і став практично однаковим у трьох новостворених губернаторствах.

Щодо чотирьох західних областей України, то вони з 1 серпня 1941 р. увійшли до генерал-губернаторства, очолюваного Гансом Франком, як його п'ятий дистрикт. Журнал "Дас генералгубернемант" № 12 за 1941 р. повідомляв: "...Галичина стала частиною генерал-губернаторства... Генералгубернатор по волі фюрера відновив суверенітет германського рейху в Галичині"²⁸.

Дистрикт в адміністративно-територіальному відношенні ділився на окружні староства (крайзгауптманшафти), округи (бецирки) та сільські общини (ландгемайнди). Всього на території дистрикту було утворено 17 крайзгауптманшафтів та так званих "виділених міст" (крайзфрайштадтів), які прирівнювалися до них за значенням. Крайзгауптманшафти мали від двох до п'яти округів²⁹.

Війтами, бургомїстрами сільських і міських общин та старостами сіл були звичайно українці. У ці органи місцевого управління та на нижчі посади німецьких адміністративних органів (як і в рейхскомісаріаті Україна), також приймалися українці. В цьому була істотна відмінність від становища на українських землях у складі Румунії. Там місцеві органи наполегливо румунізувались.

Очоловав дистрикт губернатор (спочатку Карл Ляш, а з березня 1942 р. — бригаденфюрер СС^{5*} Отто Вехтер). У своєму підпорядкуванні він мав "СС і поліцайфюрера" та "шефа управління губернаторства", якому підлягали адміністративні органи. Галузева спрямованість їх діяльності була фактично такою ж, як і в рейхскомісаріаті.

У розпорядженні генерал-губернатора Г. Франка від 1 серпня 1941 р. про організацію адміністрації в дистрикті Галичина сказано: "Діючі до цього часу закони і права втрачають свою силу, оскільки вони суперечать адміністрації німецького уряду"⁵⁰. Слідом тут було введено німецьке кримінальне право та каральні приписи, застосовувані до місцевого населення³¹. Вони регламентували застосування права помилування, "німецького привіту", "вживання" німецьких державних гербів, впроваджували нову "побудову виміру справедливості в Галицькій області", встановлювали покарання злочинів, проступків і переступів" (правопорушень) та заходи "забезпеки і поправи" (попередження і виправлення) тощо.

Таким чином, в цілому діяльність німецьких і румунських адміністративних органів в розглянутих окупаційних зонах була спрямована на здійснення жорстокого колоніального управління. Відмінність полягала у тому, що адміністрація військової зони повинна була забезпечити у

першу чергу "замирнення" окупованих районів, підготувати основу для діяльності цивільної адміністрації і, головне, організувати постачання фронтових підрозділів вермахту всім необхідним за рахунок місцевих ресурсів. На території ж рейхскомісаріату Україна робота адміністрації зосереджувалася на всеохоплюючому довгочасному і "грунтовному" використанні в інтересах Німеччини захоплених областей України. При цьому ці заклади мали набагато складнішу структуру, порівняно з військовою адміністративною зоною, що відповідало поставленим завданням. Органи місцевого управління мали практично однакову організацію як тут, так і в рейхскомісаріаті, перебували в цілковитій залежності від німецької адміністрації і відігравали активну роль у проведенні окупаційної політики. Те ж саме можна сказати про їх роль і в інших районах України у складі польського генерал-губернаторства та Румунії (формально і фактично).

Для дистрикту Галичина, як і для рейхскомісаріату Україна, головним завданням органів цивільного управління було здійснення окупаційної політики, виходячи з "інтересів Німеччини", про що йшла мова ще в оперативних директивах для цивільного управління ("Коричнева папка"): "Цей вищий принцип повинен стояти на першому місці у всіх заходах і рішеннях"³².

Саме від цього відштовхувалися німецькі і румунські окупанти, здійснюючи фактичну анексію частин території України, утворивши рейхскомісаріат Україна, дистрикт Галичина у складі польського генерал-губернаторства, губернаторства Бессарабія і Буковина у складі Румунії, передаючи адміністрування "Трансністрією" Румунії (не відкидаючи при цьому можливість приєднання її до рейху) та забезпечуючи здійснення окупаційного режиму власною цивільною адміністрацією поряд з військовими та каральними органами.

"Забезпечення спокою" ("упокорення") і "мобілізація резервів" в зоні військової адміністрації, а також "панування", "управління" і "експлуатація" в цивільній адміністративній зоні означали грабїж і терор місцевого населення, що було можливе лише за допомогою каральних органів (гестапо, служби безпеки (СД), таємної польової поліції (ГФП), німецької польової та румунської жандармерії, сигуранци^{6*}), поліцейських формувань (охоронної (шутцполіцай) та поліції порядку (орднунгсполіцай), служби порядку, української допоміжної та румунської поліції), військ СС, підрозділів вермахту і держав-союзниць тощо³³.

Введена система "окупаційного законодавства і судочинства" спиралась на суди, які були придатками каральних органів. На захоплені райони поширювалось німецьке кримінальне право. У зоні військового управління, наприклад, переслідування за кримінальні злочини не політичного характеру мало проводитись місцевими комендатурами. Але фактично цим займалися поліція безпеки і СД, де, як зазначив один із слідчих, допити зводились до биття і застосування тортур до всіх без винятку арештованих для отримання зізнання, незалежно від того, винні вони чи ні³⁴.

Нескладні цивільні справи мали розглядатися у так званих "мирових судах", де "попереднє слідство" проводилося службою порядку, вона ж виконувала і роль звинувачувача, а вироки виносились на основі "природного відчуття справедливості і моральності"³⁵. Таке здійснення "правосуддя" практично не відрізнялося від позасудових розправ, дозволених за розпорядженням В. Кейтеля³⁶.

Органи управління поряд зі спеціальними і каральними підрозділами були провідниками терористичної і грабїжницької політики. В окупованих районах вводилася комендантська година, обмежувалося пересування населення, можливість вільно змінити місце проживання. Оку-

пацийна адміністрація здійснювала насильницьке переселення місцевих жителів з метою створення поселень німецьких колоністів. У багатьох населених пунктах для осіб ненімецької національності заборонялося обслуговування в магазинах, кафе, ресторанах, перукарнях, користування залізничним транспортом, електрикою, телеграфом, поштою. Недотримання цих обмежень та заборон суворо каралося. Наприклад, наказ райкомендатури у Рівному оголошував: "Хто при перевірці після 8 годин вечора у своєму будинку не буде зустрінутий, того будинок буде спалено"³⁷.

Дістало вжитку заохочення всілякими винагородами доносів. Використовуючи їх та спираючись на місцеві органи влади і поліцію, німецька й румунська адміністрація, залучаючи каральні органи, послідовно здійснювала винищення партійного і радянського активу, передовиків виробництва, представників інтелігенції. Для цього, а також для боротьби з рухом Опору, широко застосовувалась система заложництва. Проведення каральних експедицій проти партизан не обходилося без участі окупаційних органів влади, оскільки було одним з їх завдань (збирання інформації про непокірних, надання власних поліцейських формувань, транспорту, організація охорони і проведення страт). Застосування тактики "спаленої землі" для боротьби з партизанами та при відступі гітлерівців супроводжувалося масовим винищенням мирного населення, планомірним руйнуванням населених пунктів, що також не обминало окупаційну адміністрацію. Відкритий геноцид доповнювала продовольча політика, спрямована на організацію штучного голодомору. Страти заложників, знищення мирних жителів проводилися з безмежною жорстокістю, що мало на меті залякати населення, створити відчуття приреченості, добитися покори будь-якою ціною. Так, за свідченням орткоменданта Валлізера під час проведення каральної експедиції по ліквідації партизан у с. Расках, "одразу було поставлено питання таким чином, що немає необхідності проводити яку-небудь перевірку, а треба знищити цілком і повністю все село"³⁸.

Окупаційна влада докладала чимало зусиль для введення трудової повинності на загарбаній території, забезпечуючи роботу бірж праці, що була далеко від організації вільного найму, а зводилася до здійснення примусової реєстрації і використання робочої сили шляхом застосування штрафів, ув'язнень, конфіскацій майна, тілесних покарань та фізичного знищення громадян з причини оголошення їх "саботажниками". Вивезення сотень тисяч людей до рейху^{7*} відбувалось у тісній взаємодії уповноважених "Імперського бюро по використанню робочої сили", очолюваного обергрупенфюрером СС Фріцем Заукелем, з відділами та біржами праці при застосуванні методів полювання на людей.

Колоніальна експлуатація економіки України шляхом проведення хижачької фінансової, податкової політики, сприяння військово-економічним органам, товариствам і компаніям "Східного штабу економічного керівництва" — це ще одна сфера діяльності окупаційних органів управління. За їх підтримкою діяли підрозділи "оперативного штабу Розенберга", "батальйон Ріббентропа", "трофейні комісії" румун, які займалися розкраданням і нищенням надбань української та світової культури, що поряд з руйнуванням системи освіти та інтенсивною ідеологічною обробкою доповнювало морально-політичне і духовне пригнічення населення³⁹.

Суворе ставлення до українців було вимогою численних наказів, директив та інструкцій, в одній з яких говорилося: "Поширене серед німців прагнення прищеплювати населенню іншої країни свої звичаї, форми і звички з метою підвищення його загального життєвого рівня... необхідно тут категорично заборонити"⁴⁰. Та коли б справа обмежувала-

ся тільки цим. В дійсності ж самі окупанти засвідчили: "На Україні управління здійснюється лише методом терору"⁴¹.

В цілому ж фашистський окупаційний режим, встановлений в Україні, був злочинною військово-поліцейською та адміністративно-господарською системою органів і заходів, спрямованих на колонізацію і анексування окупованих областей, ліквідацію в них національної державності, масову депортацію, терор та геноцид місцевого населення, економічне пограбування і знищення національної культури.

* До генерал-губернаторства, була включена територія Дрогобицької, Львівської, Оганіславської (нині Івано-Франківська) і Тернопільської (без північних районів) областей, об'єднана в дистрикт Галичина з центром у м. Лемберзі (Львів).

До Румунії відійшли: Ізмаїльська область (у складі губернаторства Бессарабія); Чернівецький, Хотинський, Сторожинецький повіти Чернівецької області (у складі губернаторства Буковина, центр — Чернівці); Одеська, південна частина Вінницької і західні райони Миколаївської області (у складі губернаторства "Трансністрія", центр — з 19 серпня по 17 жовтня 1941 р. — Тирасполь, а потім — Одеса).

Рейхскомісаріат Україна з центром у Рівному об'єднував територію Рівненської, Волинської, Кам'янець-Подільської, Житомирської, північних районів Тернопільської та Вінницької областей з м. Вінницею, Київської, Полтавської, Миколаївської (без західних районів), Кіровоградської, Херсонської, Запорізької і Дніпропетровської областей.

¹ Історія застерігас: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загартників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. — К., 1986. — С. 20, 21.

² Центральний державний архів вищих органів державної влади і органів державного управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 4620, оп. 3, спр. 264, арк. 19.

^{2*} Терміни "група" і "відділ" в службовому спілкуванні не завжди чітко розмежувалися.

³ ЦДАВО України, ф. КМФ 8, оп. 1, спр. 12, арк. 97.

⁴ Там же, спр. 143, арк. 172, 175.

⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, спр. 533, арк. 47.

⁶ ЦДАВО України, ф. КМФ 8, оп. 2, спр. 412, арк. 52.

⁷ Історія застерігас... — С. 26—29.

⁸ Преступные цели — преступные средства. Документи об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941—1944 гг.). — М., 1968. — С. 20.

⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 33, арк. 1—2.

¹⁰ Преступные цели — преступные средства... — С. 59—60.

¹¹ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг.: В 3-х томах. — К., 1975. — Т. 1. — С. 331.

^{3*} Через це проявилися досить складні стосунки з останнім, як з причин особистого характеру (Кох заявляв, що "Розенберг — емігрант і не може представляти політику рейху як справжній німець"), так і з причин розбіжностей у поглядах на методи здійснення окупаційної політики (Кох був прибічником гранично жорстких методів), хоча принципових протиріч з ключових питань колонізаторської стратегії у них не було (ЦДАВО України, КМФ 8, оп. 1, спр. 11, арк. 4, 11).

¹² Ко с и к В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. — Париж. Нью-Йорк. Львів. 1993. — С. 175.

¹³ Газ. "Волинь". 25 лютого 1943 року; ЦДАВО України, КМФ 8, оп. 1, спр. 182, арк. 39.

^{14*} Відповідало званню генерал-лейтенанта вермахту.

¹⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 533, арк. 5; ЦДАВО України, КМФ 8, оп. 1, спр. 38, арк. 120.

¹⁵ ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 239, арк. 2.

¹⁶ ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 142, арк. 27—32.

¹⁷ ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 239, арк. 13—14.

¹⁸ Цит.: Ко в а л ь М. В. Україна: 1939—1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. — К., 1995. — С. 91.

¹⁹ ЦДАВО України, ф. КМФ 8, оп. 2, спр. 150, арк. 166.

²⁰ Там же, спр. 412, арк. 52.

- ²¹ Державний архів Запорізької області, ф. 1433, оп. 1, спр. 268, арк. 4—5; ЦДАВО України, КМФ 8, оп. 2, спр. 332, арк. 17; ЦЦАГО України, ф. 166, оп. 2, спр. 5, арк. 14—15.
- ²² ЦДАВО України, ф. 1, оп. 22, спр. 33, арк. 6.
- ²³ ЦЦАВО України, КМФ 8, оп. 2, спр. 147, арк. 77.
- ²⁴ Там же, ф. 4620, оп. 3, спр. 285, арк. 2—3, 61; спр. 262, арк. 12; ЦЦАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 528, арк. 6; ф. 166, оп. 2, спр. 24, арк. 2.
- ²⁵ Одесса в Великой Отечественной войне Советского Союза. Сборник документов и материалов в 3-х т. — Одесса, 1950. — Т. II. — С. 5.
- ²⁶ Л е в и т И. Э. Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР. Истоки, планы, реализация революции (I.EX. 1939—19.XI. 1942).— Кишинев, 1981. — С. 171—172.
- ²⁷ К о м а р н и ц ь к и й С. І. Радянська Буковина в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945. — К., 1079. — С. 30.
- ²⁸ ЦЦАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 239, арк. 22.
- ²⁹ Там же, спр. 312, арк. 23.
- ^{5*} Відповідало званню бригадного генерала вермахту.
- ³⁰ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. — К., 1963. — С. 26.
- ³¹ Див.: Німецькі карні приписи, що діють у Генерал-Губернаторстві (вибір). — Краків, Львів, 1943.
- ³² ЦЦАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 142, арк. 38.
- ^{6*} Румунська контррозвідка.
- ³³ Див.: М е д в е д о к П. В. Щодо структури нацистських каральних органів на окупованій території України // Україна у другій світовій війні: уроки історії та сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції (27—28 жовтня 1994 р.). — К., 1995. — С. 120—123.
- ³⁴ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941—1944. Кн. 1. — К., 1985. — С. 120.
- ³⁵ ЦЦАВО України, КМФ 8, оп. 2, спр. 332, арк. 60.
- ³⁶ Історія застерігас... — С. 21—25.
- ³⁷ ЦЦАГО України, ф. 166, оп. 2, спр. 7, арк. 7.
- ³⁸ Київський процес: Документи та матеріали. — К., 1995. — С. 37.
- ^{7*} За даними різних джерел, кількість вивезеного українського населення становить від 2,2 до 2,5 млн. чоловік.
- ³⁹ Див.: К о в а л ь М. В. У битві з фашизмом. — К., 1964. — С. 17—52.
- ⁴⁰ Цит.: К о в а л ь М. В. Україна: 1939—1945... — С. 93.
- ⁴¹ Цит.: Народная война в тылу фашистских оккупантов... — С. 151.

С. В. ГЕРЕГОВА (Чернівці), Т. В. МАРУСИК (Чернівці)

Розвиток вищої освіти в західному регіоні України (друга половина 40-х—перша половина 50-х рр. ХХ ст.)

Сьогодні, коли в Україні освіта, і зокрема, вища, перебуває у кризовому стані, особливої актуальності набуває дослідження освітянських процесів, що відбувалися в різних регіонах нашої країни протягом її багатомілітної історії.

На рубежі 30—40-х рр. нашого століття, коли Західна Україна, Північна Буковина, Хотинський, Акерманський та Ізмаїльський повіти Бессарабії були включені до складу Радянського Союзу, різко посилюється політичне розмежування серед місцевої інтелігенції, особливо серед наукових та науково-педагогічних кадрів. Частина з них емігрувала до Польщі та Румунії, переважна більшість зайняла очікувальну позицію, а певні верстви української інтелігенції підтримали радянську владу і пов'язані з нею зміни, швидко включилися в процеси "радянзації" новоутворених західних областей України.

Безумовно, українській еліті було відомо про трагічні збочення, деформації й відхилення у соціалістичному будівництві в радянській Україні, зокрема, про необґрунтовані й жорстокі репресії, голод 1932—1933 рр., проте справжніх причин того, що відбувалося, вона не знала. Більше того, як зазначав у своєму щоденнику ректор Станіславської

- ²¹ Державний архів Запорізької області, ф. 1433, оп. 1, спр. 268, арк. 4—5; ЦДАВО України, КМФ 8, оп. 2, спр. 332, арк. 17; ЦЦАГО України, ф. 166, оп. 2, спр. 5, арк. 14—15.
- ²² ЦДАВО України, ф. 1, оп. 22, спр. 33, арк. 6.
- ²³ ЦЦАВО України, КМФ 8, оп. 2, спр. 147, арк. 77.
- ²⁴ Там же, ф. 4620, оп. 3, спр. 285, арк. 2—3, 61; спр. 262, арк. 12; ЦЦАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 528, арк. 6; ф. 166, оп. 2, спр. 24, арк. 2.
- ²⁵ Одесса в Великой Отечественной войне Советского Союза. Сборник документов и материалов в 3-х т. — Одесса, 1950. — Т. II. — С. 5.
- ²⁶ Л е в и т И. Э. Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР. Истоки, планы, реализация революции (I.EX. 1939—19.XI. 1942).— Кишинев, 1981. — С. 171—172.
- ²⁷ К о м а р н и ц ь к и й С. І. Радянська Буковина в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945. — К., 1079. — С. 30.
- ²⁸ ЦЦАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 239, арк. 22.
- ²⁹ Там же, спр. 312, арк. 23.
- ^{5*} Відповідало званню бригадного генерала вермахту.
- ³⁰ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. — К., 1963. — С. 26.
- ³¹ Див.: Німецькі карні приписи, що діють у Генерал-Губернаторстві (вибір). — Краків, Львів, 1943.
- ³² ЦЦАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 142, арк. 38.
- ^{6*} Румунська контррозвідка.
- ³³ Див.: М е д в е д о к П. В. Щодо структури нацистських каральних органів на окупованій території України // Україна у другій світовій війні: уроки історії та сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції (27—28 жовтня 1994 р.). — К., 1995. — С. 120—123.
- ³⁴ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941—1944. Кн. 1. — К., 1985. — С. 120.
- ³⁵ ЦЦАВО України, КМФ 8, оп. 2, спр. 332, арк. 60.
- ³⁶ Історія застерігас... — С. 21—25.
- ³⁷ ЦЦАГО України, ф. 166, оп. 2, спр. 7, арк. 7.
- ³⁸ Київський процес: Документи та матеріали. — К., 1995. — С. 37.
- ^{7*} За даними різних джерел, кількість вивезеного українського населення становить від 2,2 до 2,5 млн. чоловік.
- ³⁹ Див.: К о в а л ь М. В. У битві з фашизмом. — К., 1964. — С. 17—52.
- ⁴⁰ Цит.: К о в а л ь М. В. Україна: 1939—1945... — С. 93.
- ⁴¹ Цит.: Народная война в тылу фашистских оккупантов... — С. 151.

С. В. ГЕРЕГОВА (Чернівці), Т. В. МАРУСИК (Чернівці)

Розвиток вищої освіти в західному регіоні України (друга половина 40-х—перша половина 50-х рр. XX ст.)

Сьогодні, коли в Україні освіта, і зокрема, вища, перебуває у кризовому стані, особливої актуальності набуває дослідження освітянських процесів, що відбувалися в різних регіонах нашої країни протягом її багатомілітної історії.

На рубежі 30—40-х рр. нашого століття, коли Західна Україна, Північна Буковина, Хотинський, Акерманський та Ізмаїльський повіти Бессарабії були включені до складу Радянського Союзу, різко посилюється політичне розмежування серед місцевої інтелігенції, особливо серед наукових та науково-педагогічних кадрів. Частина з них емігрувала до Польщі та Румунії, переважна більшість зайняла очікувальну позицію, а певні верстви української інтелігенції підтримали радянську владу і пов'язані з нею зміни, швидко включилися в процеси "радянзації" новоутворених західних областей України.

Безумовно, українській еліті було відомо про трагічні збочення, деформації й відхилення у соціалістичному будівництві в радянській Україні, зокрема, про необґрунтовані й жорстокі репресії, голод 1932—1933 рр., проте справжніх причин того, що відбувалося, вона не знала. Більше того, як зазначав у своєму щоденнику ректор Станіславської

греко-католицької семінарії А. Бойчук, "цілком об'єктивну інформацію про становище радянської України українська інтелігенція часто вважала переборщеною"¹.

Німецько-фашистська окупація західноукраїнських земель на деякий час перервала процес формування вищої школи та її науково-педагогічного потенціалу, який з новою силою почав розвиватися після визволення.

Становлення вищої освіти в досліджуваній період залежало від розв'язання двох основних завдань: зміцнення та розвитку матеріально-технічної бази вузів та формування науково-педагогічних кадрів.

Щодо першого завдання, то розвиток матеріально-технічної бази ускладнювався тим, що під час окупації майно всіх вузів західних областей було пограбоване і частково вивезене до Німеччини. Зокрема, Львівський університет зазнав втрат на 2 млн. 600 тис. крб., Чернівецький — на 1 млн. крб.², Львівський політехнічний інститут — на 2 млн. 280 тис. крб.³ У Львівському університеті було зруйновано лабораторії та кабінети, знищено зали "Колегіум-максимум", "Ауля", вивезено значну кількість електричної та оптичної апаратури, більше 20 тис. найцінніших видань⁴.

Основна література з наукової бібліотеки Чернівецького університету була вивезена до створеного у м. Сібіу (Румунія) університету. В м. Аделіні (Сілезія) та Краківському університеті також виявлено багато книг з Львівського університету⁶, зокрема, рідкісну бібліотеку кафебри етнографії та фольклору, зібрану академіком Колесою (8 тис. назв — майже 15 тис. томів)⁷. Цим, зрозуміло, було значно підірвано матеріально-технічне забезпечення навчальних закладів регіону.

Велику шкоду заподіяли окупанти професорсько-викладацькому складу вузів. Так, вони розстріляли і замордували в концентраційних таборах 42 особи з професорсько-викладацького складу Львівського університету⁸, що підтверджено "Меморандумом про знищення фашистами інтелігенції м. Львова". Серед знищених також професори львівських вузів К. Баргель, Т. Островський, Т. Бой-Желенський, Я. Грек⁹.

Однак, незважаючи на труднощі відбудовного періоду, восени 1944 р. відновили свою роботу львівські вузи (університет, політехнічний, педагогічний, учительський, медичний та ветеринарний інститути, інститут радянської торгівлі, консерваторія); Івано-Франківський, Ровенський, Кременецький, Дрогобицький та Луцький учительські інститути, університет та учительський інститут у Чернівцях.

Відповідно до потреб народного господарства створювалися нові вузи. Зокрема, в 1945 р. у Львові розпочали свою роботу інститути прикладного і декоративного мистецтва, лісотехнічний та фізичного виховання. З Харкова до Львова було переведено Український поліграфічний інститут. У Чернівцях та Івано-Франківську відкрилися медичні інститути, на Закарпатті — Ужгородський державний університет.

Таким чином, якщо у 1944/45 навчальному році в західних областях діяло 14 вузів, де навчалось 5682 студенти, то у 1945/46 — 20 вузів, 11067 студентів¹⁰.

Кількість вузів та їх випускників варіювалися в залежності від потреб народного господарства в кадрах спеціалістів того чи іншого фаху. Так, коли 5-ті—7-мі класи шкіл були повністю забезпечені вчителями, скоротилася кількість відповідних інститутів, які закривалися, реорганізовувалися або об'єднувалися.

За період 1950—1955 рр. припинили свою діяльність Ужгородський, Львівський та Коломийський педінститути; Кременецький, Івано-Франківський, Дрогобицький, Луцький, Ровенський та Чернівецький учительські інститути були реорганізовані в педагогічні, а в 1955 р. Чернівецький педінститут об'єднали з університетом.

В результаті цих перетворень у середині 50-х рр. у західному регіоні України налічувався 21 вуз, де навчалися 56400 чол. Про динаміку зростання кількості студентів у вузах західних областей у досліджуваній період дає уявлення таблиця 1.

При цьому керівники партійних органів пильно стежили за контингентом абітурієнтів з метою вилучення з їх числа учасників "українських націоналістичних організацій". Про це свідчить секретна інформація секретаря Львівського обкому КП(б)У Грушецького на ім'я Л. Кагановича, датована 18 серпня 1947 р., в якій вказано, що "Львівський обком КП(б)У намітив провести перевірку соціального стану всіх, хто поступає... і таким чином закрити доступ у радянські вузи вороже налаштованої до радянської влади молоді"¹¹.

Великого розмаху набула боротьба з "неблагонадійним" студентством, з тими, кому, попри всі перешкоди, вдалося вступити до вузу. Слідчі, застосовуючи витончено потворні форми допитів, фабрикували різного роду "справи". Наприклад, в березні 1948 р. було заарештовано групу студентів Чернівецького університету, які звинувачувалися в приналежності до студентської "націоналістичної" організації "Буревій"¹². Відсидівши у таборах ГУЛАГу, молоді хлопці та дівчата часто перетворювалися у моральних та фізичних калік. Багато з них не дожили до того часу, коли їх, безпідставно репресованих, було реабілітовано¹³.

Партійні органи на місцях діяли відповідно до вказівок центральних, посилюючи репресивні акції проти національно свідомого студентства.

Ректор Львівського університету Г. Савін, виступаючи на міській партконференції, присвяченій ідейно-виховній роботі в закладах освіти, науки і культури (січень 1950 р.), наголошував на необхідності "створення такого стану в академічних групах, щоб горіла земля під ногами класового ворога і його агентури... щоб очистити університет від всяких ворожих націоналістичних елементів"¹⁴.

Розширення мережі вузів та зростання кількості студентів в них, безперечно, вимагали нових учбових корпусів, студентських гуртожитків, читальних залів, бібліотек. Республіканський уряд виділяв для цього певні бюджетні асигнування. Якщо у 1946 р. бюджет трьох університетів (Львівського, Чернівецького та Ужгородського) становив 19,2 млн. крб., то в 1955 р. — 72,2 млн. крб.¹⁵.

Посильну допомогу подавали вузи східних областей України та інших республік Радянського Союзу. Особлива увага приділялася забезпеченню вузів суспільно-політичною, навчальною, методичною та художньою літературою. Наприклад, тільки у 1945 р. вузи західного регіону отримали більше 1 млн. книжок¹⁶. Однак значна кількість цієї літератури була подібною до збірки сталінських догматів "Історія ВКП(б). Короткий курс".

Т а б л и ц я 1

Області	1946/47	1950/51	1955/56
Волинська	125	826	2408
Закарпатська	353	1973	4014
Львівська	10584	20902	34458
Ровенська	194	1019	1276
Івано-Франківська	1066	2348	2685
Тернопільська	274	1584	3128
Чернівецька	2777	5022	6431
В с ь о г о	15373	33674	56400

Істотну матеріальну допомогу було подано новоствореному Ужгородському університету. Зокрема, в 1948 р. з Москви надійшло 50 мікроскопів, різноманітні прилади для спектрального аналізу, гальванометри та інші цінні прилади вартістю 800 тис. крб.¹⁸, а Ленінградський університет виділив обладнання для хімічної та фізичної лабораторій¹⁸.

В перші післявоєнні роки, звичайно, не вистачало приміщень для навчальних аудиторій, а тому заняття проводилися в дві, а то й в три зміни.

Гостро стояло також питання про забезпечення студентів гуртожитками, а викладачів — квартирами. Так, керівництву Львівського університету знадобилося кілька років, щоб повернути собі гуртожиток, який зайняв госпіталь облздороввідділу. В гуртожитку Кременецького учительського інституту розмістилася військова частина. Нерідко приміщення звільнялися лише після втручання прокуратури. Частіша студентів, не маючи ні гуртожитку, ні засобів для навчання, поверталася додому. Через відсутність квартир тільки в 1945 р. Чернівецький університет обличили 8 викладачів¹⁹.

Радянська влада утверджувалася на західноукраїнських землях для того, щоб остаточно перетворити цей регіон на інтегральну частину СРСР. Для цього було необхідно розправитися з усіма непокірними, передусім з національно свідомою частиною суспільства — вчителями, діячами науки, мистецтва, культурно-освітніх закладів. Сталінському режимові не потрібна була інтелігенція в традиційному розумінні цього слова, він "кував" кадри "червоних спеціалістів", здатних сприймати всі директиви "зверху" і беззастережно втілювати їх у життя. Найбільші надії поклалися на викладацькі кадри, які мали виховувати молоде покоління в дусі відданості соціалістичним ідеалам.

У повоєнні роки державна культурна політика підпорядковувалася завданню будь-якими засобами покінути з національно-визвольним рухом. Саме цей фактор став домінуючим при формуванні науково-педагогічних кадрів вузів західного регіону. За загальноприйнятим у Радянському Союзі стандартом повністю уніфікувалася система народної освіти, вищих та середніх навчальних закладів.

У перші повоєнні роки поповнення викладацького складу відбувалося в основному за рахунок демобілізованих з лав Радянської армії викладачів та випускників вузів. Добором та розподілом кадрів займалися безпосередньо партійні органи. Крім того, в західні області в 1944—1945 рр. було направлено 938 наукових працівників, у тому числі 137 професорів та доцентів²⁰. Цей факт, звичайно, можна пояснити значним розширенням мережі вузів у регіоні, проте водночас представники місцевої інтелігенції часто не мали змоги займатися педагогічною діяльністю через нібито політичну неблагонадійність.

Поповнення викладацького складу науковими співробітниками із Сходу, безумовно, відіграло позитивну роль, оскільки сприяло широкому розгортанню наукової роботи та підготовці кадрів спеціалістів. Однак більшість прибулих взагалі не володіла українською мовою або знала її погано. Крім того, переведення кваліфікованих кадрів відбувалося переважно за традиціями того часу — авторитарно, без врахування бажання людей, яких відривали від звичайного оточення, родини. Все це призводило до плінності кадрів, породжувало упереджене ставлення до місцевого населення.

Основною і найбільш масовою формою підготовки працівників науки була аспірантура з відривом і без відриву від виробництва. Якщо в 1945 р. в аспірантурі Західного регіону навчалися 20 осіб, то в 1955 р. —

вже 367²¹. Найбільш поширеною, особливо в педагогічних вузах, була однорічна аспірантура.

Протягом 1947—1954 рр. відкрилася аспірантура при львівських вузах: педагогічному, торгово-економічному, поліграфічному, ветеринарному та сільськогосподарському; Івано-Франківському та Чернівецькому медичних інститутах.

Однак робота аспірантури нерідко гальмувалася самим Міністерством. Плани набору аспірантів визначалися зверху, в ряді випадків вони передбачали прийом на спеціальності, з яких були відсутні наукові керівники. Крім того, не завжди враховувалися специфічні особливості Західного регіону.

Отже, в досліджуваній період відбувалося не тільки кількісне, а і якісне зростання викладацького складу вузів Західного регіону, про що свідчить таблиця 2.

Таким чином, за період з 1944 по 1955 рр. загальна кількість науково-педагогічних кадрів зросла у 4,4 раза, кількість викладачів із ступенем кандидата наук — у 12,3 раза, а їх питома вага збільшилася з 15 % до 43 %. Щодо працівників вищої наукової кваліфікації - професорів та докторів наук, то їх кількість за відповідні роки зросла лише удвічі.

Недовіра до місцевого населення була визначальною рисою сталінської кадрової політики. Арешти і звільнення з роботи інтелігенції розпочалися на західних землях практично відразу після їх визволення від фашистської окупації. У Львівському університеті, наприклад, з вересня 1947 по квітень 1948 рр. за підозрою у націоналізмі було звільнено і виселено вглиб СРСР 37 професорів, доцентів, асистентів. Серед них: О. Терлецький — зав. кафедрою історії західних і південних слов'ян, О. Надрага — доцент кафедри державного права, П. Коструба — зав. кафедрою української мови, К. Забарилло — зав. кафедрою західних літератур та ін.²²

Органи МДБ постійно звітували перед ЦК КП(б)У про політично неблагонадійну інтелігенцію, серед якої чільне місце займав професорсько-викладацький склад вузів. Цікавою з цього приводу є довідка МДБ Львівської області, датована листопадом 1949 р., де вказано, що у Львівському університеті налічувалося 55 неблагонадійних викладачів, а 19 з них підозрювалися у приналежності до ОУН, в політехнічному інституті, відповідно, 40 та 11; медичному — 92 та 44²³. У січні 1950 р. у Львові відбулися загальноміські збори вузівського партійного активу, які накреслили шляхи боротьби з неблагонадійними викладацькими кадрами. Тільки за три місяці (січень — березень 1950 р.) було проведено майже 2 тис. зборів, де виступили понад 10 тис. чол. Гострій критиці піддавалися ті викладачі, які "проявляли аполітичність, буржуазний об'єктивізм, елементи націоналізму, низькопоклонство перед буржуазним Заходом"²⁴.

Головним методом перевиховання західноукраїнської інтелігенції партійні ідеологи вважали боротьбу проти "буржуазної" концепції історії України М. Грушевського та його послідовників. З цією метою у

Таблиця 2

Науково-педагогічні кадри	1944/45 н. р.	1955/1956 н. р.
Професори та доктори наук	49	109
Доценти та кандидати наук	87	1072
Викладачі без наукового ступеня	427	1297
В с ь о г о	563	2478

Львівському університеті проводилися пленарні засідання кафедр історичного факультету. Головний удар спрямовувався проти професорів І. Крип'якевича та М. Кордуби, які намагалися стати на захист історичної спадщини М. Грушевського. У звіті комісії управління пропаганди і агітації ЦК ВКП(б) про перевірку стану ідеологічної роботи в Україні, датованому липнем 1946 р., наголошувалося, що "запеклі націоналісти Крип'якевич, Кордуба та ін. мають можливість і зараз із кафедр інститутів проводити свої ворожі націоналістичні теорії. Вони звеличують Грушевського, як "борця проти поневолення", і "будь-яких зусиль денационалізації з боку агресивних народів" (мається на увазі російський народ)"²⁵. За ідеологічними нападками не заборилися й "організаційні висновки". Відомий галицький історик М. Кордуба, не витримавши цькування, у 1947 р. помер. А на І. Крип'якевича чекало "почесне заслання" до Києва. Подібні акції здійснювалися і в інших вузах.

Намагаючись посилити ідеологічний вплив на викладачів та студентів, партійні організації на місцях створили цілу мережу університетів марксизму-ленінізму, при вузах діяли гуртки по вивченню історії КПРС. Кафедрам марксизму-ленінізму, історії КПРС, філософії відводилася головна роль у вузах будь-якої фахової спрямованості. Так, у постанові Закарпатського обкому КП(б)У "Про викладання біологічних наук в Ужгородському університеті" (листопад 1948 р.) йшлося про те, що "кафедра основ марксизму-ленінізму, покликана бути провідною кафедрою університету, не викрила своєчасно методологічних помилок у викладанні біологічних дисциплін..."²⁶. Про яку об'єктивність науки може йти мова, коли над нею тяжіє партійність?!

Аналізуючи підготовку та діяльність професорсько-викладацького складу, слід відзначити також зневажливе ставлення більшості викладачів до української мови. Під прапором сталінської теорії "зближення і злиття націй" в західних областях знеособлювалися національна культура, народні традиції, рідна мова. Непоодинокими були випадки, коли приїжджі спеціалісти з погордою ставилися до місцевих жителів та їх мови. Так, декан вокального факультету Львівської консерваторії С. Ф. Шилтов цинічно заявив: "Это дурацкий украинский язык не намерен изучать"²⁷.

Навіть ЦК КП(б)У в документах, що не призначалися для широкого загалу, змушений був визнати, що боротьба проти "буржуазно-націоналістичної ідеології" часто проводилася невміло, мали місце адміністрування, надмірна підозрливість щодо місцевих кадрів, штучне протиставлення "східняків" і "західняків". Зокрема, в проекті рішення про стан ідейно-політичного виховання інтелігенції м. Львова та області (1947 р.) зазначалося, що "мають місце певні порушення національної політики, зокрема в питаннях про мову. Незадоволення певної частини інтелігенції викликають такі факти, як викладання в багатьох вузах ряду дисциплін (як правило, суспільних наук) російською мовою, поширення Вівіско, прейскурантів з російським текстом тощо"²⁸.

Мовою викладання у більшості вузів регіону переважно була російська. Окремі спроби перевести навчальний процес на українську мову ускладнювалися відсутністю підручників та спеціальної літератури. В Ужгородському університеті з 184 дисциплін, які викладалися в університеті в 1953 р., українською мовою читалися лише 54 (30 %), українською та російською — 38 дисциплін (20 %), російською — 92 (50 %) ²⁹. З 200 викладачів Чернівецького університету тоді ж українською мовою викладали лише 59 осіб (30 %) ³⁰. Ще гірше становище склалося в Чернівецькому медичному інституті, де з 143 викладачів українською мовою проводили заняття всього 13 чол. (10 %) ³¹. І якщо українська мова ігнорувалася у вузах, то цілком зрозуміло, що це призводило до її витіснення із сфери вжитку.

Як зазначалося вище, партійне керівництво з недовірою ставилося до місцевих кадрів. Цю практику було засуджено на пленумі ЦК Компартії України (червень 1953 р.), де визнавалося "незадовільним керівництвом ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР західними областями України". До недоліків цього керівництва було цілком слушно віднесено "порочну практику... висування на керівну партійну і радянську роботу в західних областях України переважно працівників з інших областей УРСР"³². Після цього відбулися пленуми обкомів партії західних областей, на яких дискредитація місцевих кадрів визнавалася хибною. Особливо розглядалися питання, пов'язані із становищем місцевих викладачів вузів. На пленумі Чернівецького обкому Компартії України (червень 1953 р.), зокрема, вказувалося на те, що "у вузах м. Чернівці з 360 професорів і викладачів до числа місцевої інтелігенції належить лише 21 чол. За період з 1945 р. лише один викладач із місцевого населення захистив кандидатську дисертацію. У складі деканів та завідуючих кафедрами немає жодного західного українця"³³. А ректор Чернівецького університету К. М. Леуцький зауважив: "Університет готував для себе кадри докторів наук. Після захисту дисертацій доктора наук Львова забрали до Москви, Кравченка — до Києва, Дмитрієва — до Ростова. То хто ж за такого стану буде готувати висококваліфікованих фахівців з місцевого населення?"³⁴. Ректор Ужгородського університету Г. В. Ткаченко у виступі на пленумі Закарпатського обкому Компартії України (червень 1953 р.), зазначив, що "з 115 викладачів університету уродженців західних областей лише 24 чол. На керівній роботі (зав. кафедрами) — 3 чол."³⁵.

Все це було прямим наслідком сталінської кадрової політики — політики недовіри до місцевої інтелігенції. Перший секретар ЦК КПУ О. І. Кириченко на липневому (1953 р.) пленумі ЦК КПРС відкинув цю, об'єктивно слушну критику, заявивши, що такі терміни, як "західноукраїнська інтелігенція", "русифікація", "Західна Україна" вже давно в Україні не вживаються³⁶.

Зрозуміло, всі ці процеси гальмували розвиток вищої освіти на західноукраїнських землях. Проте, попри всі труднощі, заборони і гоніння, репресії та терор, краща частина західноукраїнської інтелігенції, в тому числі науковці і викладачі, намагалися зберегти свою національну свідомість, чим сприяли розвитку вищої освіти в західному регіоні України.

¹ Б о й ч у к А. Мої переживання під большевиками, 1939—1940 // На християнській ниві: Спомини. — Нью-Йорк, 1978. — С. 107.

² Радянська Буковина- 1955. - 25 верес.

³ Радянський Львів. — 1939—1955: Документи і матеріали. — Львів, 1956. — С. 224, 450.

⁴ Н а з а р е н к о Е. К. Триста лет Львовского университета. — Львов, 1961. — С. 87.

⁵ Державний архів Чернівецької області, ф. Р-82, оп. 3, спр. 12, арк. 17 (далі — ДАЧО).

⁶ Державний архів Львівської області, ф. П. 3, оп. 2, спр. 484, арк. 17 (далі — ДАЛО).

⁷ Там же, спр. 116, арк. 8.

⁸ Там же, оп. 1, спр. 278, арк. 28.

⁹ Там же, арк. 34.

¹⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4849, оп. 1, спр. 2512, арк. 51 (далі — ЦДАВО України).

¹¹ ДАЛО, ф. П. 3, оп. 2, спр. 181, арк. 33.

¹² Архів Служби Національної Безпеки України по Чернівецькій області, спр. П-5032.

¹³ Докл. див.: М а р у с и к Т. В. Репресоване студентство // Буковинський журнал. — 1995. — № 1—2. — С 117—124.

¹⁴ ДАЛО, ф. П. 4, оп. 2, спр. 334, арк. 347—348.

¹⁵ ЦДАВО України. ф. 4849. оп. 1. спр. 2512. арк. 54.

- ¹⁶ ДАЛО, ф. Р-119, оп. 26, спр. 4, арк. 4.
¹⁷ Закарпатська правда. — 1948. — 30 січня.
¹⁸ Советское Закарпатье. — 1949. — 4 септября.
¹⁹ ДАЧО, ф. Р-82, оп. 3, спр. 11, арк. 1.
²⁰ ЦДАВО України, ф. 4849, оп. 1, спр. 2520, арк. 4.
²¹ Там же, ф. 582, оп. 10, спр. 792, арк. 27101.
²² ДАЛО, ф. П. 3, оп. 2, спр. 610, арк. 5.
²³ Там же, ф. П. 4, оп. 1, спр. 377, арк. 58—59.
²⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 70, спр. 1842, арк. 12—13 (далі — ЦДАГО України).
²⁵ Там же, спр. 464, арк. 18.
²⁶ Державний архів Закарпатської області, ф. 1, оп. 6, спр. 543, арк. 38 (далі — ДАЗО).
²⁷ Рубльов О. С, Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. — К., 1994. — С. 235.
²⁸ Там же. — С. 231.
²⁹ ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 2113, арк. 18.
³⁰ ДАЧО, ф. 1, оп. 2, спр. 1933, арк. 34.
³¹ Там же, арк. 36.
³² Гарань О. В. Проблеми формування національних кадрів в західних областях УРСР в другій половині 40-х—50-х рр. // Укр. іст. журн. — 1989. — № 10. — С. 62.
³³ ДАЧО, ф. 1, оп. 2, спр. 1333, арк. 34, 42.
³⁴ Там же.
³⁵ ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 2113, арк. 110.
³⁶ Пленум ЦК КПСС. — 2—7 июля 1953 г.: Стенографический отчет // Известия ЦК

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

О. В. ПАВЛЮК (Київ)

Радянофільство Є. Петрушевича: переконавання чи вимушеність?

29 серпня 1995 р. минуло 55 років з дня смерті відомого західно-українського політичного діяча, посла Галицького сейму у Львові (1910—1914 рр.), депутата Віденського парламенту (1907—1918 рр.) і голови Української парламентської репрезентації (1917—1918 рр.), президента Української національної ради Західноукраїнської Народної Республіки Євгена Петрушевича. Ця дата минула непомітно, як і останні роки його життя, котрі колишній президент і диктатор ЗУНР провів на чужині у складних матеріальних умовах, підтримуваний лише апостольським вікарієм для українців у Німеччині отцем Петром Вергуном та гетьманом Павлом Скоропадським¹. Петрушевич помер на 78-му році життя у містечку Гермсдорф поблизу Берліна, майже всіма забутий. Навіть скромний пам'ятник на його могилі з'явився лише у 1959 р. завдяки зусиллям торонтського Об'єднання українських правників.

Політичні опоненти Петрушевича звинувачували саме його в проведенні невдалої політики на міжнародній арені в 1919—1923 рр., що призвела до окупації Східної Галичини Польщею. Інші не змогли пробачити йому "зраду" ідеї соборності України, пам'ятаючи про конфлікти між Петрушевичем і Симоном Петлюрою та про листопадову 1919 р. угоду між Українською галицькою армією і Добровольчою армією генерала Антона Денікіна. Всі разом закидали Петрушевичу радянофільство. Так, Олександр Шульгін писав, що Галичина "була цілковито перейнята своєю вужчою справою. Галичина в той час боролася виключно за своє буття, супроти Польщі. А серед її діячів панували різні думки: одні попросту шукали захисту на Сході, все одно чи у Леніна, чи у Денікіна, безоглядно орієнтуючися на Москву. Це був Петрушевич і з ним Панейко, відомі галицькі неомосквофіли"².

Чи справді Петрушевич симпатизував радянській владі? Чи були у нього зв'язки з радянською Україною і Росією, і якщо так, що й коли змусило його встановити їх і як вони розвивалися? Сьогодні неможливо, на жаль, дати вичерпну відповідь на ці питання. З огляду на делікатність теми вона протягом тривалого часу замовчувалась як українською радянською, так і українською зарубіжною історіографією. Залишилися обмаль документів, а ті, що нам пощастило виявити, мають фрагментарний характер і свідчать про надзвичайну конфіденційність контактів між урядом ЗУНР і радянським партійно-державним керівництвом, адже в їхньому афішуванні не були зацікавлені обидві сторони. Автор робить лише першу спробу висвітлити цю маловідому сторінку української історії. Сподіваємося, що стаття дасть поштовх новим науковим пошукам та приверне громадський інтерес до незаслужено забутої постаті Є. Петрушевича.

Уперше альтернатива можливого порозуміння з радянською владою постала перед Є. Петрушевичем і урядом ЗУНР навесні 1919 р. Після чотирьох місяців запеклої боротьби, у середині березня, відбувся перелом на польсько-українському фронті в Галичині: польським військам, посиленим за рахунок частин, що прибули з Познані, вдалося перейти у наступ і відкинути Українську галицьку армію від Львова. Водночас під

натиском Червоної армії на Правобережжі відступала Директорія УНР, яка ще 2 лютого була змушена залишити Київ і відійти до Вінниці, а потім — до Рівного. Надії галицького уряду — Державного Секретаріату — на допомогу УНР у війні проти поляків не виправдовувалися. Директорії було не під силу втручатися у події на галицькому фронті, і де-юре вона навіть не була з Польщею у стані війни.

Ситуація ускладнилася ще більше, коли революційна пожежа запалала у Європі. 21 березня було проголошено Угорську Радянську республіку, проти якої одразу перейшли у наступ румунські та чехословацькі війська. У зовнішній політиці Будапешт почав орієнтуватися на комуністичну Москву. Як писав пізніше міністр закордонних справ радянської Угорщини Бела Кун, "ми сподівалися, що нам як-небудь вдасться утриматися, доки не встановиться через Галичину зв'язок з Росією"³.

Потребуючи військової допомоги ленінського Раднаркому для утримання влади в країні, Бела Кун звернувся до колишнього голови Директорії УНР Володимира Винниченка, який тоді перебував у Відні, з пропозицією посередництва між українськими лівими соціалістичними течіями і російським Раднаркомом для створення в Україні радянського уряду, який мав би "ліквідувати Директорію і галицький Державний Секретаріат"⁴. Очевидно, майже не розраховуючи на "ліквідацію" Державного Секретаріату, Бела Кун водночас неофіційно запропонував галицькому представникові у Будапешті Ярославу Біберовичу своє посередництво у переговорах між урядами ЗУНР і радянської Росії.

Пропозиція угорського міністра розглядалася на засіданні галицької Ради державних секретарів 31 березня. У ході її обговорення виявилися певні розбіжності. Заступник державного секретаря ЗУНР у закордонних справах Михайло Лозинський виступив за "неофіційні розмови" з урядом Угорщини щодо миру із "советами". Виконуючий обов'язки держсекретаря у закордонних справах Лонгин Цегельський запропонував вести переговори безпосередньо з російським радянським урядом, але за умови визнання суверенітету України і виведення "більшовицьких військ за означену демаркаційну лінію". Проте більшість членів уряду, зокрема його голова В. Голубович і держсекретарі О. Бурчинський та А. Артимович, рішуче висловилися проти будь-яких переговорів. Показовою була аргументація голови УНР-Ради Є. Петрушевича, який також брав участь у цьому засіданні уряду. Він зазначив, що "тепер всякі переговори з Советом були би небезпечні, бо вони були би голосні — а се довело би до розбиття переговорів з Антантою"⁵. Зрештою, пропозицію Б. Куна було відхилено. Коли за два тижні, під час візиту до Станіслава угорської торговельної місії, її голова д-р Кіш вдруге звернувся з подібною пропозицією, в держсекретаріаті на неї не звернули уваги⁶.

Така позиція керівництва ЗУНР щодо взаємин з більшовиками не змінилася й пізніше. У другій половині квітня Червона армія робила все можливе, аби завдати остаточної поразки військам УНР і прорватися до Угорщини. Командуючий радянськими військами в Україні Володимир Антонов-Овсієнко згадував: "Виникла велика спокуса для нашої армії... ударом через Галичину піти на з'єднання з Угорщиною. Та це означало вступити у відкриту боротьбу з галицькими націоналістами"⁷. Сил для цього не вистачало, і тому виникла потреба досягти домовленості з урядом ЗУНР.

Враховуючи суперечності, які існували між наддніпрянськими і галицькими керівниками, Раднарком УСРР запропонував Державному Секретаріатові провести сепаратні переговори⁸. 7 травня голова РНК УСРР Христіан Раковський надіслав до Станіслава ноту, в якій висловлювався намір "утриматися від усіх військових операцій на території Східної Галичини за умови, що уряд Східно-Галицької Народної Республіки... припинить воєнні дії проти УСРР". У документі також наголошу-

валосся, що "питання політичної організації Східної Галичини є внутрішньою справою галицьких робітників і селян", котрі "самі шляхом власної збройної боротьби встановлять радянську владу"⁹. Через день з відозвою до "Трудящих Галичини і робітників цілого світу" звернувся Український Центральний Виконавчий Комітет (УЦВК). Запевняючи, що Червона армія може перейти кордон лише для надання допомоги трудящим, а також у разі потреби "добити цю гадину", тобто війська УНР, УЦВК водночас закликав галицьких робітників і селян повалити "владу поміщиків і капіталістів"¹⁰.

Демагогічний характер цих звернень був очевидним. З одного боку, визнавалося право галичан (щоправда, лише робітників і селян) самим обирати форму влади на своїй території, а з іншого, — заявлялося, що цією формою мають бути тільки ради, і населення відкрито закликалося до повалення власного уряду. ЗУНР називалася "Східно-Галицькою Народною Республікою". Радянська влада, здається, розраховувала не стільки на порозуміння з урядом ЗУНР, скільки на революційні виступи галицьких трудящих. Тому результат таких відозв передбачити було неважко.

У ніч на 10 травня радіотелеграма (нота) Раковського була зачитана на засіданні Державного Секретаріату. Всі промовці (В. Голубович, В. Курманович, С. Витвицький) висловилися проти запропонованих переговорів з огляду на можливість виникнення конфлікту з Антантою і негативну позицію Директорії. Крім того, на думку начальника штабу УГА генерала Віктора Курмановича, "коли большевики просять о перемир'ї, се доказ, що з ними зле"¹¹.

Наступного дня пропозиція керівництва УСРР дискутувалася на спільному засіданні уряду ЗУНР, членів Директорії Федора Швеця і Опанаса Андрієвського та голови Ради народних міністрів УНР Бориса Мартоса. Останній проінформував присутніх про точку зору С. Петлюри і уряду УНР — поради Раковському звернутися безпосередньо до Директорії. Всеволод Голубович і Йосип Безпалко виступили за те, щоб взагалі ніякої відповіді не давати. Тільки Цегельський знову відстоював необхідність розпочати переговори, вважаючи, що одинокий "фронт, котрий можна зліквідувати, — більшовицький фронт"¹². 24 травня він ще раз закликав уряд ЗУНР розпочати переговори, але не одержав позитивної відповіді. Як зауважив Петрушевич, "на всій Україні ведуться повстання, большевизм померкає"¹³. Пропозиція Раковського лишилася без відповіді.

Антонов - Овсієнко спробував встановити безпосередній контакт з командуванням УГА. За дорученням Ради оборони УСРР він разом з Володимиром Затонським і Олександром Шумським виїжджав до Волочиська, де висловив готовність постачати Галицькій армії зброю за умов повного розриву з Петлюрою і сприяння у ліквідації його військ; реорганізації Галицької армії з вигнанням "контрреволюційного" офіцера; передачі вантажів, евакуйованих до Галичини; і, нарешті, пропуску радянських військ для боротьби проти румунів¹⁴. Для зустрічі і переговорів з радянськими делегатами від галицького командування так ніхто й не прибув.

Отже, спроби перших контактів між радянською Росією і Україною, з одного боку, та ЗУНР, — з іншого, не привели до конкретних результатів. Раковський і Антонов - Овсієнко висували завідомо неприйнятні умови переговорів, що передбачали повний розрив галичан з УНР. Крім того, більшовицька ідея світової революції передбачала скасування всіх кордонів в Європі, не кажучи про Східну Галичину. Галицьких робітників і селян відверто закликали до збройного виступу проти власного уряду. Зі свого боку, лідери ЗУНР не вірили у щирість більшовицьких пропозицій, силу і довготривалість існування радянської влади. По-друге, Станіслав боявся, що контакти з більшовиками

викличуть незадоволення Антанти, яка, на думку західноукраїнських лідерів, мала вирішальне слово у розв'язанні східногалицького питання. Недаремно у всіх ногах і зверненнях до західних держав Петрушевич і Державний Секретаріат підкреслювали значення Східної Галичини у боротьбі з більшовизмом. І, нарешті, важливу роль у визначенні позиції наддністрянського уряду відіграв її союз з Директорією: адже внаслідок Акту злуки від 21 січня 1919 р. ЗУНР була частиною УНР. До осені 1919 р. Петрушевич вірив у кінцевий успіх соборної України, тому йшов на компроміси з Директорією, незважаючи на партійні суперечності і різні зовнішньополітичні пріоритети двох республік.

Після прибуття на галицький фронт польської армії під командуванням генерала Галлера і початку загального наступу в середині травня становище УГА і уряду ЗУНР стало катастрофічним. Наприкінці місяця поляки досягають найголовнішого — окупували нафтові райони і встановили спільний кордон з Румунією. Західноукраїнське керівництво розглядало різні варіанти подальших дій. Активізувалися політичні сили, що схилилися до порозуміння з радянською Україною і Росією. Так, посол Великобританії у Берні Г. Румболд надіслав міністру закордонних справ Дж. Бальфуру цікавий документ — лист групи західноукраїнських політиків, які перебували у Відні (прізвища не вказувалися), до Б. Куна від 13 червня. У ньому зазначалося, що група, "маючи вирішальний вплив на селян і робітничий клас в Західній Україні", визнає радянську систему як "єдино можливу форму політичної організації". Автори пропонували усунути від влади уряди УНР і ЗУНР, об'єднати західноукраїнські війська з радянськими в Україні і розпочати спільний наступ проти польської армії в Галичині і на Волині та проти румунських військ у Галичині й на Буковині. Далі планувалося укласти економічну та військову угоди з радянськими урядами у Москві і Будапешті. Натомість висувалася вимога об'єднати всі етнографічні українські землі в "цілковито незалежну і суверенну Українську Радянську Республіку" з "гарантією культурної і економічної автономії для національних меншин, включаючи євреїв". Уряд мав бути сформований переважно з українців, державною мовою повинна стати українська. Група просила передати ці пропозиції, що "можуть мати надзвичайну важливість для розвитку радянської системи в Європі", Раковському, Леніну і Троцькому¹⁵.

25 червня 1919 р. Найвища Рада Паризької мирної конференції ухвалила рішення, за яким Варшава дістала дозвіл на тимчасову військову окупацію Східної Галичини до р. Збруч. Польський уряд не забарився ним скористатися. Враховуючи майже безнадійне становище Галицької армії, командування Червоної армії ще раз запропонувало укласти угоду про спільний фронт і боротьбу проти Петлюри за постачання військового спорядження. До Чорткова, де тоді перебував Петрушевич і Начальна Команда УГА, приїхала делегація Червоної армії. Як стверджує дослідник історії ЗУНР професор О. Ю. Карпенко, командуючі корпусами УГА генерали Мирон Тарнавський і Осип Микитка розпочали переговори¹⁶. Інших відомостей про переговори, якщо вони взагалі відбулися, ми не маємо.

Занепокоєний цим, уряд УНР надіслав Петрушевичу відповідний запит. Судячи з відповіді, Петрушевич, який ще 9 червня оголосив себе Диктатором ЗУНР, не погодився на таку кардинальну зміну зовнішньополітичного курсу. 8 липня Диктатор написав голові РНМ УНР Б. Мартосу: "В Чорткові ані Диктатор, ані ніхто другий не прийняв більшовицьких відпоручників, і вони, не дочекавшись до вечора ніякої розмови, вернулися на фронт... Виходить ясно, що з більшовиками не ведено ніяких переговорів, ані заключено з ними ніякої умови"¹⁷.

40-тисячна Галицька армія могла надати суттєву допомогу військам УНР. Це добре усвідомлював Петлюра, який разом з представниками

свого уряду і військового командування з 9 липня майже без перерви їздив до Чорткова для переговорів з галицьким керівництвом. Нарешті, після тривалих розмов і вагань Петрушевич дав згоду на перехід УГА на Поділля, на невелику територію, контрольовану наддніпрянським урядом. 16—18 липня 1919 р. Галицька армія перейшла Збруч, відкривши нову сторінку у взаєминах двох українських урядів.

Бойове співробітництво армій УНР і ЗУНР, однак, тривало недовго, і вже восени 1919 р. злука завершилася повним розривом. У листопаді командування УГА, намагаючись врятувати знесилену поразками на фронтах і епідемією тифу армію, розпочало переговори з представниками Добровольчої армії генерала Денікіна. В результаті було підписано протокол, за яким УГА перейшла на бік Денікіна. З іншого боку, уряд УНР в особі міністра закордонних справ Андрія Лівича підписав 2 грудня у Варшаві декларацію, в якій визнав приналежність Східної Галичини до Польщі.

Як відомо, на початку 1920 р. УГА зробила черговий різкий поворот, уклавши угоду з Червоною армією і змінивши свою назву на Червону українську галицьку армію (ЧУГА). Є підстави стверджувати, що Петрушевич був непричетний до цього кроку галицьких військових, адже, опинившись наприкінці 1919 р. в еміграції у Відні, він фактично втратив контроль над рештками своєї армії.

У Відні Петрушевич розпочав бурхливу міжнародну діяльність. Проте до середини 1920 р. зовнішня політика ЗУНР була нечіткою. Її викристалізацію загальмувала польсько-радянська війна, що розпочалася 25 квітня спільним наступом на Київ військ Ю. Пілсудського і двох українських дивізій С. Петлюри. Переломною для Петрушевича стала середина липня 1920 р., а саме переможний марш Червоної армії на Варшаву і міжнародна конференція у бельгійському містечку Ота. Укладений 10 липня договір між державами Антанти і Польщею передбачав запрошення західноукраїнських представників на майбутню конференцію для вирішення статусу Східної Галичини, а нота міністра закордонних справ Великобританії Керзона залишала Східну Галичину поза межами Польщі.

На зміну міжнародної кон'юнктури Петрушевич відреагував негайно. 25 липня він видав розпорядження про організацію "Уряду Диктатора ЗУНР" з осідком у Відні. Було взято курс на пропагування ідеї незалежної Галицької Республіки. Як і раніше, основні надії Петрушевич покладав на Великобританію, котра з різних причин протидіяла намаганням Варшави і Парижа остаточно вирішити східногалицьку проблему на користь Польщі.

Водночас з середини 1920 р. погляди Петрушевича дедалі частіше зверталися до радянської України і Росії. Разом із розчаруванням у політиці Заходу, який у червні 1919 р. дав згоду на військову окупацію Польщею Східної Галичини, і консолідацією радянської влади в Україні та Росії зростала вага останніх в очах західноукраїнської еміграції. Її кола плекали надію на поразку Варшави у радянсько-польській війні, наслідком якої стало б визволення Східної Галичини від панування Польщі. Влітку 1920 р. такий перебіг подій здавався цілком реальним. 1 серпня на частині галицької території, зайнятій радянськими військами, було проголошено Галицьку Соціалістичну Радянську Республіку на чолі з В. Загонським, що проіснувала до 21 вересня того ж року. Син президента ЗУНР Антін Петрушевич писав у цей час у приватному листі до заступника Уповноваженого уряду ЗУНР у закордонних справах Григорія Микитея: "Виключно мілітарним успіхам червоної армії завдячуємо, що взагалі заговорено про Східну Галичину, як про отверте міжнародне питання. Если большевики будут побиті, нам знову останеться один вихід — угода з поляками"¹⁹.

Такі настрої дедалі більше поширювались в урядових колах ЗУНР. Коли ж наступ Червоної армії було зупинено, і у Ризі розпочалися радянсько-польські переговори, Петрушевич та його оточення сподівалися, що радянські уряди України і Росії не визнають анексію Польщею Східної Галичини і тим самим підтримають останню на міжнародній арені. Петрушевич був переконаний, що "всю нашу надію на кращу будучину покладати можна лиш на большевицьку Росію та Лондон"²⁰. Цікаво також, що, на думку зунрівських лідерів, "їх [більшовиків. — О. П.] володіння в Галичині було багато краще від польського"²¹.

21 вересня у Ризі відбулося перше офіційне пленарне засідання радянсько-польської мирної конференції, яка з перервами засідала до березня наступного року. До складу радянської делегації на чолі з Адольфом Йоффе входили на різних етапах переговорів представники уряду УСРР Дмитро Мануїльський, Еммануїл Квірінг та Юрій Коцюбинський. Петрушевич направив на переговори неофіційну галицьку делегацію у складі Костя Левицького (голова), Луки Мишуги, Осипа Назарука та Ернеста Брайтера. Зунрівські представники прибули до Риги 26 вересня, коли переговори вже розпочалися. Одразу вони звернулися до учасників переговорів з ногою, в якій попередили про не»лейтимальність будь-якого рішення щодо статусу Східної Галичини без згоди УНРади ЗУНР²².

Протягом першого етапу радянсько-польських мирних переговорів (вересень—жовтень 1920 р.) якраз і було встановлено контакти між еміграційним центром ЗУНР та урядами УСРР і РСФФР. І якщо у 1919 р. ініціаторами налагодження взаємин виступали більшовики, то тепер ініціативу перебрав уряд ЗУНР. Таємна інструкція галицьким представникам, підписана Петрушевичем, ставила їм завдання "недопустити до того, щоб Галичина була силою мирового трактату між Польщею і Росією—Україною, признана в цілості або в часті Польщі". Делегація не повинна була брати участь у будь-яких польсько-радянських переговорах, навіть якби її запросили. Петрушевич боявся, що в разі визнання у Ризі приналежності Східної Галичини до Польщі факт участі зунрівських представників у переговорах міг серйозно зашкодити галицькій справі на міжнародній арені. Тому їм доручалося зайнятися головним чином пропагандистською діяльністю у ризькій пресі для роз'яснення позиції і домагань уряду ЗУНР²³. До речі, члени делегації спочатку не погодилися з тим, що їм апріорі заборонялося брати участь у переговорах, про що писали до Відня з Берліна, де перебували до 22 вересня²⁴. Крім того, інструкція забороняла зунрівським представникам вступати у будь-які зносини з польською делегацією, натомість зобов'язувала "увійти у контакт з російсько-українською [делегацією] та приєднати її до ідеї повного визволення Галичини з-під польського панування"²⁵.

Уряд ЗУНР розглядав також можливість висунення радянською делегацією вимоги про приєднання Східної Галичини до радянської України. У цьому випадку уряд ЗУНР планував відрядити до Риги авторитетного представника галицьких соціал-демократів (зокрема велися відповідні розмови з Семеном Вітиком, які через взаємну недовіру закінчилися безрезультатно)²⁶.

Виконуючи директиви уряду, Е. Брайтер конфіденційно зустрівся з головою радянської делегації А. Йоффе одразу після приїзду зунрівської делегації до Риги²⁷. Як свідчать документи, член УНРади і уряду ЗУНР Е. Брайтер, який вважав себе "незалежним соціалістом", відіграв велику роль у налагодженні відносин з більшовиками. Фактично він був довірною особою Петрушевича у цій справі. Не марнували часу й інші галицькі представники. Зокрема, О. Назарук зустрівся з Д. Мануїльським²⁸.

Радянська делегація не ухилялася від контактів з посланцями Петрушевича, адже прагнула використати галицьке питання для тиску на Варшаву на переговорах, аби остання не порушувала загальноукраїнське питання і позбавила своєї підтримки Петлюру і уряд УНР. Про це дещо пізніше Йоффе відверто заявив голові польської делегації Яну Дабському під час конфіденційної зустрічі²⁹. А на початку переговорів радянська делегація запропонувала Визнати незалежність Східної Галичини у принципі, а її остаточну долю мав би визначити проведений там референдум на основі загального, прямого, рівного і таємного голосування. Про це йшлося у другій статті радянського проекту мирного договору, який Йоффе представив 28 вересня³⁰.

Однак, зустрівши рішучий опір поляків³¹, радянські делегати швидко погодилися на лінію кордону, за якою Східна Галичина лишалася у складі Польщі, натомість остання відмовлялася підтримувати Петлюру, що й було зафіксовано у підписаному 12 жовтня попередньому польсько-радянському мирному договору. Російський Раднарком поспішав з укладенням миру з огляду на підготовку наступу проти білої армії Врангеля в Криму і можливість союзу між Варшавою і Врангелем. Тому ще 21—23 вересня В. І. Ленін направив телеграму Йоффе, в якій давав директиву робити максимум територіальних поступок, включаючи згоду на державний кордон між "Росією і Східною Галичиною", якщо поляки укладуть мирний договір протягом десяти днів³².

Цікаво, що В. Винниченко, який у 1920 р. на кілька місяців виїжджав у радянську Україну для устійнення умов свого можливого повернення на батьківщину, після розмов з радянським керівництвом виніс враження, яким поділився з урядом ЗУНР, що "російські більшовики не бажають самостійної Східної Галичини, ні її прилучення до радянської України" тому, що в обох випадках Східна Галичина "скріпила би визначно український елемент і його силу на великій Україні" і стала б "опорою небезпечної для большевицької Росії реакції"³³.

Вірогідно, у ставленні до Східної Галичини існували серйозні розбіжності між партійно-державними керівниками УСРР і РСФРР, які уряд ЗУНР намагався згодом неодноразово використати. Після повернення з Риги галицькі делегати звітували урядові, що вищеназваної точки зору дотримувалася "група Зінов'єва", натомість "група під проводом Раковського" вважала за необхідне підтримати прагнення галицьких українців до незалежності³⁴. Принаймні, Д. Мануїльський, повернувшись після переговорів, написав статтю, де засудив "імперіалістичний характер" Ризького договору і нагадав досвід Брест-Литовська, який показав, що немає кордонів, котрі не можна було б переглянути³⁵.

7 жовтня зунрівська делегація висловила рішучий протест проти умов попереднього польсько-радянського миру, який "не може мати ніякого значення, та його ніколи наш нарід за важне не признає"³⁶. Право остаточного вирішення долі Східної Галичини уряд ЗУНР залишав за Паризькою мирною конференцією.

Однак після укладення невігідного для Петрушевича миру між Польщею і РСФРР радянсько-зунрівські контакти не припинилися. Радянські делегати запевнили представників Петрушевича у приватних розмовах у Ризі, що РСФРР та УСРР будуть і надалі підтримувати незалежність Східної Галичини³⁷. Це дало підстави Г. Микитею написати представникові ЗУНР у США Л. Цегельському: "Совітська Росія і Радянська Україна стоять і далі на становищі державної самостійності Східної Галичини"³⁸.

18 березня 1921 р. радянсько-польські переговори у Ризі закінчилися підписанням мирного договору, зміст якого майже не відрізнявся від попереднього від 12 жовтня 1920 р. Завершальна фаза переговорів навес-

ні 1921 р. мала ще один важливий наслідок. Представник УСРР на переговорах Е. Квірінг надіслав на розгляд політбюро ЦК КП(б)У записку "Про дипломатичні представництва УСРР", в якій пропонував утворити закордонні представництва республіки у великих державах (Англія, США, Франція, Німеччина та Італія) і сусідніх країнах. Зокрема, він вважав за необхідне відкрити українське посольство у Варшаві і консульства у Львові, Тернополі і Станіславі. Квірінг писав: "Жодною мірою ми не можемо залишатися байдужими до дальшої долі Галичини і захоплених у нас Волині та Холмщини"³⁹.

Записка Квірінга була підтримана партійним керівництвом. Як наслідок протягом 1921 р. радянська Україна встановила дипломатичні відносини з кількома європейськими країнами.. Вже у травні 1921 р. до Праги приїхав Повноважний представник УСРР в ЧСР Михайло Левицький, а у середині вересня до Берліна прибув Уповноважений представник УСРР в Німеччині Володимир Аусем. До Варшави у жовтні було призначено послом радянської України Олександра Шумського, а наприкінці грудня Повноважним представником УСРР в Австрії став Юрій Коцюбинський.

Дипломатичні представництва УСРР за кордоном пильно стежили за діяльністю української і західноукраїнської політичної еміграції та ставленням до неї в західних столицях⁴⁰. Зрештою, українські радянські представництва засновували не в останню чергу для того, аби протидіяти унерівським дипломатичним місіям і позбавити емігрантський уряд Петлори права представляти інтереси України. Як вважав Закордонний відділ ЦК КП(б)У, "енергійна діяльність української контрреволюції за кордоном вимагає не менш енергійної контрреакції"⁴¹. Дипломати радянської України вороже ставилися до існування в європейських центрах дипломатичних місій УНР, порушуючи перед відповідними урядами питання про їхню заборону. Разом з тим, до діяльності зунрівських представництв, які функціонували у Празі, Відні, Берліні, Лондоні, Парижі, Римі і Белграді, ставлення було нормальним і навіть зацікавленим.

Петрушевич, зі свого боку, досить швидко скористався з факту відкриття представництв УСРР за кордоном для встановлення з ними неофіційних зв'язків. Робилося це через довірену особу — російського емігранта Олексія Пфейля (в інших документах його прізвище подається як Фраль). Як свідчать документи, уперше Пфейля було представлено Михайлу Левицькому співробітником МЗС ЧСР у вересні 1921 р. Пфейль приїхав до Праги за дорученням Є. Петрушевича, аби з'ясувати ставлення радянської України до самостійності Східної Галичини. Адже Петрушевича "лякали радянизацією Галичини і приєднанням її до радянської України". М. Левицький, очевидно, не мав докладних інструкцій, а тому відповів Пфейлю, що згідно з Ризьким договором Харків (тодішня столиця УСРР) розглядає Східну Галичину як "внутрішнє галицько-польське питання". Однак у разі фактичного утворення незалежної галицької держави уряд УСРР не вважатиме себе зв'язаним Ризьким договором. Більше того, за словами М. Левицького, якщо Варшава розпочне в Галичині громадянську війну, "ми будемо змушені тим чи іншим способом навести порядок на своєму кордоні, але ми ніколи не прагнули і не прагнемо до загарбання і приєднання Східної Галичини до радянської України"⁴². М. Левицький повідомив у Наркомат закордонних справ про бажання зав'язати з ним відносини галицького представника у Празі Євгена Левицького і просив відповідних інструкцій⁴³. Окрім М. Левицького, О. Пфейль встановив зв'язки з російським дипломатом у Празі П. Мостовенком, який, здається, суттєво посприяв у налагодженні відносин між ЗУНР і РСФРР⁴⁴. Проте більш детальної інформації ми не маємо.

У цілому ж у 1921 р. взаємини між Петрушевичем і радянською Україною та Росією розвивалися досить мляво. З одного боку, радянська дипломатія не вважала, що укладення мирного договору з Польщею означало визнання окупації нею Східної Галичини, і продовжувала дивитися на східногалицьке питання як на остаточно не розв'язану міжнародну проблему. Зокрема, у ноті Народного комісаріату закордонних справ УСРР, врученій уряду Польщі 3 жовтня, висловлювався протест проти заходів Варшави, спрямованих на подальшу інкорпорацію Східної Галичини, і заявлялося, що "радянський уряд не буде вважати законним і обов'язковим для нього жодне рішення, що стосується державного ладу Східної Галичини, яке буде прийняте без його участі і вільного волевиявлення всього галицького народу"⁴⁵. До того ж, Варшава не поспішала виконувати свої зобов'язання за Ризьким договором, продовжуючи таємно підтримувати Петлюру і військові табори УНР на власній території.

¹ Максимчук І. О. Нарис історії роду Петрушевичів. — Чикаго, 1967. — С. 162.

² Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині. — Париж, 1934. — С. 26.

³ Пушкаш А. Внешняя политика Венгрии. Ноябрь 1918 — апрель 1927 г. — М., 1981. — С. 83.

⁴ Винниченко В. Відродження нації. — Київ; Відень, 1920. — Ч. III. — С. 322.

⁵ Львівський обласний державний архів (далі — ЛОДА), ф. 257, оп. 2, спр. 1449, арк. 16.

⁶ Лозинський М. Галичина в рр. 1918 — 1920. — Нью-Йорк, 1970 (Б.м., 1922). — С. 103.

⁷ Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне. — Л., 1933. — Т. IV. — С. 182.

⁸ Там же. — С. 185.

⁹ Советская Россия—Венгерская Советская Республика. 1919 год. Документы и материалы. — М., 1990. — С. 93.

¹⁰ Під прапором Жовтня. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні (1917—1920). Документи і матеріали. — Львів, 1957. — С. 104—106.

¹¹ ЛОДА, ф. 257, оп. 2, спр. 1449, арк. 27; Карпенко О. КХ Імперіалістична інтервенція на Україні 1918—1920. — Львів, 1964. — С. 171.

¹² ЛОДА, ф. 257, оп. 2, спр. 1449, арк. 27.

¹³ Там же, спр. 1458, арк. 3.

¹⁴ Антонов-Овсеенко В. Указ. соч. — С. 292.

¹⁵ Foreign Office Records (London, Great Britain). — 371/3965, 1919, Russia, doc. 97489; Ukraine and Poland in Documents 1918—1922. — Hunczak Taras, ed. — Vol. I. — New York, 1983. — P. 226—228.

¹⁶ Карпенко О. Ю. Назв. праця. — С. 183.

¹⁷ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі — ЦДАВО України), ф. 2192, оп. 1, спр. 2, арк. 261.

¹⁸ Докладніше про це див.: Верига В. Галицька Соціалістична Советська Республіка 1920 р. — Нью-Йорк, 1986; Тищик Б. Й. Галицька Соціалістична Радянська республіка (1920). — Львів, 1970.

¹⁹ Український Католицький університет (Рим, Італія). Архів уряду ЗУНР. — 293(ЩА). — Лист А. Петрушевича до Г. Микитя, 19.08.1920.

²⁰ Там же. — 3 листа з Відня до К. Левицького в Ризі, 1.10.1920.

²¹ Там же.

²² Українська делегація Східної Галичини в Ризі. — Відень, 1920. — С. 4—16; Назарук О. Галицька делегація в Ризі 1920 р.: Спомини учасника. — Львів, 1930. — С. 3—49.

²³ Архів уряду ЗУНР. — 294(III)D.

²⁴ Там же. — 294(III)Dz. — Протокол № 4 засідань делегації ЗУНР, Берлін, 15.09.1920; 293 (II)A. — Лист представника ЗУНР в Берліні Є. Левицького до С. Витвицького, 25.09.1920.

²⁵ Там же. — 294(III)D. — Цікаво, що польська дослідниця міжнародних аспектів східногалицького питання З. Заксше у 1970 р. висловила непідтверджену документами гіпотезу про сподівання галицьких українців на зближення з радянською делегацією в Ризі. Див.: Zaks Zofia. Radziecka Rosja i Ukraina wobec sprawy państwowej przynależności Galisji Wschodniej 1920—1923 // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. — 1970. — N 6. — S. 78.

²⁶ Там же. — 293 (II)A. — Лист з Відня (ймовірно, від С. Витвицького) до Є. Петрушевича у Лондоні, 1.10.1920; Лист з Відня до К. Левицького, 6.10.1920.

²⁷ Там же. — 294(III)Dz. — Протокол № 10 засідань делегації ЗУНР, Рига, 26.09.1920.

²⁸ Назарук О. Назв. праця. — С. 140, 142.

²⁹ W a n d y ' c z P i o t r S. Soviet-Polish Relations, 1917—1921. — Cambridge, 1969. — P. 265.

³⁰ Dokumenty i materialy do historii stosunkow polsko-radzieckich. — Т. III, ed. Gasiorowska-Grabowska N. et al. — Warszawa, 1964. — S. 437—441.

³¹ P a l i j M. The Ukrainian — Polish Defensive Alliance, 1919—1921. An Aspect of the Ukrainian Revolution. — Edmonton; Toronto, 1995. — P. 150—151.

³² Л е н і н В. І. Повне збір. творів. — Т. 36. — С. 123.

³³ Архів уряду ЗУНР. — 295(IV)А. — Лист уряду ЗУНР до делегації УНРади у Львові, 15.10.1920.

³⁴ Там же.

³⁵ М а н у и л ь с к и й Д. 3. О рижских переговорах // Коммунистический Интернационал. — 1920. — № 15. — С. 3077—3082.

³⁶ Н а з а р у к О. Назв. праця. — С. 145—147; Архів уряду ЗУНР. — 294(III)D.

³⁷ Архів уряду ЗУНР. — 295(IV)А. — Лист уряду ЗУНР до делегації УНРади у Львові, 15.10.1920.

³⁸ Там же. — 303 (I)А. — Лист Г. Микитея до Л. Цегельського. 28.11.1920.

³⁹ Цит. за: К у л ь ч и ц ь к и й С. В. УСРР в добу нової економічної політики (1921—1928 рр.). — К., 1995. — С. 131.

⁴⁰ Див., наприклад, звіти М. Левицького з Праги до Х. Раковського (ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 560, арк. 7—8, 64—67).

⁴¹ С л и в к а Ю. Ю. Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення. — К., 1973. — С. 184.

⁴² ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 560, арк. 70—71.

⁴³ Там же.

⁴⁴ Архів уряду ЗУНР. — 315(III)С. — Звіт О. Пфейля К. Левицькому, 18.08.1922.

⁴⁵ Цит. за: С л и в к а Ю. Ю. Назв. праця — С. 175—177

(Далі буде)

ДИСКУСІЇ

Б. І. ЯЦЕНКО (Ужгород)

Розвиток державного устрою України-Русі наприкінці XII ст.

(Проект Романа Мстиславича
і "Слово о полку Ігоревім")

Осмилення українським народом історичного шляху, пройденого з найдавніших часів, стало нагальною потребою сьогодення. Для нас це єдиний спосіб позбутися стереотипів перманентного васалітету і зайняти своє законне місце серед європейських фундаторів світової цивілізації. Особливо важливим є період становлення власне Русі-України в XII–XIII ст., після розпаду Київської імперії. Видатним державотворцем того часу був Роман Мстиславич Галицько-волинський (том. 1205 р.), який на короткий час об'єднав майже всі українсько-руські землі, і літопис згадує про нього, як про "приснопам'ятнаго самодержьца всея Руси"¹. Запропонований ним проект державного устрою передбачав закріпити спадковість володіння в отчинних землях і ввести виборність великого київського князя з числа шістьох удільних князів². У ньому враховувалися як тенденція до стабілізації отчин, так і прагнення до консолідації України-Русі в умовах дедалі зростаючої агресивності сусідніх народів, зокрема половців, Литви, угрів, поляків, і особливо хінови.

Процес утвердження сучасної правової Української держави посилив інтерес до минулого досвіду державотворення. В цьому руслі треба розглядати і недавню статтю О. П. Толочка "Конституційний проект Романа Мстиславича 1203 р.: спроба джерелознавчого дослідження"³. Слушною є висловлена вченим думка, що це джерело не можна вловні оцінити "в межах політичної історії", а між тим "жодної спроби відповідного аналізу ніколи не здійснювалося" (с. 22). Безумовно, що "сам принцип "вірогідності" проекту Романа Мстиславича не може бути продуктивним методом для визначення джерелознавчої надійності тексту проекту" (с. 24). Адже відчуття вірогідності — це ще не доказ автентичності документа, як і недовіра до нього не повинна впливати на об'єктивність наукової оцінки. У будь-якому випадку необхідно дати історико-критичний аналіз документа, бо лише так можна встановити його дійсну вартість. І таке дослідження має бути комплексним.

Наукова оцінка історичного джерела дається в процесі характеристики тексту та його мовних аналогів, вивчення обставин, часу й місця написання, внесення необхідних кон'єктур і забезпечення вірного прочитання, а також визначення політичного спрямування, ступеня достовірності фактів та їх значення в історичному поступі. Справа ускладнюється, якщо дослідникові доводиться мати справу не з оригіналом, а пізнішими копіями, коли необхідно враховувати мовні нашарування кількох епох і можливі деформації змісту, спричинені зміщенням понять. Ігнорування цього може призвести до випадання історичного джерела із соціально-політичного і культурного контекстів його епохи або до помилкового датування чи навіть висновку про підробку. Отже, потрібні і філологічна критика тексту, і його аналіз з погляду палеографічної трасології. Лише відтак можна робити певні висновки.

Однак О. П. Толочко обрав інший підхід: "Якщо у нас лишається підозра, що перед нами фальсифікат (а саме таке відчуття у автора цієї статті), мусимо піддати текст Татищева суто джерелознавчим процедурам, цілковито абстрагуючись на цей час від його змісту" (с. 24. — Виділено нами. — Б. Я). Як бачимо, дослідник схильний дати оцінку документа ще до його вивчення, з чим не можна погодитись. Крім того, відмовившись від аналізу змісту документа, О. П. Толочко позбавив його історичної основи, поставив поза контекстом епохи, що полегшило трактування його, як джерела XVIII ст, Тобто, джерелознавче дослідження було підмінене вивченням побутування документа в XVIII ст., його використання в "Истории Российской" В. М. Татищева. На жаль, О. П. Толочко некритично сприйняв висловлене в 1891 р. "побіжне зауваження" М. С. Грушевського, який, назвавши лист князя Романа "цікавим", все ж відніс проект до XVIII, а не XIII ст.⁴ Однак М. С. Грушевський не навів жодних доказів на підтвердження своєї думки, а О. П. Толочко прагне, судячи з усього, аргументувати її.

Вирішальний вплив на дослідження О. П. Толочка мали дві апріорні тези, які лягли в основу його оцінки даного документа: недовіра до "Истории" В. М. Татищева, яку він назвав "твором сумнозвісної джерелознавчої репутації" (с. 22), та до тексту послання Романа (с. 24). Основні зусилля О. П. Толочка спрямовані на те, щоб довести неправдивість свідчень В. М. Татищева щодо походження документа, лукавність російського історика в негативній оцінці проекту, оскільки, мовляв, ідеї Романа були ідентичні поглядам самого В. М. Татищева, який і написав цей текст. О. П. Толочко намагається навіть змоделювати технологію підробки, порівнюючи текст проекту з різними літописними статтями. Нарешті, критичній оцінці була піддана й особа Романа Мстиславича, який згідно з висловлюваннями польських хроністів теж не викликав довіри. Така в основному канва публікації О. П. Толочка, і ми розглянемо її в тій же послідовності, зосередивши, однак, увагу на тексті послання.

Відповідно до мети свого дослідження О. П. Толочко піддав аналізу насамперед свідчення В. М. Татищева про проект Романа у Другій (Т₂, примітка 569) та першій (Т₁, примітка 429) редакціях "Истории", де йдеться про заміну імені П. М. Єропкина (Т₁) на О. Ф. Хрущова (Т₂)*, який нібито виписав це послання з давнього новгородського літописця. Дослідник пояснює цю заміну так: "Татищев знав, що після втрати чоловіка вдова Хрущова розпродала "врознь" його бібліотеку і, отже, міг сподіватися, що ця обставина врятує його від перевірки" (с. 33). Проте подібні міркування ні на чому не ґрунтуються і далекі від джерелознавчого аналізу. Можна лише гадати, чим керувався В. М. Татищев, змінюючи ім'я інформатора, оскільки тут не виключена будь-яка випадковість. Свідчення про походження документа важливі лише тим, що В. М. Татищев пам'ятав про своїх однодумців у політичній боротьбі 30-х років і віддав їм належну шану, як героям.

В. М. Татищев вагався щодо автентичності документа, але врешті-решт включив його до своєї "Истории", зваживши на те, що О. Ф. Хрущов не зміг би сам його скласти, будучи, до того ж, прихильником монархії і засуджуючи інші форми правління. Російський історик був прихильником ідеї передачі отчин від батька до сина, але сумнівався, що шість князів можуть обрати київського правителя, бо "по три розділившись, до кінця прийти не зможуть" (III, 257). Він не зрозумів, що згідно з проектом великим князем міг бути один з шести, а тому виборців ставало п'ятеро. Отже, В. М. Татищев не писав цього документа.

Значне місце в дослідженні О. П. Толочка займає прагнення довести тотожність ідеї проекту і поглядів самого В. М. Татищева: "Не важко

помітити саме аналогію між ідеями Романа та ідеями конфідентів Волинського: виборність монарха, обмеження його компетенції шляхетською радою, проблема наслідування престолу..., все це збігається" (с. 29. До речі, "виборність" і "наслідування" уже не з б і г а ю т ь с я. — Б. Я). І далі: це "улюблені ідеї самого Татищева", який "компонує проект Романа з власних ідей" (с. 30). А "джерелом текстуальних запозичень" О. П. Толочко вважає описання Любецького з'їзду князів 1097 р. (с. 31).

Проте говорити про аналогію нема підстав. У своїй праці "Произвольное и согласное разсуждение и мнение собравшегося шляхетства русского о правлений государственном" В. М. Татищев, згадуючи про вибори царів Годунова, Шуйського і Романова, зазначає: "І хоч в Римській або Німецькій імперії узаконено 7-ми, а нині 9-ти курфюрстам імператора обирати, але ми такого закону не маємо і чужому слідувати не повинні"⁵. С. Л. Пештич логічно розсудив, що це було написано в 40-і рр., як спогад про 1730 р., коли до влади прийшла Анна Іоанівна⁶. Осмислюючи трагічне десятиліття її правління та згадуючи загиблих друзів, В. М. Татищев вважав виборність монарха не нормою, а нещасливим збігом обставин, і стояв за сильну самодержавну владу. Та ж думка проведена і в "Истории", над якою він тоді працював: "Ця форма правління (тобто, виборність князя у проекті Романа. — Б. Я.) подібна Німецькій імперії, яку ніхто за кращу визнати не може" (III, 257). Обидва висловлювання однакові за змістом і переконують в тому, що послання Романа не може бути "політичним памфлетом" В. М. Татищева або когось з його однодумців.

О. П. Толочко побіжно торкнувся і суті "доброго порядку" Романа, зауваживши, що він "надто очевидно суперечить усьому, що ми насправді знаємо про міжкнязівські взаємини XIII ст." (с. 24). Дійсно, чвари князів спричинили чимало зла в Україні-Русі, але якраз через те, що проблема старшинства (старійшинства) була надзвичайно заплутаною. Це добре розуміє і О. П. Толочко, коли пише 1992 р.: "Київське князювання наприкінці XII ст. уже не обов'язково пов'язується з генеалогічною першістю, і старійшинство в цих умовах дедалі менше виконує роль формоутворюючого принципу васальних відносин..."⁷. Здається, це найкраща аргументація на користь пропозицій Романа Мстиславича, і прикро, що в цьому конкретному випадку О. П. Толочко не використав її. Правда, наведені дослідником факти не зовсім до місця. Ярослав Ізяславич 1174 р. шукав старійшинства у чернігівських Олеговичів (Святослава та Ярослава Всеволодичів) і Ростиславичів, бо всі вони були онуками Мстислава Великого, і Ярослав був найстарший серед них. З тієї ж причини і Рюрик 1181 р. віддав старійшинство Святославу, утворивши з ним дуумвірат. Лише після смерті Святослава (1194 р.) Рюрик намагався утвердити своє старійшинство в Руській землі, але на перешкоді стало родове старійшинство Всеволода Суздальського.

Роман Мстиславич бачив вихід у тому, щоб посадити на київський престол Ярослава Чернігівського, главу старшої князівської лінії, і в такий спосіб розв'язати протиріччя. Мабуть, у ті ж роки він запропонував надійніше старшинство — виборне. Це ж відзначав свого часу й О. П. Толочко: "У правосвідомості народжується і міцніє інша ідея — право на старійшинство на основі володіння Києвом"⁸. Отож, пропозиції Романа Мстиславича були підготовлені самим суспільно-політичним розвитком України-Русі в XII ст. Проте до 1198 р. кияни знову віддали перевагу дуумвірату. Вся ця динаміка політичних відносин знайшла відображення в літописах Іпатського циклу⁹.

У пошуках доказів підробки проекту О. П. Толочко посилається на С. Н. Вайка, на думку якого, В. М. Татищев завершив роботу над примітками лише до 1746 р., і переносить цей факт на сам текст "Истории".

Однак С. Н. Валк з цього приводу висловився інакше: "Один і той же текст піддається в Татищева дедалі ретельнішому роз'ясненню у все нових примітках..."¹⁰. Отже, нема підстав вважати, що стаття 1203 р. була доповнена В. М. Татищевим. Та й примітка про послання Романа могла бути уже в первісному Академічному списку "Истории" серед приміток 379—381, які у Воронцовському списку замінені на примітки 427—433, в тому числі і прим. 429 (IV, 491). Проте, якби О. П. Толочко навіть зумів довести, що проект Романа з'явився в T_1 лише 1746 р., це аж ніяк не було б доказом підробки: В. М. Татищев міг вилучати з тексту і вставляти у нього різні матеріали протягом усієї роботи над T_r .

Непереконливо виглядає і зіставлення тексту T_1 з описом Любецького з'їзду князів 1097 р. у "Повісті времінних літ". Літописці користувалися ustalеними літературними штампами для зображення походів, батальних сцен, одружень, а також з'їздів чи двосторонніх зустрічей князів. Ці ж літературні норми спостерігаються і в T_r . Отже, будь-які тотожні вислови та словосформи у T_1 і в літописах не можуть бути доказом підробки.

Таким чином, О. П. Толочку не вдалося довести авторство В. М. Татищева щодо послання Романа, а "спроба джерелознавчого дослідження" так і не була реалізована. Нарешті, сама назва статті — "Конституційний проект Романа Мстиславича 1 2 0 3 р. ..." — лише дезорієнтує читача. Адже в автора статті йдеться про памфлет В. М. Татищева, тобто, про історичне джерело XVIII ст., а не 1203 р. (Мабуть, це треба було б відобразити у назві).

Тому вважаємо за необхідне повернутися до цієї проблеми і запропонувати свій історико-критичний аналіз послання Романа, як воно викладене в T_1 і T_2 під 1203 р., зокрема, детальніше розглянути літературу з проблеми, дати текстологічний, орфографічний та палеографічний аналіз послання в T_1 та його переказу в T_2 і, ґрунтуючись на ньому, розв'язати питання про походження тексту-основи та його місце в літописі, а також дати характеристику Романа Мстиславича в літописі і "Слові о полку Ігоревім", проаналізувати запропонований ним проект державного устрою Русі наприкінці XII ст.

Послання Романа Мстиславича привернуло увагу дослідників ще в XIX ст. С. М. Соловійов вважав його автентичність вірогідною. Розповівши про смерть князя Романа, історик пише: "Так загинув знаменитий внук Ізяслава Мстиславича; заповзятливістю, відвагою будучи схожим на батька і діда, одержавши через придбання Галича і великі матеріальні засоби, перебуваючи безперервно в зносинах з прикордонними іноземними державами, де в цей час родові відносини князівські змінилися державними, Роман, необхідно підкоряючись впливові того порядку речей, який панував у найближчих західних країнах, міг, очевидно, стати провідником цих нових понять для Південної Русі, сприяти в ній зміні родових князівських відносин державними..."¹¹.

О. П. Толочко досить своєрідно передав думку С. М. Соловійова, дещо змінивши його висловлювання. Так, відкинувши початок речення, де прямо сказано про Романа і захоплення ним Галича, О. П. Толочко почав із слова "перебуваючи", але адресує його вже не Романові: "Русь необхідно підкорялась впливу..." Трохи вище замість слова "змінилися" (докон. вид) написав "змінюлися" (недок. вид). Неточний переклад і в такому фрагменті: "на Південній Русі, сприяти на ній"; слід: "для Південної Русі, сприяти в ній". Дещо змінена цитата (можливо, через недогляд) дає підстави О. П. Толочку закинути С. М. Соловійову особливу схильність до "улюбленої Ідеї пізнього щезнення родових взаємин у князівському середовищі" і тим пояснити його довіру до свідчення В. М. Татищева (с. 23).

Трохи детальніше сплинився на проекті Романа В. Й. Ключевський. Виклавши його суть, історик зазначає, що "думка про майорат була,

очевидно, навіяна Роману феодальною Європою. Але поняття про князівство як про особисту власність князя уже тоді зароджувалося в південноруських князівських умах тільки у значенні революційного домагання і великого нещастя для Руської землі. У "Слові о полку Ігоревім" є чудове місце: "Боротьба князів з поганами ослабла, бо сказав брат до брата: це моє, а те — моє ж..."¹² Дуже важливо, що В. Й. Ключевський знайшов підтвердження своїй думці про зародження майорату в "Слові о полку Ігоревім". Проте, закривши очі на цей факт, О. П. Толочко все ж твердить про "неможливість подібного роду ідей у контексті політичної культури домонгольського часу" (с. 24).

Б, О. Рибаків вважає, що ворожі щодо Романа літописи не завжди фіксували його героїчні й державотворчі діяння. Однак їх відлуння могли зберегтися в передачі В. М. Татищева або у творах фольклору про Романа Хороброго¹³. І ще: "Важко сказати, наскільки вірогідні ці відомості, але в умовах 1203 р. такий порядок, якби він міг бути впроваджений у життя, являв би собою позитивне явище. Однак варто згадати благі наміри напередодні Любецького з'їзду 1097 р., його гарні рішення і трагічні події, що сталися після нього"¹⁴.

З повною довірою поставився до послання Романа П. П. Толочко, вбачаючи в його основі, "безсумнівно, давньоруське джерело"¹⁵. Конкретніше висловився М. Ф. Котляр, гадаючи, що цим джерелом могла бути "початкова частина Галицько-Волинського літопису за перші п'ять років XIII ст., що не дійшла до нашого часу"¹⁶.

Проте чи міг бути такий літопис у розпорядженні В. М. Татищева? На нашу думку, проект князя Романа не міг потрапити до новгородського літопису, бо північні літописи дуже скупо висвітлюють події в Україні-Русі, а з 80-х рр. забувають про неї майже зовсім. Отже, треба шукати інше джерело.

Проведене нами дослідження літописів, якими користувався В. М. Татищев у T_1 і T_2 (до кінця XII ст.), дало можливість виділити два літописи українського походження — Голицинський (T_1) та Розколицинський (T_2)¹⁷. Проте вони закінчувалися, відповідно, 1198 та 1197 рр. їхнім продовженням міг бути Кабінетний літопис, який за оригінальною назвою ("Временник руских дей...") споріднений з першими двома. За свідченням В. М. Татищева (IV, 47), він, як і Голицинський, походив з Волині і був доведений до 1239 р. Характерно, що й перша редакція "Истории" "давньою мовою" теж продовжена до кінця 30-х рр. XIII ст. Отже, події першої третини того століття могли бути висвітлені за Кабінетним літописом¹⁸. Справді, текст послання лексично однорідний з попереднім і наступним текстами T_1 , тобто нема ніяких ознак того, що це вставка з іншого джерела. Однак О. П. Толочко називає цей текст "стилізацією під літопис, і місцями невдалою" (с. 26). Можливо, дослідник мав намір провести повний текстологічний аналіз на підтвердження підробки, але обмежився лише деякими зауваженнями в примітці в цілому про текст T_1 (с. 35). Він помітив, що в T_2 невірно перекладені "яко гаде", "підходити", "семо", "ваю"; що слова "лист", "думчий" — пізнішого походження; що слово "кнюковата" (від "кнюка" — лжа, неправда) взагалі не знайдено в давньоруському словнику (точніше: "кнюка" — хитрість. — 5. Я), як не зафіксовано і сполучники "ач" та "иж", лише "аче", "иже".

На нашу думку, саме той факт, що деякі лексеми залишилися незрозумілими для В. М. Татищева, свідчить про автентичність тексту. І оскільки літописна основа, використана в T_1 , була в пізнішій копії, то деякі лексеми виходять за межі лінгвістичного контексту XIII ст. Нарешті, текст був півуставний або скорописний — "аче" та "иже" писалися з надрядковими "ч" та "ж", і В. М. Татищев прочитав їх — "ач", "иж".

До цього додамо і лексичні, орфографічні та палеографічні спостереження безпосередньо за текстами послання Романа в T_1 і T_2 . О. П. Толочко подав їх у різних місцях своєї статті, що ускладнює їх

порівняння і виділення ключових моментів у змісті послання, порівняння художньо-образних засобів і понять XIII ст. з Тхнім засвоєнням і розумінням у XVIII ст.** Отже, порівняємо обидва тексти.

Т₁ (№.328—329)

Сядя же Роман во Киеве, нача гадати со князи и дружиною о устрое Руские земли. И уложивше, посла ко Всеволоду в Володимерь и всем местным князем обестити, иж Рюрика крестнаго дея преступления свергн со Киева, реки има тако: "Се, братие, весте, оже Киев есть старейший стол в Рустей земли и достоит на нем княжити старейшему и смысленнейшему во всей братии, абы мог управити добре и землю Рускую всюду обороняти и со держати поряд во братии, да не приобидит един другога и не наскает на чужу волость. А се ныне видим, иж се не тако деет, наскаету молодший и неумнии, не могуше не толе землю уржати и во братии ряд полагаати, они сами себе обороняти. Ото ж востает рать межи братии, ведут поганых и губят землю Рускую и пачее котору во братии воздвижут. Сего дея Рюрик явился неправ, и свергох его, абы покой устроити в земли Руской, доколе вси братия, Погадав о устрое, како бы ти уложити, и пятаю вы, како пригадаете. Яз же вам так молваю, ач хочете, да егда князя в Киеве бог поймет, сошедся во Киев местные князи, володимирский, и черниговский, и галицкий, и смоленский, и полоцкий, и рязанский, и погадав, изберут старейшаго и годнейшаго мужа себе и утвердят крестным целованием, яко в иных умных землях творится, младшия князи не треба, а послушают сих старейших и егда князь великий в Рускую землю на киевский стол изберется, имат старейшаго си сына оставити на своей отчине, а молодшим поделить або тамо, або в Рустей земли волости от Горыня и за Днепр, елико городов ^{исполон} пятаю ко Киеву. А егда кто от братии воздвижет котору и насочит на чужу волость, он да посудит с местными князи и омирит. А егда на кого приидут ратний половцы, или угре, или ляхи, или ин народ, и сам той князь оборонитися не может, ино князь великий, снесиши со братиею, местными князи, и послот помощь от вся Руския земли, елико тебе. А иж бы местные князи не малились, не годно волости сыном делити, но отдавати стол по себе единому старейшему со всею волостию. Меньшим же ач дати на, прокорм по городу, або по селу. И сии имут ходити под рукою старейшаго си брата. Нет ли кому сына, ото ж дати брату родному. Нет ли брата роднаго, ино дати старейшему его рода, абы руская сила не малилась. Весте бо добре, егда многи князи в Рустей земли были и старейшаго послушали, тогда вси окрестнии бояхуся и чтяху и не смеяху ратовати, яко ныне зрим. И ач вам любо, снититися ко Киеву и, погадав, положим ряд". Князи же, видевше се, ови ач не хотяху, но не смеяху Роману сердца вредити, прирекоша ехати ко Киеву и не ехаша. А Всеволод, бояся сам старейшинство иному дати, ни сам хотя в просто Руси жити, отрече Романови, глаголя: "Се, брате и сыну, испокон тако не бысть. И яз не могу преступати, но хосчу тако быти, яко бысть при отцех и дедах наших". Роман же, слышав се, оскорбися вельми, иде к Галичу.

Т₂ (111.169—170)

Роман в Киеве "советовал с князи и бояры о распорядках в Руской земли, чтоб пресечь междуособна. И согласяся, послал ко Всеволоду, великому князю, в Суздаль и ко всем местным князем объявить, что он Рюрика для его клятвоступления свергнул с престола. И представлял им следующее: "Вы, братия, известны о том, что Киев есть старейший престол во всей Руской земли и надлежит на оном быть старейшему и мудрейшему во всех князях русских, чтоб мог благоразумно управлять и землю Рускую отведуо оборонять, а в братии князях русских, доброй порядок содержать, дабы един другога не мог обидеть и на чужие области наезжать и разорять. Ныне же видим все тому противное. Похисчают престол молодшии и несмысленные, которые не могут не токмо других распорядить и братию во враждах разводить, но сами себя оборонить не в состоянии; часто востает война в братии, приводят поганых половцов и разоряют землю Рускую, чим наипаче и в других вражду всевают. Того ради и Рюрик явился винен, и я мишил его престола, дабы, покой и тишину Руской земле приобрести, доколе все князи руские, разеудя о порядке руского правления, согласно положить и утвердят. О чем прошу от каждого совета, кто как наилучше вздумает. Мое же мнение ежели принять хотите, когда в Киеве великий князь умрет, то немедленно местные князи, суздальский, черниговский, галицкий, смоленский, полоцкий и рязанский, согласяся, изберут старейшаго и достойнейшаго себе великим, князем и утвердят крестным целованием, как то в других добropорядочных государствах чинится. Младших же князей к тому избранью не потребно, но они должны слушать, что оные определяют. Когда тако князь великий на киевский престол избран будет, должен старшего сына своего оставить на уделе своем, а молодых наделить от онога ж или в Руской земли от Горыня и за Днепр, сколько городов издревле к Киеву принадлежало. Ежели кто из князей начнет войну и нападение учинит на область другога, то великий князь да судит с местными князи и смирит. Ежели на кого придут войною половцы, венгры, поляки или другой народ и сам тот князь оборонитися не может, тогда князю великому согласяся с местными князи, послать помощь от всего государства, сколько потребно. А чтобы местные князи не оскудевали в силах, не надлежит им областей своих детям делить, но отдавать престол по себе одному сыну старшему со всем владением. Меньшим же хотя давать для кормления по городу или волости, но оным быть под властью старшего их брата. А буде у кого сына не останется, тогда отдать брату старейшему по нем или кто есть старейший по линии в роде его, чтоб Руская земля в силе не умалялась. Вы бо ведаете довольно, когда немного князей в Руси было и старейшаго единого слушали, тогда все окрестный их боялись и почитали, не смея нападать на пределы Руские, как то ныне видим. И если вам нравно съехаться на совет к Киеву или где пристойно, чтоб о сем внятнее расудить и устав твердый учинить, то прошу о том согласиться и всем обвестить". Князи, видя сие Романа — нове представление, некоторые хотя не хотели таково устава принять, но, бояся Романа прогневать, обещались к Киеву съехаться, но не поехали, извиняясь разными невозможностями. А Всеволод, великий князь, бояся старейшинство иному дати, ни сам хотя в Киев бысть, отказал Роману, сказав, что "того издревле не было и я не хочу преступать обычая древняго, но быть так, как было при отцах и дедах наших".

Оскільки послання Романа дійшло до нашого часу лише в оному примірнику — в T_1 , то вивчення його може бути лише інтратекстуальним, з опорою на переказ у T_2 , в якому ми виділили інтерпретації В. М. Татищева.

Незвичні написання в T_1 "седя", "преобидит" (треба: сидя, приобидит) та ін. пояснюються тим, що в оригіналі була і, яка в документах київського походження передавала "I", "И", та "E". Такі заміни спостерігаються особливо часто в Успенському збірнику XII—XIII ст.¹⁹, а також в актових книгах кременецьких судів XVI ст.²⁰. Отже, в літописі було "сідя", "пріобидить", а в російській мові "Е" було замінено на "E". Важлива особливість збереглася у слові "Руские земли", де закінчення — *ие* читається як (ИИ). Саме з XVI ст. кінцева літера "E" часто передавала T_1 ²¹.

У тексті T_1 знаходимо форми теперішнього і майбутнього часів, минулого часу — аорист, імперфект, перфект (без допоміжного дієслова), інші дієслівні форми. До найдавнішої лексики можна віднести "обестити" (объ + вестити), "деля" (треба: діля), "Рустей", "котора", "весте" (треба: вісте), "омирити", "снититися", "просто Руси", "си сына", "си брата", "ови" та ін. Пізнішими українськими словами, що могли з'явитися у волинській копії XVI ст., є: "або", "треба (требе)", "себе" (рос. "себя"), "той", "аби", "добре", "діяти", "п'ятати", "гадати", "молодший" та ін. В. М. Татищев лише здогадувався про їхнє значення і не міг би використати в підробленому тексті. Отож, у T_1 можуть бути щонайменше два лексичні нашарування: 1) XIII ст., коли документ потрапив до літопису, 2) XVI ст., коли він був переписаний у Волинській землі. Тут підтверджується припущення М. Ф. Котляра.

Можливості для палеографічного аналізу невеликі. І все ж у фразі "как бы ти уложит" (про устрій) слово "ти" (треба: той) було написано з "омегою", що прочитана як "И", та з ярчиком, або кендемою, на позначення закінчення "И". Ярчик утрачено й у слові "не многи князи" (пор: вси, ратний, окрестнии). Цікава помилка у словосполученні "они сами себе..." (треба: но и сами себе). Прочитання "но и..." підтверджується варіантом в T_2 — "но сами себя..." (III, 169). Тут можливий в оригіналі суцільний, не поділений на слова півустав, де "Н" була виносною. Якраз у цьому типі письма можливі й ті міни, які зафіксовані нами в тексті: "пригодаете" (але: погадав), "требе" замість "треба", "снититися" замість "снититися". Змішання літер "А", "О", "E", а також "E" з "И" також вказує, на наш погляд, на півустав XVI ст.²².

Це ж джерело було використане В. М. Татищевим і в T_2 , у перекладі сучасною йому російською мовою. Він намагався прояснити давньоруський текст, а тому з'явилися зайві слова, які, однак, не змінюють суті послання: "чтоб пресечь междуособиа", "и разорять", "и тишину", "и утвердят", "немедленно", "к тому избранию", "что они определяют", "в линии", "на совет", "на предель руские", "или где пристойно, чтоб о сем внятнее разсудить и устав твердый учинить", "то прошу о том согласиться и всем ответить", "хотя не хотели такого устава принять", "извиняясь разными не воз можи остями" та ін. Разом з тим деякі словосполучення не були перекладені в T_2 : "сошедся во Киев", "в Руской земли в о л о с т и", "Нет ли брата родного", "в Рускую землю на киевский стол".

Друга група редакційних змін в T_2 осучаснює давні поняття, при цьому дещо переосмислюючи їх. У перекладі В. М. Татищева текстоснова втрачає свій неповторний колорит і стиль, особливо коли перекладач вдається до описовості, лише вгадуючи зміст. А це означає, що він мав справу з автентичним текстом. Ось деякі переосмислення: "о разпорядках в Руской земли", "о порядке руского правления"¹ (T_1 : "о

уртрое Руские земли", "о устрое"), "свергнул с престола", "лишил его престола" (Т₁: "свергл со Киева", "свергох его"), "во всех князьях руских", "все князи руские" (Т₁: "во всей братии", "всии братия"), "Похисчают престол молодой" (ТТ₁: "насакают молодой"), "о чем прошу от каждого совета" (Т₁: "и пытаю вы"), "умрет" (ту "бог поймет"), "других распорядит" (Т₁: "землю урядити"), "во враждах разводит" (Т₁: "ряд полагати"), "согласяся" - (Ту "погадав", "снесшися"), "внятнее разсудит" (Т₁: "погадав"), "быть под властью" (Т₁: "ходити под рукою"), "устав твердый учинит" (Т₁: "положим ряд"). Як бачимо, В. М. Татищеву чужі літописні штампи, і він уникає їх.

Третя група поправок також свідчить, що В. М. Татищев о с м и с - л ю в а в літописний матеріал. Так, він заміняє "от всея Руския земли", "в просто Руси" (Т) на "от всего государства", "в Киеве" (Т₂). Тут "государство" асоціювалося з імперією XVIII ст. А заміна "просто Руси" (тобто, в л а с н е Руси) згадкою про Київ відповідає імперським претензійним вимогам, за якими Руссю (Росією) згідно з указом Петра I 1713 р. стала називатися колишня Московія. Тому В. М. Татищев не наважився залишити в тексті Т₂ безпосередню вказівку на те, що справді Руссю є Україна. З цих же міркувань він уникнув згадки про Руську землю в одній з ключових фраз: "егда князь великий в Р у с к у ю землю на киевский стол изберется" (Т₁) — "Когда тако князь великий на киевский престол избран будет" (Т₂). Очевидно, ця фраза в літописному тексті суперечила поглядам В. М. Татищева. Він також ототожнює "волость" (в Т₁ вона рівнозначна князівству) із "селом", що відповідає поняттю XVIII ст.

Деякі інші поправки в Т₂ також смислові. Так, вставляючи прийменник "ко Всеволоду... и ко всем местным князем", В. М. Татищев наголосив на провідній ролі суздальського князя Всеволода. У фразі "Киев есть старейший престол во всей Руской земли" вставлений займенник "всей" відіграє таку ж роль — включає до складу Русі і Суздальську землю, що суперечить реаліям XII ст. В. М. Татищев зовсім переосмислив фразу "насакают молодой" (Т₁) де йшлося про чвари між удільними князями, і зорієнтував її на Київ, відзначаючи трагізм ситуації — "Похисчают престол молодой и..."

Цікаво, що В. М. Татищев виправляє в кількох місцях "Владимир" на "Суздаль" і, як вірно помітив О. П. Толочко, навіть вставляє останній, коли місто взагалі не зазначено, бо, мовляв, у російського історика з певного часу "з'явилася стійка впевненість, що Всеволод Юрійович сидів у Суздалі" (с. 27). Однак справа не лише в цьому. Суздаль був і резиденцією князя, і назвою нової держави на північно-східних рубежах колишньої Київської імперії. Всі князі з того краю в українських літописах називаються с у з д а л ь с ь к и м и . До того ж, В. М. Татищев прагнув, очевидно, усунути можливе непорозуміння через збіг назв двох столиць — Володимира-Волинського і Володимира-Суздальського. І припустився серйозної помилки — замінив у переліку князя владимирського на князя суздальського. На перший погляд, різниця невелика — адже в Т₁ Роман адресує своє послання, насамперед до Володимира (в Т₂ — до Суздаля). Це справді могло бути, бо Всеволод Суздальський був визнаний старійшим серед нащадків Мономаха. Не виключено також, що літописна основа Т₁ ще на початку XIII ст. була піддана серйозному редагуванню на користь Всеволода та його синів. Як справедливо зазначив М. С. Грушевський, "в тих переборщеннях значіння суздальського князя і раболіпності інших князів перед ним проявляється все той же "суздальський стиль" північного літописання"²³. На наш погляд, текст Т₁ має інше політичне спрямування. Варте уваги, що Роман звернувся "ко Всеволоду и Володимерь и всем м е с т н ы м

князем". Отож, цілком очевидно, що Всеволод не належав до місцевих князів. І далі: "сошедся во Киев м е с т н ы е князи, володимирский, и черниговский, и галицкий, и смоленский, и полоцкий, и рязанский и погадав, изберут старейшаго и годнейшаго мужа себе...¹¹ (IV, 328); "он да посудит с местными князи и омирит", "снесшися со братиею местными князи и послют помощь", "иж бы местные князи не малились" (IV, 329). У Воронцовському списку T₂ теж був спочатку названий "м е с т н ы й князь володимирский", але В. М. Татищев виправив його на "суздальський" (III, 287). Так було закамуйфльовано (мабуть, неусвідомлено) один з найважливіших фактів нашої політичної історії: у переліку названий був володимир-волинський князь і фактично окреслена територія "просто Руси", як сказано про неї в T_r.

Суздаль не належав до місцевих князівств і знаходився за межами Русі. До того ж, суздальський престол, як і єпископат, був одним з наймолодших, і його не могли поставити на чільну позицію, навіть якби включили до цього переліку. Нарешті, Роман Мстиславич на правах автора проекту державного устрою Русі називає володимиро-волинського князя першим. На нашу думку, проект був розроблений і запропонований ще тоді, коли Роман князував у Володимирі-Волинському, до утвердження в Галичі (1199 р.), а пристосований літописцем до подій 1203 р.

Які ж події передували посланню Романа Мстиславича? Наприкінці XII ст. розігралися криваві міжусобиці, пов'язані з боротьбою як за київський престол у межах Русі, так і проти Києва з боку колишньої колонії — Суздаля. Запропоноване князем Романом утвердження отчин було, по суті, реалізацією рішень Любецького з'їзду 1097 р.". "отсель им^мься по едино сердце. Каждо держить очьину свою... Да аще отсели кто на кого встанеть то на того будемь вси и честный кресть"²⁴. Сила цих рішень полягала в тому, що не лише князі київські, а й господарі отчин могли бути організаторами всеруських внутрішньо- і зовнішньополітичних акцій. Так сталося, коли Олеговичі 1135 р. захистили Мстиславичів від їхніх стріїв Володимировичів, які мали намір позбавити своїх небожів належних їм уділів²⁵, і тоді, коли коаліція руських князів на чолі із Святославом Олеговичем відстояла Вщиж від посягань Андрія Боголюбського²⁶, і тоді, коли Святослав Всеволодович і Роман Мстиславич організовували грандіозні походи на половців. Це стало можливим, бо у XII ст. остаточно склалися отчинні володіння в межах окремих родів.

Однак у питанні про наступність престолонаслідування в Києві з'їзд не визначився. А в 1113 р. — після смерті Святополка Ізяславича — родовий принцип був порушений — до престолу пробився Володимир Мономах, знехтувавши правом Давида та Олега Святославичів із старшої князівської лінії. В 1125 р. Мономах передав верховну владу своєму сину Мстиславу, вдруге порушивши традицію. В ті ж роки Всеволод Олегович скидає з чернігівського престолу свого стрія Ярослава і відправляє його до Мурому. Після смерті Мстислава (1132 р.) Мономаховичі намагалися утримати Київ за своїм родом, але 1139 р. до влади прийшов Всеволод Олегович, виправивши помилку 1113 р. Він хотів передати владу братові Ігорю, що відповідало родовій традиції, але престол захопив Ізяслав Мстиславич, обійшовши і князів Олеговичів, і своїх стріїв В'ячеслава та Юрія.

У другій половині XII ст. політична система України-Русі більш-менш стабілізувалася. Визначальну роль тут відіграло те, що певні князівські роди закріпилися у своїх отчинах. До того ж, кияни вміло балансували між двома династіями нащадків Олега Святославича та Володимира Мо-

номаха, витворивши особливу форму правління — дуумвірат. Коли старійшина одного з родів ставав київським князем, він заручався з о в н і - ш н ь о ю підтримкою іншого роду. Так було за часів Ізяслава Мстиславича, Юрія Долгорукого, Ростислава Мстиславича, Мстислава та Ярослава Ізяславичів, Романа Ростиславича та ін. При цьому великі князі надіяли отчинників містами в Руській землі. Поступово склалася система спільного володіння і колективної оборони Русі. Вперше це питання порушив у 40-і рр. Юрій Долгорукий, зажадавши від Ізяслава Мстиславича, свого небожа, "частки" в Руській землі для себе і своїх дітей²⁷. Отож, Русь мусила постійно бути у стані бойової готовності.

Б. О. Рибаків писав, що у XII ст. Києву загрожували дві небезпеки — Половецький стан і Володимиро-Суздальське князівство: "З часів Юрія Долгорукого північно-східні князі спрямовували свої воєнні сили на підкорення Києва, використовуючи для цієї мети прикордонне Переяславське князівство"²⁸. Долгорукий разом із сином Глібом у 1146—1154 рр. приводив половців на Русь дванадцять разів, часто "всю Половецьку землю, що же их межі Волгою и Днѣпромь"²⁹. Безпрецедентним був погром Києва у 1169 р. військами Андрія Боголюбського і половцями. А через вісім років, у 1177 р., Всеволод Юрійович, брат Боголюбського, зруйнував також за допомогою половців Рязань, і великий князь Гліб Ростиславич помер у суздальському полоні. Ще через вісім років, у 1185 р., подібна доля спіткала й Сіверську землю. І лише рішучість Ігоря Святославича, який виступив назустріч небезпеці, врятувала Русь від об'єднаного половецько-суздальського нашествия. В цих подіях Олеговичі виступили як єдина згуртована сила, і ворожа коаліція розпалася. Сіверщина і Переяславщина були включені до системи оборони Руської землі. З походом Ігоря завершилося формування території України-Русі³⁰. Святославові Всеволодовичу вдалося покласти край тенденції до розтягнення руських земель, але йому довелося погодитися на те, що Рюрик Ростиславич став його співправителем, тобто, дуумвірат набрав іншого змісту — в н у т р і ш н ь о г о .

Після смерті Святослава (1194 р.) Рюрик, проголосивши себе старійшим в Руській землі і намагаючись утриматися в Києві, вдався до старої системи п а ю в а н н я , що спричинилося до великої війни за перерозподіл Руської землі. Як і в 40-і рр., призвідником конфлікту став суздальський князь. Всеволод Юрійович на правах родового старійшини Мономаховичів зажадав "частки" в Руській землі і намагався закріпитися навіть на Правобережжі³¹. Такі ж "частки" мали смоленський, галицький та волинський князі. Всеволод Суздальський, маніпулюючи наділами, зумів посварити руських князів. У війні 1195—1196 рр., яка охопила всі руські землі і колишні колонії, князь Роман виступив у союзі з чернігівськими і полоцькими князями. Йому протистояли Рюрик Київський із половцями в союзі із смоленським, галицьким, суздальським, новгородським і рязанським князями. В 1196 р. Рюрик розірвав союз із Всеволодом — і війна припинилася. Однак суздальський князь одержав під свій контроль "отній стіл" — Переяслав Руський. Цей факт ніяк не можна зарахувати до успіхів київської дипломатії. А вже з 1196 р. вся Руська земля фактично опинилася в лещатах ворожих сил, а половецькі орди, союзники Суздаля, впритул підійшли до Києва.

Послання Романа Мстиславича до руських князів було написано, на наш погляд, у 1196—1197 рр., коли стала очевидною нездатність Рюрика управляти Руссю. А в 1198 р. старійшиною Олеговичів, співправителем Рюрика в Києві стає Ігор Святославич. Ось тут і виник намір скласти похвальне слово про князя, який сміливо протистояв суздальській агресії 1185 р. Ми вважаємо, що "Слово" написав 1198 р. чернігівський військовий діяч і дипломат, учасник Ігорового походу Ольстин

Олексич Прохорів онук³². Це була відповідь на послання Романа Мстиславича. На думку автора "Слова", Ігор Святославич був найкращим претендентом на київський престол. П. П. Вяземський ще в 1875 р. писав: "Співець Ігорів ... нічого не мав іншого на увазі, як рекомендувати кандидата для захисту єдності рідного племені"³³.

"Слово о полку Ігоревім" повністю співзвучне з посланням князя Романа. Становлення майорату в Україні-Русі — це, як вірно відзначив В. Й. Ключевський, один з найважливіших факторів суспільного розвитку наприкінці XII ст. Автор "Слова" не обійшов і трагічний переділ Русі, здійснений Рюриком, — "по Рсі и по Сули гради подолиша"³⁴. Ці слова, звернені до Романа Мстиславича, мали нагадувати йому про те, як несправедливо повелися з ним Рюрик і Всеволод.

Перша згадка про діяльність Романа, фактично натяк, з'являється у "Сні Святослава": "В сю ж ніч з вечора бусові ворони заграли було біля Пліснеська, на Оболоні дебрї Кисанї, і понеслись до синього моря"³⁵. Тут йдеться про поразку Романа 1188 р. в боротьбі за галицьку спадщину. Ширшу характеристику князя дано в Золотому Слові Святослава Київського, де, зокрема, сказано: "Є ж бо у вас залізні воїни-помори під шоломами латинськими. Од них двигить земля, і багато країв — Хінова, Литва, Ятвяги, Деремела і Половці — сулиці свої покидали, а голови свої поклонили під тії мечі харалужнії". Важливо відзначити, що у війську Романа згадані воїни-помори. Це могли бути у к р а н и з Балтійського Помор'я.

Автор "Слова" називає етапи бойового шляху Романа Мстиславича. І першою у переліку переможених народів стоїть х і н о е а, яка згадується тут тричі: поразка принесла велику радість хінові; Роман розбив у свій час хінову; у плачі Ярославни також фігурують "хиновськія стрілки". Хінову охоче пов'язують з міфічним народом або групою народів і навіть з невідомим "ханом", який тішився від нашествия половців на Русь. О. В. Соловйов вважав, що йшлося про "гунів", яких він ототожнював із сучасними угорцями³⁶. Насправді ж Роман зіткнувся з уграми 1188 р. і не мав успіху, а у "Слові" йдеться про його перемогу саме над хіновою. Найбільш чітке визначення цього етноніму дається в статті В. Ф. Міллера: "Хінова є старовинне руське ім'я фінів у формі збірній, як мордва, меря, весь, литва та ін. Початковий "Ф" перейшов у руській вимові на "Х" — явище добре відоме у фонетиці руських говірок"³⁷. Дослідник намагався пояснити вживання цього слова у творі, і заслуговує на увагу його припущення, що поразка хінови відноситься до того періоду життя Романа, коли він був князем у Новгороді.

Цей факт і може бути ключем до розшифрування загадкової назви. У Новгороді Роман Мстиславич прославився тим, що 1169 р. розгромив суздальські війська Андрія Боголюбського, помстившись за розорений Київ, "и купляху Суждаліць по две ногаті"³⁸. Продаж полонених суздальців переконує в тому, що їх не вважали ні одноплеменниками, ні одновітцями. Такий висновок повністю збігається з даними сучасної палеоантропології. Так, Т. Алексєєва писала: "Стосовно Волго-Окського басейну справа вирішується порівняно просто. Основу в'ятичів і поволзьких кривичів становили фіно-угорські племена. Слов'янський елемент у добу середньовіччя у фізичних рисах населення дуже невеликий. В сучасну епоху співвідношення фіно-угорського і слов'янського населення змінюється на користь слов'янського. Однак різкої зміни населення тут не було"³⁹. Отже, в XII ст. верхня Волга і басейн Оки (вотчина Андрія та Всеволода Юрійовичів) були населені переважно фінськими племенами (у "Слові" — хінова). Саме ця хінова, її феодальна знать раділа поразці сіверян, постійно підтримувала половців у їх нападах на Русь ("хиновськія стрелки").

Цікаво, що Степан Руданський задовго до В. Ф. Міллера зумів правильно витлумачити назву "Хінова"¹¹; говорячи про те, що агресія половців розбудила горе, поет писав:

Розбудила врем'я тяжке,
Підійнялись хвіни.
А у князів на поганих
Уособиця гине .

У цьому ж ключі вирішує С. Руданський загадку фрази "и великое буйство подасть Хинови":

І буйство їх великое
Дає хвіну сили ¹.

Згадка про хінову, розгромлену Романом Мстиславичем, дуже важлива у концепції "Слова о полку Ігоревім" ⁴², допомагає зрозуміти і його послання до князів. Визнаючи родове старійшинство суздальського князя, він все ж не вважає за можливе, щоб той брав участь у виборах великого київського князя.

На нашу думку, ідея Золотого Слова Святослава у "Слові" могла виникнути під впливом переліку князів у посланні Романа Мстиславича. Хоч, згідно з літописом, Святослав дізнався про поразку сіверян у Чернігові, у "Слові" він виголошує своє звернення до князів "въ Києвъ на Горахъ" (с. 23), утверджуючи тим самим старшинство київського престолу і великого київського князя ⁴³.

Другим названий, як і в Романа, чернігівський князь; ним тоді, в 1185 р., був Ярослав Всеволодович — рідний брат Святослава. Автор "Слова" дає чернігівським військам високу оцінку, але вважає, що їхня допомога Ігореві не була достатньою: "А уже не вижду власти сильного, и богатаго и многовои брата моего Ярослава..." (с. 26—27). Ця критика Ярослава могла з'явитися вже після його смерті (1198 р.).

В. М. Татищев висловлював думку, що в переліку князів у посланні Романа міг бути пропуск (III, 257). Саме так: тут не названий переяславський князь, третій за значенням сюзерен Русі. І цьому є своє пояснення. З того часу, як Всеволод Суздальський утвердився в Переяславі Руському (1196 р.), в цьому місті від його імені правили його сини. Переяслав на той час втратив статус самостійної князівської резиденції, а тому його і немає в переліку. Цей факт переконує в тому, що князь Роман виключав будь-яку участь суздальського князя у руських справах.

Дещо інакше виглядає ця ситуація в "Слові". Автор звертається до Всеволода Суздальського, нагадуючи йому про його обов'язок щодо "отня злата стола" (с. 28) — захистити Переяслав. Як і в посланні Романа, тут не допускається втручання суздальського князя у внутрішні справи Русі, хоча й визнається його право на Переяслав.

Назвавши три основні престоли Руської землі — Київ, Чернігів і Переяслав, автор "Слова" звертається до Святославового співправителя Рюрика та його брата Давида Смоленського, яким дає різко негативну характеристику: це їхніми золоченими (не золотими!) шоломами вороги по крові плавали (с. 29); це вони, маючи велику військову силу ("ррзи нося"), лише підкоряються чужій волі ("имь хоботу пашуть", с. 37), тобто, носячи роги, вони тільки улесливо махають хвостами. Така характеристика могла виникнути після війни 1195—1196 рр., в якій Рюрик і Давид Ростиславичі виявили свою повну васальну залежність від Всеволода Суздальського.

Далі автор "Слова" звертається до Ярослава Галицького, Романа Волинського і луцьких князів із закликом встати за землю Руську, за рани Ігореві. Він умовляє також Ярослава Новгородського і половецьких князів припинити війну, яка з новою силою розгорілася восени 1198 р., і встановити мир. Тут новгородський князь названий лише тому, що був у

конфлікті з полочанами. Основне місце у "Слові" займає полоцька історія XI—XII ст.

Таким чином, у "Слові" названі київський, чернігівський, переяславський, смоленський, галицький, володимиро-волинський (включаючи луцьких князів) і полоцький престоли. Вони, на думку автора "Слова", і склали територію України-Русі наприкінці XII ст. Тут не названий рязанський князь, хоч у переліку Романа він є. Гадаємо, що для автора "Слова" Рязань входила до складу Русі, поки була підпорядкована Чернігівській єпархії. А в 1198 р. в Рязані за сприяння Суздаля була створена окрема єпархія (III, 166), і це докорінно змінило політичне становище Рязанського князівства, яке перейшло під контроль Всеволода Юрійовича. Цей факт підтверджує наше датування послання Романа 1196—1197 рр. Адже Роман не включав до свого проекту васалів суздальського князя.

Отже, підсумуємо. Комплексний історико-критичний аналіз послання Романа Мстиславича до князів свідчить, що цей документ написано після феодальної війни 1195—1196 рр., до утвердження князя Романа в Галичі 1199 р. Поява його була зумовлена суспільно-політичною ситуацією, яка склалася на той час в Руській землі. Проект державного устрою, запропонований князем Романом, хоч і не був офіційно прийнятий, але все ж відіграв винятково важливу роль у становленні української державності.

Протягом першої половини XII ст. — після Любецького з'їзду князів — отчини були остаточно закріплені за певними князівськими родами. Так само розвивалися в той час удільні князівства Німеччини, Франції, баронські володіння в Англії. Відносини останніх з центральною владою нормувалися Великою хартією вольностей 1215 р.

Пропозиції Романа Мстиславича, що ґрунтувалися на безумовному визнанні родової земельної власності, значною мірою сприяли збереженню її цілісності, знищенню традиції дарувати землі за шлюбними угодами князям різних отчин, через що між ними розмивалися кордони.

Ще з початку XII ст. великі князі київські з метою подолання відцентрових тенденцій заохочували отчинників тим, що наділяли їх у межах свого домену, що відносився до Києва. Так поступово склалася система спільного володіння і колективної оборони Руської землі. Однак з посиленням отчин і, зокрема, з виникненням державного утворення Хінови в Суздальській землі, ця система становила вже серйозну загрозу для Києва і всієї Русі, особливо з боку половців — союзників Суздаля, які інколи безборонно проходили по всій території Руської землі.

За пропозицією Романа Мстиславича така практика наділів припинялася, було покладено край зазіханням отчинників на руські території, а в 1206 р. і Переяслав Руський перейшов під контроль київського князя. Разом із стабілізацією в отчинах це прискорило формування території України-Русі XIII ст.

Хоча князеві Роману не вдалося відстояти виборність великого київського князя, дуумвірат зовнішній чи внутрішній, як форма верховного правління, був скасований. Оголошений "самодержцем всієї Русі", Роман утвердив єдиновладдя київського князя, який мав свій домен "от Горыня и за Днепр" і на період свого князювання міг наділяти в ньому своїх васалів, що становили основу великокнязівської дружини. Київський князь був також координатором міжземельних стосунків, головним арбітром у міжкнязівських конфліктах, організатором оборони Руської землі від зовнішнього ворога, мав дипломатичні зв'язки з іншими державами Європи.

У посланні Романа Мстиславича чітко окреслена територія України - Русі домонгольського періоду, до якої, на його думку, належали Київська, Володимиро-Волинська, Чернігівська, Галицька, Смоленська,

Полоцька і Рязанська землі. Князь Роман не визначився щодо Переяславської землі, яка 1196 р. була передана Всеволоду Суздальському. Це може бути свідченням того, що князь виключав будь-яку участь суздальців-хінови в руських справах.

"Слово о полку Ігоревім", написане наприкінці 1198 р., було ніби відповіддю на послання Романа Мстиславича. Автор "Слова" закликав до союзу Чернігова з Романом Волинським — мудрим і сміливим князем, який в 1196—1197 рр. обґрунтував ідею федеративного устрою України-Русі, запропонувавши обирати великого київського князя з числа шістьох удільних князів. На думку Ольстина Олексича, кандидатом на це місце міг бути Ігор Чернігівський, який у 1185 р. вів війну з Всеволодом Суздальським та його союзниками-половцями, визволив Сіверщину з блокади ворожих сил, а в 1198 р. повинен був врятувати всю Руську землю. Однак у 1199 р. Роман Мстиславич вступив до Галича, на який претендували і сини Ігоря, онуки Ярослава Осмомисла. Тому союз Ігоря з Романом став неможливим.

І ця незгода між двома великими захисниками України-Русі — Ігорем та Романом — призвела до нещастя. Вже після смерті Ігоря (1202 р.) Рюрик з половцями страшенно спустошили Київ. Роман скинув Рюрика з престолу і відправив до монастиря, але ненадовго. В 1205 р. Роман Мстиславич загинув у сутичці з поляками, і Руська земля втратила свого великого реформатора. Однак його ідея державотворення на етнічній основі продовжувала жити, формуючи національну свідомість українського народу.

¹ Полное собрание русских летописей. — СПб., 1908. — I. 2. — Ипатьевская летопись. — Стп. 715 (далі — ПСРЛ).

² Татищев В. Н. История Российская. — М.; Л., 1964. — Т. 3. — С. 169 — 170, 257 (2-га ред.; далі — Т₂); Т. 4. — С. 328—329, 457 (1-ша ред.; далі — Т₁). Інші посилання на том І сторінку в тексті статті.

³ Укр. іст. журн. — 1995. — № 6. — С. 22-36.

⁴ Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. — К., 1991. — С. 267. — Примітка 4. (Фототип з рос. вид. 1891 р.).

* За часів біронівщини царські вельможі А. П. Волинський, П. М. Єропкін, О. Ф. Хрущов та ін. були звинувачені в державній зраді і страчені в 1740 р.

⁵ Татищев В. Н. Избранные произведения. — М., 1979. — С. 146.

⁶ Пештич С. Л. Русская историография XVIII в. — Л., 1965. — Ч. 2. — С. 129.

⁷ Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. — К., 1992. — С. 93-04.

⁸ Там же. — С. 94. Ця державницька ідея остаточно оформилася уже в першій третині XIII ст.: у "Слові о погібелі Руської землі" Ярослав, як великий київський князь (1235—1236 рр.), названий перед своїм старшим братом Юрієм Владимиро-Суздальським (Див.: Яценко Б. "Слово о погібелі Руської землі" — київська пам'ятка XIII століття // Слово і час, — 1993. — № 5. — С. 13—17).

⁹ ПСРЛ. — Т. 2. — Стп. 681. — Примітки 30—33: "Се брате остола ми ся старейшинство в Роуской земли". Так у Хлебніківському літописі. В Іпатьському інакше: "Се брате се у остола старьши всіх в Роуской земля" (Стп. 681). Цим був підготовлений дуумвірат Ігоря та Рюрика в 1198 р.

¹⁰ Див.: Татищев В. Н. История Российская. — Т. 4. — С. 23.

¹¹ Соловьев С. М. Сочинения. — М., 1988. — Кн. 1. — Т. 2. — С. 562.

¹² Ключевский В. О. Соч.: в 9-т. — М., 1987. — Т. 1. — Ч. 1. — С. 341.

¹³ Рыбаков Б. А. Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи. — М., 1963. — С. 152—153.

¹⁴ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — М., 1982. — С. 495—496. Такий же інтерес до Любецького з'їзду і в О. П. Толочка.

¹⁵ Толочко П. П. Древняя Русь: Очерки социально-политической истории. — К., 1987. — С. 155.

¹⁶ Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Вольинской Руси IX—XIII вв.—К., 1985.—С. 119.

¹⁷ Яценко Б. И. Черниговская повесть о походе Игоря Святославича в 1185 г. // Исследования "Слова о полку Игореве". — Л., 1986. — С. 38—57.

¹⁸ Яценко Б. И. Про українські джерела "Истории Российской" В. М. Татищева // Укр. іст. журн. — 1996. — № 1. — С. 53.

** У публікації О. П. Толочка є відступи від текстів академічного видання, зокрема в Т₁; в Києві, обесити (треба: обесити), сошедшеся, снитидется, вередити; в Т₂: советовался, представил, князех, моложши, распоряжать, но и сами, явися, область, оборонится, окрестные, нраво, велми.

- ¹⁹ Успенский сборник XII—XIII вв. — М., 1971. — С. 570, 660, 664, 671 та ін.
- ²⁰ Х о м у т е ц ь к а З. С. Палеографічні особливості актових книг кременецьких судів XVI ст. // Історичні джерела та їх використання. — К., 1964. — Вип. 1. — С. 195—202.
- ²¹ ЦНБ ім. В. І. Вернадського НАН України. — ДА/216: "...церкви золотоверхое киевское" (1632 р.). Див.: Яценко Б. И. О некотор. особенностях рукописи "Слова о полку Игореве" // Труды отдела древнерусской литературы (ТОДРА). — СПб., 1992. — Т. 45. — С. 351—363. Це закінчення — оє збереглося і в частині сучасних українських говірок, зокрема на тій же Волині та Поліссі: доброе матки, жовтое хустки. (Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови. — К., 1966. — С. 90).
- ²² Соболевский А. И. Славянорусская палеография. — СПб., 1908. — Табл. 17.
- ²³ Грушевський М. С. Історія України-Русі. — Львів, 1905. — Т. 2. — С. 227.
- ²⁴ ПСРА. — Т. 2. — Стп. 231.
- ²⁵ Там же. — Стп. 297.
- ²⁶ Там же. — Стп. 509.
- ²⁷ Там же. — Стп. 374.
- ²⁸ История СССР с древнейших времен до наших дней. — М., 1966. — Т. 1. — С. 587.
- ²⁹ ПСРА. — Т. 2. — Стп. 455.
- ³⁰ Яценко Б. Про концепцію "Слова о полку Игореві" // Березіль. — 1993. — № 7—в. — С. 138—157.
- ³¹ ПСРА. — Т. 2. — Стп. 683.
- ³² Ця думка була вперше висловлена нами 1973 р. у статті "Автор "Слова о полку Игореве", надісланої до редакції журналу "История СССР" (реєстр. № 122 від 20 квітня 1973 р.). Детальніше про це: Яценко Б. И. Об авторе "Слова о полку Игореве" (проблему поиска) // ТОДРА. — СПб., 1993. — Т. 48. — С. 31—37.
- ³³ Зам'ячання на Слово о полку Игореві кн. Павла Петровича Вяземского. — СПб., 1975. — С. 483.
- ³⁴ Ироическая пьсьнь о походе на половцовой... — М., 1800. — С. 32. Далі посилання на це видання в тексті статті.
- ³⁵ Слово о полку Игореві... Ритмічний переклад Б. Яценка. // Марсове поле. — К., 1988. — Кн. 1. — С. 50—68. Далі цитується за цим виданням.
- ³⁶ С о л о в ь е в А. В. Восемь заметок к "Слову о полку Игореве" // ТОДРА. — М.; Л., 1964. — С. 367—369.
- ³⁷ М и л л е р В. Ф. "Хинова" "Слова о полку Игореве" // Известия отделения русского языка и словесности. — СПб., 1914. — Т. 19. — Кн. 1. — С. 113—114.
- ³⁸ ПСРА. — СПб., 1841. — Т. 3. Новгородскія літописи. — С. 15.
- ³⁹ А л е к с е в а Т. И. Этногенез восточных славян по данным антропологии // Советская этнография. — 1971. — № 2, — С. 57.
- ⁴⁰ Слово о полку Игоревь. — К., 1967. — С. 175.
- ⁴¹ Там же. — С. 179.
- ⁴² Яценко Б. Князь Роман у "Слові о полку Игореві" // Літопис Червоної Калини. — 1994. — № 7—9. — С. 24—27, 34.

О. П. ТОЛОЧКО (Київ)

Дещо про коректність полеміки, професіоналізм і обов'язок історика

Зізнаюся чесно: коли редакція запропонувала мені опублікувати відповідь на відгук Б. Яценка щодо моєї статті, першим порухом було обмежитися коротким діє. З того часу, як було надруковано статтю, в мене, дійсно, з'явилися деякі уточнення, нові дотичні міркування, але в головних рисах мені так і не вдалося за минулий рік спростувати головні ідеї роботи. Отже, практично все, що я хотів сказати, сказано. Коли це не переконало когось, тут нічого не вдієш: така вже природа нашої науки, що при бажанні можна десятиліттями всупереч очевидності твердити, що біле — чорне, не зважаючи на будь-які докази. Однак деякі місця статті Б. Яценка все ж змусили мене взятися за цю невдячну справу.

Свій відгук Б. І. Яценко починає під звуки фанфар і бій литаврів: "Осмилення українським народом історичного шляху, пройденого з най-

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

І. Т. Муковський, О. Є. Лисенко

*ЗВИТЯГА І ЖЕРТОВНІСТЬ: УКРАЇНЦІ
НА ФРОНТАХ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
За ред. В. Д. Конашевича.*

*К.: Пошуково-видавниче агентство "Книга Пам'яті України"
1997. — 563 с.*

В історичній пам'яті народу України війна залишається як незагойна рана, невгамовний біль і туга за мільйонами загиблих співвітчизників і водночас, як злет духу непокори й гідності, величне устремління до волі і перемоги.

Сьогодні, коли дещо вщухли пристрасті навколо подій другої світової війни, викликані ідейно-політичними розходженнями різних суспільних груп, потрібно неупереджено проаналізувати реальний зміст цього періоду, його наслідки та вплив на хід післявоєнної історії українського народу.

Набуття Україною статусу незалежної держави ставить на порядок денний нові підходи у вивченні нашого минулого. Надто вже довго історія України була додатком, у кращому випадку складовою історії Росії й СРСР. Та провину за це не слід перекладати лише на імперську політику Москви.

Кожен чесний перед собою і суспільством історик мусить визнати й за собою частку вини за провінційність, "провансальство", як писав Д. Донцов, що стали часткою нашого світосприймання й самоусвідомлення.

Пробудження прагнення до власної національної ідентифікації всіх, хто проживає на території нашої держави, в тому числі й неукраїнців — це завдання, яке наукова і творча еліта країни, хоч і з великий запізненням, але все ж мусить виконати.

Саме в цьому контексті сприймається книга, створена доктором історичних наук, професором І. Т. Муковським і кандидатом історичних наук О. Є. Лисенком. Я зумисне вживаю слово "створена", замість "написана", бо навіть побіжне ознайомлення з нею дозволяє зрозуміти, яка велика, багаторічна пошукова, аналітична праця стоїть за кожним її рядком.

Пригадується, як ще в Радянському Союзі з'являлися книги, що розповідали про участь представників різних народів і національностей (навіть, малих, тих, що не мали державно-адміністративного статусу республіканських чи автономно-республіканських). Українська історіографія сором'язливо обминала цю проблему, мовляв, чи варто, це ж дрібниця! А ідеологами ЦК КПУ пильнувалася ситуація в науці: все, що виходило за межі тісного "прокрустового ложа" комуністичної доктрини, доведеної перестраховщиками — партійними функціонерами до абсурду, негайно діставало ярлик "буржуазно-націоналістичного" з усіма наслідками, які з цього випливали.

Так зване "українське питання" трактувалося хіба що у вузько лінгвістичному, етимологічному його значенні, ніби іншого наповнення воно і не мало. А воно таки мало інший, первинний свій зміст, зумовлений історією українського народу, своєрідністю його ментальності,

прагненням до національного державотворення, особливостями господарських та соціальних традицій, громадсько-політичної самоорганізації, реальним впливом України на геополітичну ситуацію.

Вважаю, що концептуально всі дослідження минулого України, народів, які її населяли, мусять іти через призму "українського питання". Лише так можна повернути народу й державі їх власну, неспотворену і неприкрашену історію. Кроком у цьому напрямку можна вважати і працю І. Т. Муковського та О. Є. Лисенка.

Можливо, в когось викличе заперечення, що термін "українці" в книзі вживається не лише в етнічному його розумінні, а й у значенні державницькому, суспільному: "український народ — громадяни України всіх національностей" (преамбула до Конституції України). Але детальне роз'яснення цього моменту редактором видання В. Д. Конашевичем, до речі, кандидатом історичних наук, вважаємо не зайвим, а дуже доцільним.

Вражаюча джерельна база книги дозволила дослідникам створити панорамний літопис участі українців, уродженців України, на фронтах другої світової війни.

Автори намагаються все називати своїми іменами: і тоді, коли йдеться про військову звитягу, мужність, хоробрість, високе усвідомлення обов'язку, і тоді, коли мова заходить про колаборацію, співробітництво з ворогом, що плондрував нашу землю. При цьому не зустрічаємо тут ніякого шельмування, політизованих оцінок. Є лише прагнення об'єктивно, правдиво відтворити реальну картину минулого. Це ж стосується і тих фрагментів книги, які розглядають не лише рівень оперативної майстерності, а й чисто людські якості радянських маршалів та генералів.

Про вдалі операції, проведені радянськими полководцями, в тому числі й українського походження, написано багато. А чи багато ми читали про те, якою ціною давалися взяття великих міст і столиць, які "підганялись" під "червоні" дати календаря? Автори пишуть, що ці дати справді ставали червоними від пролитої крові. Звівши в одній книзі дані про військові втрати народу України в боях і полоні, дослідники вийшли на нові, значно вищі показники: за їх оцінками, лише в складі Червоної армії загинуло понад 3 млн. наших співвітчизників. А скільки синів і дочок багатостраждальної України полягло в боях за її національно-державне самовизначення! І тут рахунок іде на десятки тисяч: 18—20 тис. осіб загинуло у складі ОУН; близько 57 тис. — в збройних формуваннях УПА. Скільки ж українців загинуло у складі радянських партизанських загонів та підпільних груп, у збройних силах інших країн залишається досі невідомим. Тому заслугою — і науковою і громадянською — вчених є те, що вони не лише порушили це питання, але й приступили до його вирішення.

Не можна оминати увагою ще один дослідницький успіх авторів книги. На підставі ретельного вивчення архівної статистики їм вдалося підрахувати кількість громадян України, які воювали в радянських військах. Якщо в попередніх фундаментальних виданнях про війну ця кількість дорівнювала 4,5 млн. чол., то за оцінками І. Т. Муковського й О. Є. Лисенка вона становить більше 7 млн. чол. (с 401).

Нагальна потреба громадянського примирення на нових цивілізаційних засадах вимагає розуміння того, що війна роздробила український народ за військово-політичними ознаками: частина його захищала соціалістичні ідеали, інші — боролися за національне самоутвердження України; а були й такі, кого доля з різних причин занесла в табір лютих ворогів нашого народу — нацистів. Віддуратися

О. В. ГОНТАР (Одеса)

Міжнародна наукова конференція "Відродження української державності: проблеми історії та культури"

14—15 травня 1996 р. вперше в історії Одеського державного медичного університету на базі кафедри українознавства та культурології була проведена Міжнародна наукова конференція "Відродження української державності: проблеми історії та культури". Вона проходила як один з підготовчих заходів до VI Конгресу Світової федерації українських лікарських товариств, який відбувся в Одесі 9—12 вересня того ж року.

Програма конференції включала 224 доповіді і повідомлення. Серед 304 учасників було 8 академіків, 53 доктори і 151 кандидат наук, 92 викладачі вищих та середніх навчальних закладів. Вони репрезентували 25 міст України, десятки університетів, академій, інститутів, наукові та навчальні заклади Німеччини, Польщі, Словаччини. Широко були представлені суспільствознавці вищих медичних навчальних закладів України.

Пленарне засідання конференції відкрив ректор медичного університету академік В. М. Запорожан. З доповіддю "Роль українознавства в розбудові держави" виступив директор Інституту українознавства Київського національного університету ім. Тараса Шевченка проф. П. П. Кононенко. Він говорив про велике значення українознавчих дисциплін для ствердження української національно-державницької ідеї, а також для патріотичного виховання української молоді та студентів всіх без винятку вищих навчальних закладів України.

150-річчю заснування Кирило-Мефодіївського братства була присвячена доповідь проф. В. Г. Сарбєя (Київ) "Державотворчі ідеї в програмних документах Кирило-Мефодіївського товариства 1846—1847 рр." Були заслухані доповіді проф. Л. Г. Мельника (Київ) "Розвиток державницької думки в Україні", проф. Є. М. Прісовського (Одеса) "Ідея національного відродження в творчості поетів Одеси", проф. О. В. Гонтаря "Традиції української державності". На пленарному засіданні з доповіддю "Українці у Війську Польському в 1921—1939 рр." виступив також проф. Торунського університету історії і архістики ім. М. Коперника В. Рєзмер (Польща).

На конференції працювало 5 секцій: проблеми державності в історії української суспільної думки, історія української державності в ХХ ст., проблеми українознавства і соціокультурна реальність, історія медицини в Україні, соціальні проблеми охорони здоров'я та проблеми виховання молоді.

Широке розмаїття тем, які були висунуті на обговорення, їх цікава, оригінальна розробка і дискусійність призвели до жвавого обміну думками на секціях і на заключному пленарному засіданні.

Значна увага була приділена історіографічним проблемам. Учасники конференції з інтересом заслухали доповіді Л. Г. Мельника (Київ) "В. Липинський про Б. Хмельницького як державотворця", А. С. Атаманенко (Острог, Вищий Колегіум) "Вплив "Истории Малой России" Д. М. Бантиша-Каменського на формування поглядів видатних

О. В. ГОНТАР (Одеса)

Міжнародна наукова конференція "Відродження української державності: проблеми історії та культури"

14—15 травня 1996 р. вперше в історії Одеського державного медичного університету на базі кафедри українознавства та культурології була проведена Міжнародна наукова конференція "Відродження української державності: проблеми історії та культури". Вона проходила як один з підготовчих заходів до VI Конгресу Світової федерації українських лікарських товариств, який відбувся в Одесі 9—12 вересня того ж року.

Програма конференції включала 224 доповіді і повідомлення. Серед 304 учасників було 8 академіків, 53 доктори і 151 кандидат наук, 92 викладачі вищих та середніх навчальних закладів. Вони репрезентували 25 міст України, десятки університетів, академій, інститутів, наукові та навчальні заклади Німеччини, Польщі, Словаччини. Широко були представлені суспільствознавці вищих медичних навчальних закладів України.

Пленарне засідання конференції відкрив ректор медичного університету академік В. М. Запорожан. З доповіддю "Роль українознавства в розбудові держави" виступив директор Інституту українознавства Київського національного університету ім. Тараса Шевченка проф. П. П. Кононенко. Він говорив про велике значення українознавчих дисциплін для ствердження української національно-державницької ідеї, а також для патріотичного виховання української молоді та студентів всіх без винятку вищих навчальних закладів України.

150-річчю заснування Кирило-Мефодіївського братства була присвячена доповідь проф. В. Г. Сарбєя (Київ) "Державотворчі ідеї в програмних документах Кирило-Мефодіївського товариства 1846—1847 рр." Були заслухані доповіді проф. Л. Г. Мельника (Київ) "Розвиток державницької думки в Україні", проф. Є. М. Прісовського (Одеса) "Ідея національного відродження в творчості поетів Одеси", проф. О. В. Гонтаря "Традиції української державності". На пленарному засіданні з доповіддю "Українці у Війську Польському в 1921—1939 рр." виступив також проф. Торунського університету історії і архістики ім. М. Коперника В. Рєзмер (Польща).

На конференції працювало 5 секцій: проблеми державності в історії української суспільної думки, історія української державності в ХХ ст., проблеми українознавства і соціокультурна реальність, історія медицини в Україні, соціальні проблеми охорони здоров'я та проблеми виховання молоді.

Широке розмаїття тем, які були висунуті на обговорення, їх цікава, оригінальна розробка і дискусійність призвели до жвавого обміну думками на секціях і на заключному пленарному засіданні.

Значна увага була приділена історіографічним проблемам. Учасники конференції з інтересом заслухали доповіді Л. Г. Мельника (Київ) "В. Липинський про Б. Хмельницького як державотворця", А. С. Атаманенко (Острог, Вищий Колегіум) "Вплив "Истории Малой России" Д. М. Бантиша-Каменського на формування поглядів видатних

діячів історії та культури України XIX ст.", Л. С. Похилої (Одеса) "П. Куліш та проблеми державності українського народу", І. Б. Матяш (Київ) "Історіографія українського героїчного епосу", Н. М. Сидоренко (Київ) "Ідея державності в українській пресі Росії початку XX ст."

Частина виступів стосувалася різних аспектів боротьби за становлення української державності: Л. С. Мельникова (Ізмаїл) "Придунайські землі у X—XII ст.", М. П. Матвієнко (Кіровоградська обл.) "Іван Виговський у боротьбі за українську державність", Є. М. Луценко (Київ) "Одеська Громада в національно-культурному відродженні України в другій половині XIX — на початку XX ст.", П. М. Григуба (Миколаїв) "До питання про взаємовідносини Центральної Ради з радами робітничих, селянських і солдатських депутатів (жовтень — грудень 1917 р.)", В. П. Ляхоцького (Київ) "Іван Огієнко — головноуповноважений міністр уряду України (1919—1920)".

Питанням боротьби за національну державність України у 1917—1920 рр. були присвячені доповіді А. А. Снігура (Львів) та Б. Й. Кашкіна (Біла Церква), повідомлення Ю. В. Котляра (Одеса) — діяльності партії боротьбистів на півдні України, В. І. Грінчуцького (Тернопіль) — проблемі власності в УРСР в 20-ті рр.

Д. В. Омельчук (Сімферополь) розглянув питання про можливість відновлення української державності в роки другої світової війни. Доповідь О. М. Бутата та Г. Д. Попова (Донецьк) була присвячена особливостям етнополітичної та національно-культурної ситуації в Донецькому регіоні за умов суверенної української держави на сучасному етапі. Аспірант Львівського університету з Польщі П. П. Стажинський висвітлив тему "Українське і польське бачення автономії Галичини у складі Австрії (1868—1918) як проблема міжнаціонального антагонізму". М. І. Михайлуца (Одеса) виступив з повідомленням "Держава і РПЦ на півдні України в завершальний період війни 1939—1945 рр.". Наукові працівники з Інституту суспільних наук Словацької Академії наук (Кошіце) С. Конечни та М. Гайдош подали тези повідомлень "Українка державність і русини у Словаччині після першої світової війни" і "Русини (українці) Словаччини після другої світової війни (історіографія питання)".

Деякі доповідачі присвятили свої виступи проблемам творчості українських письменників, зокрема висвітленню ними державотворчих процесів в Україні. Одеські вчені Т. П. Ананченко, В. В. Білик, М. І. Майстренко зупинилися на образах-символах відродження української державності у творчості поетів "празької школи", морально-етичних проблемах у творах В. Винниченка, світоглядності пейзажів Т. Шевченка. Т. В. Старченко (Київ) розглянула "Питання державності й утвердження національної самосвідомості в публіцистиці Олени Теліги". Позитивної оцінки заслужило дослідження Н. О. Блохіної (Рівне) "Шляхом "Березоля": творчі пошуки й здобутки". Цікавою і змістовною була доповідь Б. І. Винниченка (Львів) "Виховання та ідеологія у вищій школі".

Певна кількість тем була присвячена питанням історії української медицини. Інтерес учасників конференції викликали виступи акад. Ю. Л. Курака (Одеса) про визначного українського невропатолога акад. Г. І. Маркелова, проф. В. Г. Сарбея (Київ) "Персоналії видатних українських медиків в енциклопедичній праці Євфимія Болховитінова", докт. мед. наук. В. Н. Волянського (Одеса) "Проблема державності в історії та сучасності одеської медицини", повідомлення О. М. Марченка (Кіровоград) про роль органів міського самоврядування у медичному обслуговуванні населення півдня України другої пол. XIX ст., С. Г. Бойченка (Одеса) — про виникнення та

розвиток земської медицини в Україні, В. В. Погорілова (Одеса) — про становлення українського лікарського товариства в Одесі.

Проблема української державності — категорія нашої сучасної політичної дійсності, категорія політичного і патріотичного виховання молоді. Конференція показала, що як в плані історичних традицій, так і з точки зору розробки конкретних рекомендацій вивчення державотворчого досвіду в Україні необхідно продовжувати.

О. Г. БАЖАН (Київ)

II з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців

"Мало любити свій рідний край, його треба ще й знати". Ці слова поета-громадянина М. Т. Рильського стали своєрідним епіграфом II Всеукраїнського з'їзду краєзнавців, який відбувся у Києві 25 грудня 1996 р. В його роботі, незважаючи на численні труднощі, взяли участь близько 150 делегатів з усіх областей України, представники краєзнавчих організацій Києва.

З теплим привітанням звернувся до учасників з'їзду Президент України Л. Д. К у ч м а. В ньому, зокрема, зазначалося, що краєзнавчий рух, який сьогодні переживає справжнє піднесення, відіграє важливу роль в процесі національного і культурного відродження України, відтворенні маловідомих сторінок в історії українського народу, залученні до активної творчої праці сотень тисяч наших співвітчизників. Особливу увагу громадськості нашої держави, відзначив Л. Д. Кучма, привернули програми Спілки по дослідженню історії міст і сіл, виявленню та увічненню пам'ятних місць, пов'язаних з історією українського козацтва, написанням багатотомної науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією" та ін.

Від імені уряду України делегатів з'їзду тепло привітав заступник Голови Кабінету Міністрів України, акад. НАН України І. Ф. К у р а с. Без краєзнавства, наголосив він у своїй промові, практично неможливо уявити собі виховання національної самосвідомості, самоповаги, нерезально говорити про розвиток історичної науки, музеєзнавства, належний рівень збереження історико-культурної спадщини.

Згадані функції краєзнавства дістали своє відображення у виступі віцепрезидента НАН України, голови Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, акад. НАН України П. П. Т о л о ч к а. Останній також звернув увагу на необхідність об'єднання зусиль всіх громадських організацій в розв'язанні важливих проблем піднесення національної культури, написання повного і об'єктивного літопису нашої держави.

Шляхи подальшого співробітництва між організаціями Всеукраїнської спілки краєзнавців і культурно-просвітницькими установами проаналізував у своєму виступі заступник міністра культури України, канд. іст. наук Л. М. Н о в о х а т ь к о. Користуючись нагодою, за дорученням колеги він вручив групі краєзнавців відзнаки Міністерства культури.

Певні підсумки співпраці Всеукраїнської спілки краєзнавців та Національної комісії по поверненню культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України підбив її голова, канд. іст. наук О. К. Ф е д о р у к. Він також акцентував увагу на цілій низці питань, які потребують свого

розвиток земської медицини в Україні, В. В. Погорілова (Одеса) — про становлення українського лікарського товариства в Одесі.

Проблема української державності — категорія нашої сучасної політичної дійсності, категорія політичного і патріотичного виховання молоді. Конференція показала, що як в плані історичних традицій, так і з точки зору розробки конкретних рекомендацій вивчення державотворчого досвіду в Україні необхідно продовжувати.

О. Г. БАЖАН (Київ)

II з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців

"Мало любити свій рідний край, його треба ще й знати". Ці слова поета-громадянина М. Т. Рильського стали своєрідним епіграфом II Всеукраїнського з'їзду краєзнавців, який відбувся у Києві 25 грудня 1996 р. В його роботі, незважаючи на численні труднощі, взяли участь близько 150 делегатів з усіх областей України, представники краєзнавчих організацій Києва.

З теплим привітанням звернувся до учасників з'їзду Президент України Л. Д. К у ч м а. В ньому, зокрема, зазначалося, що краєзнавчий рух, який сьогодні переживає справжнє піднесення, відіграє важливу роль в процесі національного і культурного відродження України, відтворенні маловідомих сторінок в історії українського народу, залученні до активної творчої праці сотень тисяч наших співвітчизників. Особливу увагу громадськості нашої держави, відзначив Л. Д. Кучма, привернули програми Спілки по дослідженню історії міст і сіл, виявленню та увічненню пам'ятних місць, пов'язаних з історією українського козацтва, написанням багатотомної науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією" та ін.

Від імені уряду України делегатів з'їзду тепло привітав заступник Голови Кабінету Міністрів України, акад. НАН України І. Ф. К у р а с. Без краєзнавства, наголосив він у своїй промові, практично неможливо уявити собі виховання національної самосвідомості, самоповаги, нерезально говорити про розвиток історичної науки, музеєзнавства, належний рівень збереження історико-культурної спадщини.

Згадані функції краєзнавства дістали своє відображення у виступі віцепрезидента НАН України, голови Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, акад. НАН України П. П. Т о л о ч к а. Останній також звернув увагу на необхідність об'єднання зусиль всіх громадських організацій в розв'язанні важливих проблем піднесення національної культури, написання повного і об'єктивного літопису нашої держави.

Шляхи подальшого співробітництва між організаціями Всеукраїнської спілки краєзнавців і культурно-просвітницькими установами проаналізував у своєму виступі заступник міністра культури України, канд. іст. наук Л. М. Н о в о х а т ь к о. Користуючись нагодою, за дорученням колеги він вручив групі краєзнавців відзнаки Міністерства культури.

Певні підсумки співпраці Всеукраїнської спілки краєзнавців та Національної комісії по поверненню культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України підбив її голова, канд. іст. наук О. К. Ф е д о р у к. Він також акцентував увагу на цілій низці питань, які потребують свого

нагального вирішення. Йшлося про збереження унікальних паркових комплексів, архітектурних пам'яток тощо.

На необхідності активізації наукових форм краєзнавства зупинився у своєму виступі директор Інституту історії України НАН України, акад. НАН України В. А. С м о л і й . Дослідження рідного краю, підкреслив він, дає тисячам краєзнавців відчуття особистої причетності до історичного процесу, підвищує їх освітній і культурний рівень, сприяє формуванню такого непересічного явища, як громадський сектор історичної науки.

Із звітною доповіддю правління Всеукраїнської спілки краєзнавців виступив її голова — радник Президента України з питань історико-культурної спадщини, акад. НАН України П. Т. Т р о н ь к о . Важливим здобутком за звітний період, відзначив він, стало створення стрункої і розгалуженої організаційної структури Всеукраїнської спілки краєзнавців. Її відділення сьогодні працюють практично в усіх областях України. Причому, як правило, обласні краєзнавчі осередки очолюють знані і авторитетні в державі вчені, громадські діячі. Серед них — доктори іст. наук Є. М. С к л я р е н к о (Київська область), В. Є. Л о б у р е ц ь (Полтавська область), П. М. Т р и г у б (Миколаївська область), В. В. Г р а б о в е ц ь к и й (Івано-Франківська область), Ф. Г. Т у р ч е н к о (Запорізька область), Г. К. Ш в и д ь к о (Дніпропетровська область), Р. Д. Л я х (Донецька область), доктор техн. наук І. Ю. С а р а т о в (Харківська область), кандидати іст. наук В. Ф. Р е п р и н ц е в (Київ), В. П. В а щ е н к о (Одеська область), Г. В. Б о н д а р е н к о (Волинська область), канд. географ. наук В. Ю. К о с т р и ц я (Житомирська область) та ін.

Зусиллями ентузіастів протягом останніх років в Україні відновлено видання журналу "Краєзнавство", невиправдано припиненого в першій половині 30-х рр., ряду регіональних часописів і збірників. Активну видавничу діяльність здійснюють Черкаська, Одеська, Донецька, Хмельницька області, Артемівська, Дунаसेвецька районні організації.

Координації роботи краєзнавчих осередків належним чином сприяють всеукраїнські та регіональні конференції. Починаючи з 1980 р. при підтримці Національної академії наук в Україні проведено I—VII Всеукраїнські конференції з історичного краєзнавства, десятки регіональних конференцій. Останні стали регулярними в Полтавській, Хмельницькій, Сумській, Івано-Франківській, Тернопільській та інших областях.

Спираючись на пропозиції з місць, правління Всеукраїнської спілки краєзнавців розробило ряд національних програм, привернуло до їх реалізації увагу широкої громадськості. Належного резонансу як в Україні, так і далеко за її межами дістали програми дослідження історії українських сіл, які в силу різних причин зникли з карти нашої держави, створення Національного пантеону пам'яті — переложення політичних, державних і культурних діячів України, що опинилися далеко від Батьківщини, тощо. Організації Спілки виступили також ініціатором Державної програми підготовки науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією", покликаної увічнити пам'ять мільйонів наших співвітчизників, що стали жертвами політичних репресій. Важлива увага в доповіді голови правління Всеукраїнської спілки краєзнавців приділялась участі дослідників рідного краю у виконанні розгорнутої програми відтворення видатних пам'яток історії та культури згідно з Указом Президента України.

Акад. НАН України П. Т. Т р о н ь к о зупинився також на актуальних питаннях подальшого розвитку шкільного і вузівського краєзнавства, музеєзнавства, наголосив на необхідності підготовки підручників і посібників, методичних рекомендацій, наочних посібників, картографічних матеріалів тощо.

В обговоренні доповіді правління ВСК виступили П. І. Арсенич (Івано-Франківськ), Л. Л. Макаренко (Київ), В. С. Прокопчук (м. Дунаївці Хмельницької області), Р. Д. Лях (Донецьк), В. Ю. Костриця (Житомир), І. Г. Пащук (Рівне), Н. І. Булаєвська (Київ) та ін.

З'їзд обрав правління Всеукраїнської спілки краєзнавців. Головою Спілки було знову обрано акад. П. Т. Тронька, заступниками — В. Б. Врублевську, Ю. З. Данилюка, О. П. Реснта.

Т. М. СИДОРЧУК (Львів)

Міжнародна конференція в Празі, присвячена 75-річчю Українського вільного університету

1996 рік — рік 75-літнього ювілею такого унікального явища в історії української науки і культури, як Український вільний університет. Він заснований в 1921 р. у Відні. В тому ж році був перенесений до Праги, де розгорнув плідну викладацьку та дослідницьку діяльність. Саме гостинна Прага 28—30 листопада 1996 р. стала місцем проведення урочистої конференції, присвяченої 75-літтю Українського вільного університету. Проведення конференції стало можливим завдяки її організаторам: Слов'янській бібліотеці при Національній бібліотеці Чеської Республіки, Слов'янському інституту Академії наук Чеської Республіки в співпраці з Фондацією Українського вільного університету в США, Українським вільним університетом у Мюнхені, Чеською Асоціацією українців та посольством України в Чеській Республіці.

Святково-піднесеному настрою конференції надало вже її відкриття в стародавньому Климентинумі — колишніх приміщеннях Кардового університету, де знайшов собі притулок і Український вільний університет. Конференцію розпочала вступним привітальним словом директор Слов'янської бібліотеки М. Клімова. Конференція здійснювалася під егідою Академії наук Чеської Республіки і ректора Кардового університету. До речі, напередодні відкриття конференції групу її учасників прийняв президент АН Чеської Республіки, який підкреслив внесок українських вчених-професорів УВУ у розвиток українсько-чеських наукових зв'язків і висловив сподівання на поглиблення співробітництва науковців Чехії та України на сучасному етапі. В ході зустрічі ці думки дістали предметний розвиток у виступах президента НТШ в США проф. Л. Рудницького, проректора УВУ у Мюнхені проф. З. Соколюка, президента Управи Шкільної Ради Управління шкіл українознавства в США проф. Є. Федоренка, директора Слов'янського інституту АН ЧР проф. А. Мештяна, зав. відділом Інституту історії України НАН України проф. С. Віднянського, відомого чеського українознавця, нині — посла Чеської Республіки у Греції проф. І. Марваната наукового співробітника Слов'янського інституту АН ЧР Р. Шишковой, яка, зокрема, навела конкретний приклад плідної співпраці — видання другого тому українсько-чеського словника, презентація якого відбулася на відкритті конференції.

Зі словами подяки організаторам конференції і визначенням вагомості ролі Українського вільного університету в українській культурі виступив Надзвичайний і Повноважний посол України в Чеській Республіці

В обговоренні доповіді правління ВСК виступили П. І. Арсенич (Івано-Франківськ), Л. Л. Макаренко (Київ), В. С. Прокопчук (м. Дунаївці Хмельницької області), Р. Д. Лях (Донецьк), В. Ю. Костриця (Житомир), І. Г. Пащук (Рівне), Н. І. Булаєвська (Київ) та ін.

З'їзд обрав правління Всеукраїнської спілки краєзнавців. Головою Спілки було знову обрано акад. П. Т. Тронька, заступниками — В. Б. Врублевську, Ю. З. Данилюка, О. П. Реснта.

Т. М. СИДОРЧУК (Львів)

Міжнародна конференція в Празі, присвячена 75-річчю Українського вільного університету

1996 рік — рік 75-літнього ювілею такого унікального явища в історії української науки і культури, як Український вільний університет. Він заснований в 1921 р. у Відні. В тому ж році був перенесений до Праги, де розгорнув плідну викладацьку та дослідницьку діяльність. Саме гостинна Прага 28—30 листопада 1996 р. стала місцем проведення урочистої конференції, присвяченої 75-літтю Українського вільного університету. Проведення конференції стало можливим завдяки її організаторам: Слов'янській бібліотеці при Національній бібліотеці Чеської Республіки, Слов'янському інституту Академії наук Чеської Республіки в співпраці з Фондацією Українського вільного університету в США, Українським вільним університетом у Мюнхені, Чеською Асоціацією українців та посольством України в Чеській Республіці.

Святково-піднесеному настрою конференції надало вже її відкриття в стародавньому Климентинумі — колишніх приміщеннях Кардового університету, де знайшов собі притулок і Український вільний університет. Конференцію розпочала вступним привітальним словом директор Слов'янської бібліотеки М. Клімова. Конференція здійснювалася під егідою Академії наук Чеської Республіки і ректора Кардового університету. До речі, напередодні відкриття конференції групу її учасників прийняв президент АН Чеської Республіки, який підкреслив внесок українських вчених-професорів УВУ у розвиток українсько-чеських наукових зв'язків і висловив сподівання на поглиблення співробітництва науковців Чехії та України на сучасному етапі. В ході зустрічі ці думки дістали предметний розвиток у виступах президента НТШ в США проф. Л. Рудницького, проректора УВУ у Мюнхені проф. З. Соколюка, президента Управи Шкільної Ради Управління шкіл українознавства в США проф. Є. Федоренка, директора Слов'янського інституту АН ЧР проф. А. Мештяна, зав. відділом Інституту історії України НАН України проф. С. Віднянського, відомого чеського українознавця, нині — посла Чеської Республіки у Греції проф. І. Марваната наукового співробітника Слов'янського інституту АН ЧР Р. Шишковой, яка, зокрема, навела конкретний приклад плідної співпраці — видання другого тому українсько-чеського словника, презентація якого відбулася на відкритті конференції.

Зі словами подяки організаторам конференції і визначенням вагомості ролі Українського вільного університету в українській культурі виступив Надзвичайний і Повноважний посол України в Чеській Республіці

А. О з а д о в с ь к и й, який зачитав також вітальну телеграму учасникам конференції міністра закордонних справ України Г. Удовенка.

В роботі конференції взяли участь 22 вчені з України, Чехії, Словаччини, Польщі, Німеччини, Італії та США. В центрі уваги доповідачів були питання як суто історичного характеру — з висвітленням причин, умов, специфіки постання Українського вільного університету в Австрії, перенесення його в Чехословаччину, продовження його діяльності в Німеччині після другої світової війни, — так і філософського характеру — з осмисленням значення УВУ для української науки, ролі в українському духовно-культурному житті та в налагодженні взаємозв'язків з науково-культурним світом європейських країн, оцінкою його духовних здобутків в контексті європейської та світової науки. Зокрема, проф. Л. Р у д н и ц ь к и й (США) наголосив на тому, що УВУ був у свій час єдиним українським університетом тоді, коли в Україні не було справжніх українських університетів, які б діяли в руслі традиції української наукової культури. Вчений зауважив, що УВУ, як і кожний університет, мав і має свої слабкі сторони, він не є досконалим, проте впродовж 75 років він був охоронцем знання і твердинею науки знедержавленого народу, берегинею і рушієм українського інтелектуального життя, відіграючи неабияку роль в житті цілої української діаспори. Проф. А. К а р а с ь (Україна) підкреслив важливість вивчення наукової спадщини вчених і професорів УВУ, які працювали в галузі філософії (І. Мірчук), історії України (Д. Дорошенко, А. Яковлів), античної історії (К. Лоський, Ф. Слюсаренко), права (С. Дністрянський, С. Шелухин, О. Ейхельман, А. Яковлів), археології (В. Щербаківський), мовознавства та літературознавства (О. Колесса, С. Смаль-Стоцький, А. Артимович), музикознавства (Ф. Стешко), історії мистецтва (Д. Антонович) та ін., а також необхідність чіткого окреслення наукових і гуманітарних здобутків українських вчених в руслі розвитку європейської науки міжвоєнної доби, коли УВУ досягнув найвагоміших результатів.

Якщо д-р М. Неврлий (Словаччина) подав в своєму виступі розгорнуту картину багатогранної організаційної, викладацької й дослідницької діяльності професорів УВУ в його празький період, то д-р О. Купчинський (Україна) представив в своїй доповіді скрупульозно і ґрунтовно опрацьований цифровий та фактичний матеріал, який висвітлює наукову та видавничу діяльність УВУ за період 1921—1991 рр., вдало послуговувавшись порівняльним методом аналізу.

Із змістовними, насиченими маловідомими архівними документами та джерельними матеріалами до історії УВУ, зокрема його віденського та празького періодів, виступили науковці — д-р Б. Зілінський (Чехія), д-р М. Мушинка (Словаччина), проф. С. Віднянський (Україна), д-р Т. Беднаржова (Чехія), д-р Т. Сидорчук (Україна). Зокрема, д-р М. Мушинка ознайомив аудиторію з драматичною долею архіву УВУ, який після другої світової війни частково був загублений, частково розпорошений по різних державних архівах колишнього Радянського Союзу, Чехії, наукових інституціях та приватних колекціях. Наполеглива і самовіддана праця науковця по пошуку архіву УВУ дала можливість встановити міста його знаходження — Київ, Львів, Ужгород, Прага, Москва та ін. Д-р М. Мушинка зазначив, що лише в Празькому центральному державному архіві в фонді "Український музей" налічується 1318 одиниць, які зберігаються в 107 коробках, описаних в 8 книгах і 5 каталогах. Основна частина архіву УВУ в Україні зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління. Вчений наголосив, що знайдені архівні документи та матеріали є важливими не лише для історії УВУ, але й для історії української науки і освіти в цілому.

Наскрізною думкою доповіді проф. С. В і д н я н с ь к о г о — автора першої в Україні книги про Український вільний університет, написаній на цих архівних джерелах, стала теза про те, що УВУ саме у Празі перетворився в повноцінний і науково спроможний осередок поширення і поглиблення знань на зразок західноєвропейських університетів, який впродовж більш як 20 років формував нові покоління української інтелігенції, про що свідчать красномовні цифри — з 1921 по 1943 р. на два факультети УВУ було записано 11617 студентів, у середньому по 264 на семестр. Вчений відзначив, що УВУ заснували насамперед з огляду на потреби міжвоєнної української еміграції і свою діяльність за межами рідного краю він вважав тимчасовою, проте з ряду причин протягом майже чверті століття місцем його діяльності стала Прага, де університет виконував свій обов'язок служіння українському народу, здобувши високий авторитет та міжнародне визнання.

Особливістю даної конференції стала міждисциплінарна спрямованість доповідей, яка дістала своє відображення як в постановці кола наукових питань, так і в методах аналізу проблем, поставлених доповідачами. Так, ряд доповідей були присвячені питанням українського мовознавства в УВУ (проф. М. Л е с і в, Польща), висвітленню української літератури в західних енциклопедіях (проф. А. М е ш т я н, Чехія), значенню правової науки УВУ для відновлення української держави (проф. З. С о к о л ю к, Німеччина, проф. А. Ш у л ь, США), визначенню етики як компонента науки політичної економії в УВУ в Мюнхені (проф. І. П о л у л я х, Німеччина), внеску членів УВУ у спробу створення італійського українознавства 50-х рр. (проф. Л. К а л в і, Італія), стосункам між професорами УВУ та чеськими і словацькими вченими в науково-культурній сфері (д-р І. В а ц е к, Чехія). В ряді доповідей учасники конференції, зупиняючись на характеристиці наукової, творчої, суспільно-політичної діяльності українських діячів культури, доля яких була пов'язана з УВУ в різні його періоди, торкалися питань формування світоглядних принципів того чи іншого з них, постанов та функціонування наукових і творчих шкіл, проблем ролі і місця творчої особистості в суспільстві, психологічних проблем еміграційного життя. Під цим кутом зору інтерес викликали доповіді, що були присвячені академіку С. Смаль-Стоцькому (проф. Є. Ф е д о р е н к о, США), українським поетам — випускникам УВУ (д-р А. М о р а в к о в а, Чехія), останньому ректору УВУ в Празі А. Волошину (Т. Б е д н а р ж о в а, Чехія), українським літераторам і вченим П. Зайцеву (проф. А. К і п а, США), В. Янів та О. Кульчицькому (д-р Н. К о л е с н и ч е н к о, Україна), вченому-археологу В. Щербаківському (д-р О. Ф р а н к о, Україна).

Проведений на конференції науковий аналіз багатогранної діяльності УВУ за 75 років його існування засвідчив, що історію цього єдиного в свій час українського наукового закладу університетського типу слід розглядати як складову частину в цілому історії української науки і культури і що проблеми історичної спадщини продовжують гостро звучати, зобов'язуючи віддавати належне високим, одухотвореним великими гуманними ідеями справам.

Для учасників конференції були організовані екскурсія "Слідами УВУ в Празі", яку з глибоким знанням справи провів відомий в Чехії українознавець д-р Б. Зілинський, а також прийом у посольстві України в Чеській Республіці, де їх гостинно привітав та поздоровив з 5-ою річницею незалежності України посол А. Озадовський.

П. С. ФЕДОРЧАК (Івано-Франківськ)

Міжнародна науково-практична конференція "Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст."

21—22 листопада 1996 р. в Івано-Франківську відбулася Міжнародна науково-практична конференція "Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.", організована Івано-Франківською облдержадміністрацією і Прикарпатським університетом ім. В. Стефаника. На конференції з доповідями і повідомленнями виступили 122 вчених з України і 7 — з Польщі.

Завданням конференції було обговорити з історичних і теоретичних позицій українсько-польські відносини в Галичині, обґрунтувати значення позитивного досвіду в цій галузі для Республіки Польща і суверенної України. Учасників конференції привітав голова Івано-Франківської облдержадміністрації С. Волковецький. Про сучасну Польщу розповів Надзвичайний і Повноважний посол України в цій державі П. Сардачук.

На пленарному засіданні з різних аспектів українсько-польських відносин у Галичині виступило 8 доповідачів. Акад. НАН України Я. І с а е в и ч (Львів) проголосив доповідь "Українсько-польські відносини періоду другої світової війни: сучасні інтерпретації і їх суспільний резонанс"; д-р Є у г е н і у ш К о к о (Польща) — "Далеке і близьке. Поляки й українці на початку ХХ ст."; д-р іст. наук М. К у г у т я к (Івано-Франківськ) — "Еволюція польсько-українських взаємин 20—30-х років: від конфронтації до "нормалізації"; д-р іст. наук В. С е р г і й ч у к (Київ) — "До питання про причини українсько-польських конфліктів в роки другої світової війни"; чл.-кор. АПН України Р. С к у л ь с ь к и й (Івано-Франківськ) — "Теоретико-методологічні засади перспективного розвитку українсько-польських відносин у галузі науки та освіти".

Піднята на конференції проблема обговорювалася в чотирьох секціях. По темі "Українсько-польські відносини в першій чверті ХХ ст." з повідомленнями виступили понад 30 науковців. Канд. іст. наук В. П е д и ч (Івано-Франківськ) обґрунтував важливий внесок у дослідження історії Польщі учнів М. Грушевського, канд. іст. наук Ю . М и х а й с ь к и й (Львів) проаналізував українсько-польські стосунки в Галичині на початку ХХ ст., д-р В. В е ж б е н е ц (Польща) торкнувся проблеми польсько-українського конфлікту після першої світової війни.

Виступаючи по темі "Українсько-польські відносини у міжвоєнний період", д-р іст. наук Л . З а ш к і л ь н я к , кандидати іст. наук І . Г а в р и л і в та І . П и л и п і в (Львів), аспірант В . К о м а р (Івано-Франківськ) на основі документів обґрунтували важливість спроб українсько-польського порозуміння. Д-р мед. наук С. Г е н и к на яскравих прикладах підтвердив здійснення польськими властями в Галичині геноциду і етноциду в галузі медицини.

Учасники обговорення теми "Друга світова війна і українсько-польські відносини" особливий інтерес виявили до проблеми депортації українського і польського населення. Д-р М. С и в і ц ь к и й і Р. Д р о з д (Польща), канд. іст. наук Г. Щ е р б а (Львів), безпосередні учасники тих трагічних подій Г. К е р н и ц я та А . Я д л о в с ь к и й довели, що це був несправедливий акт з боку тодішніх властей обох країн, який трагічно означився на долі населення Західної України і Польщі.

У виступах з проблеми "Українсько-польські культурно-мистецькі і літературні зв'язки" акад. В. К а ч к а н та акад. М. С т е л ь м а х о в и ч, канд. філософських наук М. Ф і г л е в с ь к и й (Івано-Фран-

ківськ), В. Чередредька (Польща) та інші обґрунтували шляхи культурного взаємозбагачення двох народів.

У дискусіях на пленарному засіданні і в секціях взяли участь не лише науковці, а й інші учасники конференції. Полемічна атмосфера, що панувала на конференції, допомогла науковцям об'єктивно оцінити українсько-польські відносини в минулому, наголосити на тому, що завжди зближувало і тепер повинно єднати два сусідні народи.

Підсумки конференції було підведено у формі круглого столу. Його учасники визнали роботу конференції вдалою і підкреслили необхідність далі досліджувати українсько-польські відносини, продовжувати наукову співпрацю вчених двох країн, поліпшувати взаємну інформацію щодо опублікованої літератури, здійснювати обмін думками на наступних наукових конференціях. Незважаючи на принциповий підхід, дискусії мали зважливий характер, що підтвердило прагнення обох сторін до порозуміння.

Невдовзі матеріали конференції будуть опубліковані окремим виданням.

І. М. КУЛИНИЧ (Київ)

Міжнародна наукова конференція "Російські німці: проблеми історіографії та джерелознавства"

4—9 вересня 1996 р. відбулися чергові, треті, "Анапські читання", що стали вже традиційними і які по праву можна називати конференціями дослідників історії та культури російських німців в Анапі. В них беруть участь вчені Росії, України, Казахстану та Німеччини. Й цього разу конференція відбулася завдяки фінансовій підтримці Міністерства Російської Федерації у справах національностей і федеративних відносин та Міністерства закордонних справ Німеччини. До числа її організаторів — Міжнародного союзу німецької культури та Інституту германських і східноєвропейських досліджень (Геттінген, Німеччина) — додалася цього разу створена в Анапі у 1995 р. і зареєстрована Мініюстром РФ у травні 1996 р. Міжнародна асоціація дослідників історії та культури російських німців.

Конференція мала заслухати й обговорити 34 доповіді з проблем історіографії та джерелознавства, провести дискусії з питань вдосконалення науково-інформаційного бюлетня, діяльності Асоціації, створення словника енциклопедії "Російські німці".

Оскільки всі засідання конференції були пленарними, то оргкомітет згрупував доповіді за тематичним принципом, виділивши три відносно самостійні блоки: історіографія, джерелознавство, етнографічні дослідження. Така структура відповідала головному завданню — з'ясувати ступінь вивчення проблеми історії російських німців та стан джерельної бази, намітити методологічні і методичні підходи до наявної літератури та основних видів джерел, які можуть лягти в основу сучасних досліджень.

Історіографічна тематика була репрезентована 8 доповідями — Л. В. Малиновського (Барнаул), І. М. Кулинича (Київ), В. Г. Чеботарьової (Москва), Л. П. Белковець (Новосибірськ), І. Р. Плева (Саратов), Т. В. Плахотнюк (Ставрополь), Л. П. Бургарт (Усть-Каменогорськ, Казахстан) та А. Шваба (Кельн, Німеччина). В цілому історіографічна частина виступів, як

ківськ), В. Чередредька (Польща) та інші обґрунтували шляхи культурного взаємозбагачення двох народів.

У дискусіях на пленарному засіданні і в секціях взяли участь не лише науковці, а й інші учасники конференції. Полемічна атмосфера, що панувала на конференції, допомогла науковцям об'єктивно оцінити українсько-польські відносини в минулому, наголосити на тому, що завжди зближувало і тепер повинно єднати два сусідні народи.

Підсумки конференції було підведено у формі круглого столу. Його учасники визнали роботу конференції вдалою і підкреслили необхідність далі досліджувати українсько-польські відносини, продовжувати наукову співпрацю вчених двох країн, поліпшувати взаємну інформацію щодо опублікованої літератури, здійснювати обмін думками на наступних наукових конференціях. Незважаючи на принциповий підхід, дискусії мали зважливий характер, що підтвердило прагнення обох сторін до порозуміння.

Невдовзі матеріали конференції будуть опубліковані окремим виданням.

І. М. КУЛИНИЧ (Київ)

Міжнародна наукова конференція "Російські німці: проблеми історіографії та джерелознавства"

4—9 вересня 1996 р. відбулися чергові, треті, "Анапські читання", що стали вже традиційними і які по праву можна називати конференціями дослідників історії та культури російських німців в Анапі. В них беруть участь вчені Росії, України, Казахстану та Німеччини. Й цього разу конференція відбулася завдяки фінансовій підтримці Міністерства Російської Федерації у справах національностей і федеративних відносин та Міністерства закордонних справ Німеччини. До числа її організаторів — Міжнародного союзу німецької культури та Інституту германських і східноєвропейських досліджень (Геттінген, Німеччина) — додалася цього разу створена в Анапі у 1995 р. і зареєстрована Мініюстром РФ у травні 1996 р. Міжнародна асоціація дослідників історії та культури російських німців.

Конференція мала заслухати й обговорити 34 доповіді з проблем історіографії та джерелознавства, провести дискусії з питань вдосконалення науково-інформаційного бюлетня, діяльності Асоціації, створення словника енциклопедії "Російські німці".

Оскільки всі засідання конференції були пленарними, то оргкомітет згрупував доповіді за тематичним принципом, виділивши три відносно самостійні блоки: історіографія, джерелознавство, етнографічні дослідження. Така структура відповідала головному завданню — з'ясувати ступінь вивчення проблеми історії російських німців та стан джерельної бази, намітити методологічні і методичні підходи до наявної літератури та основних видів джерел, які можуть лягти в основу сучасних досліджень.

Історіографічна тематика була репрезентована 8 доповідями — Л. В. Малиновського (Барнаул), І. М. Кулинича (Київ), В. Г. Чеботарьової (Москва), Л. П. Белковець (Новосибірськ), І. Р. Плева (Саратов), Т. В. Плахотнюк (Ставрополь), Л. П. Бургарт (Усть-Каменогорськ, Казахстан) та А. Шваба (Кельн, Німеччина). В цілому історіографічна частина виступів, як

відзначалося на конференції, адекватно відобразила всю складність ситуації, в якій опинилися історики країн СНД — дослідники історії російських німців: недостатність, а в деяких регіонах і цілковита відсутність досліджень, недоступність значної частини літератури та джерел, необхідність розвінчування ідеологічних штампів і стереотипів.

І тому не випадково в центрі уваги учасників конференції були доповіді (аж 22!) джерелознавчого характеру. Їх виголосили Ю. А. Петров (Москва), П. П. Вібеї А. Р. Бетхер (обидва — Омськ), Т. А. Шрадер (Санкт-Петербург), О. А. Гербер (Новосибірськ), З. Е. Гусакова (Саратов), Н. П. Матханова (Новосибірськ), С. Г. Неліпович (Москва), А. А. Шадт (Новосибірськ), В. І. Бруль (Геттінген, Німеччина), А. А. Герман (Саратов), А. Енгель (Кіль, Німеччина), С. І. Дубинін (Самара), Н. В. Греков (Омськ), Н. Е. Вашкау (Волгоград), Е. М. Єрина (Енгельс), В. Н. Шайдурова (Барнаул) та ін. Вчені представили зацікавленим слухачам різноманітні виявлені, до певної міри проаналізовані і систематизовані матеріали, добутих у вітчизняних архівах та бібліотеках.

Доповідачі переконливо продемонстрували, наскільки наполегливо і глибоко відбувається пошук, критична обробка й осмислення різноманітних видів джерел, зосереджених у вітчизняних архівах. Їх результати дають підстави сподіватися, що незабаром з'явиться ряд нових узагальнюючих праць з історії російських німців.

Україна була представлена 5 доповідями: І. М. Кулинич розповів про дореволюційну історіографію німецьких колоній в Україні, Д. І. Мешков (Дніпропетровськ) — про реєстри й меморії контори опікунства новоросійських іноземних поселенців на початку XIX ст., В. В. Ченцов (Дніпропетровськ) — про документи органів держбезпеки, в яких містяться відомості щодо політичних репресій проти німецького населення в Україні в 20-і—30-і роки, Е. Г. Плеська-Зебольд (Одеса) — про архівні джерела, в яких йдеться про "безладдя" й розкрадання в опікунських конторах Новоросійських поселень у першій чверті минулого століття, і О. В. Коновалова (Одеса) — про листи герцога Рішельє С.-Х. Контеніусу.

Про етнографічні джерела та музейні експозиції з історії і культури російських німців доповіли на конференції С. А. Рублевська, Н. Е. Маловата Е. А. Горобцова — етнографи з Омська і Саратова, де проводиться досить інтенсивна робота в цьому напрямку. Роботу своєї етнографічної секції доповнила вільна трибуна, присвячена історико-етнографічним та лінгвістичним експедиціям літа 1996 р. На одному з її засідань обговорювався "Науково-інформаційний бюлетень", 6 номерів якого на той час уже вийшли друком, на другому — питання створення енциклопедії російських німців, роботу над якою вже розпочато.

В ході конференції відбулося також засідання Міжнародної асоціації дослідників історії і культури російських німців, на якому її голова І. Р. Плевета й його заступники А. Айсфельд, Л. В. Малиновський, Т. А. Шрадер і Е. Р. Барбашина розповіли про досягнення й недоліки в роботі нової наукової організації. Зокрема, на цьому засіданні підкреслювалося, що Асоціація має змогу забезпечити проведення міждисциплінарних, міжпредметних досліджень, у тому числі етносоціологічних, історико-лінгвістичних, архівних, фольклорних, в яких нині відчувається настійна потреба і які сприятимуть усуненню стереотипів мислення. Було обговорено також програму конференції "Арапа — 1997", темою якої стануть міграційні процеси російських німців.

На заключному засіданні конференції була прийнята відповідна резолюція.

Н. О. ТЕРЕНТЬЄВА (Київ)

Міжнародна наукова конференція "Греки в Україні (XVIII—XX ст.): соціальне життя, наука, культура"

25 вересня — 2 жовтня 1996 р. в Одесі відбулася міжнародна наукова конференція "Греки в Україні (XVIII—XX ст.): соціальне життя, наука, культура". Її організаторами від Греції були Фонд грецької культури та Інститут балканістики (м. Салоніки). До складу грецької делегації входили вчені Салоніцького університету ім. Арістотеля, Критського і Пірейського університетів, Інституту балканістики (м. Салоніки), університету Понтіос та Центру неоелліністичних досліджень Національного фонду досліджень.

З української сторони наукову зустріч учених підготував історичний факультет Одеського державного університету. До складу української делегації ввійшли вчені Одеського університету, Інституту історії України НАНУ, Державного архіву Одеської області, Науково-дослідного центру кримознавства.

Російську делегацію представили вчені Московського університету та Інституту слов'янознавства й балканістики Російської академії наук.

26 вересня відбулося відкриття конференції. Присутніх привітав радник заступника міністра закордонних справ Греції п. К о с т я н т и н С т а в р о п у л у. Від імені директора Фонду грецької культури він висловив задоволення станом наукових зв'язків України й Греції в галузі гуманітарних наук і відзначив значні перспективи для їх розвитку. Представник МЗС Греції пані І ф і г е н і я К о н д о л е о н д о с підкреслила актуальність вивчення історичних зв'язків між народами України й Греції. Вона зауважила, що сприятливі умови для розвитку всебічних контактів і взаємовигідного співробітництва створюються давніми духовними традиціями й торговими зв'язками, самим фактом проживання на території України понад 100 тис. громадян грецького походження, спільними інтересами у забезпеченні миру й стабільності в Європі.

Вітаючи учасників конференції, заступник голови обласної держадміністрації Ю р і й П е т р е н к о зазначив, що концепція розгляду культурних відносин між Грецією й Україною як діалогу культур народів цих країн дає ключ до розуміння важливих моментів топологічної близькості багатьох художніх явищ, популярності античних традицій в українському мистецтві та літературі (творчість І. Котляревського, Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки, А. Малишка, М. Рильського та ін.), а також українських — у грецькому (популярність хороших творів Д. Бортнянського, Б. Березовського, А. Веделя).

На засіданнях конференції було представлено 18 наукових доповідей та повідомлень, в яких було розглянуто широкий спектр російсько-українсько-грецьких економічних, суспільно-політичних і культурних взаємозв'язків XVIII—XX ст.

Великий інтерес викликала доповідь А р т е м а К с а н т о п у л у - К і р і а к у (Греція) "Греки України кінця XVII—XX ст. в грецькій історіографії", в якій дано детальний аналіз основних праць грецьких істориків. Довповідач відзначила, що серед досліджень, присвячених діяльності грецьких переселенців в Україні, важливе місце займають монографії Ламбісіса, Палеолоса, Теохорідіса, Павлідіса, Ставропулу, Фотіадіса, Папулідіса, Забантіса, Власіса, Дінопулоса та інших. На жаль, цих праць немає в багатьох великих бібліотеках колишнього Радянського Союзу і сучасної України, що утруднює роботу як російських, так і українських вчених над цією проблемою. А р т е м а К с а н т о п у л у -

К і р і а к у підкреслила, що в 90-і роки з'явилися нові можливості для європейського співробітництва в галузі культури і в цьому процесі роль істориків, філологів, етнографів, філософів, мистецтвознавців досить велика.

Л і л і я Б і л о у с о в а (Україна) свою доповідь присвятила мало-дослідженим джерелам по вивченню історії греків на Півдні України (кінець XVII—XX ст.), що зберігаються в Державному архіві Одеської області. Документи, що висвітлюють переселення греків на Україну і діяльність грецьких общин, повідомила доповідач, містяться у фондах "Одеський магістрат", "Одеська міська дума", "Одеський будівельний комітет", "Одеський комерційний суд", "Духовна консисторія", "Матеріали І Всеросійського перепису населення", "Канцелярія Одеського градоначальника", "Паспортний стіл", а також у фондах Рішельєвського ліцею, Родоканакієвського училища, Новоросійського університету.

Доповідь М а р г а р и т и А р а д ж і о н і (Україна) "Грецьке населення Криму в кінці XVIII ст.: чисельність, соціальний, професійний склад" була підготовлена по документах Центрального державного архіву Автономної Республіки Крим.

Важливий події в історії Греції було присвячено доповідь Г р и г о р і я А р ш а (Росія) "Грецькі колонії Північного Причорномор'я і боротьба Греції за національне визволення (перша третина XIX ст.)". Як зазначено в доповіді, дипломатичне листування свідчить, що Росія займала серед великих держав того часу позицію найбільшого сприяння справі еллінів — визволення від османського іга і створенню незалежної грецької держави. На підставі архівних документів Г. Арш показав значну роль емігрантів (передусім греків) у заснуванні й розвитку міст Північного Причорномор'я, їх вклад у відкриття багатьох культосвітніх закладів. У доповіді було наведено нові дані про підготовку грецької революції 1821—1828 рр.

Великий інтерес викликали виступи, присвячені діяльності грецької общини Одеси в XIX — на початку XX ст., яка займала особливе місце в розвитку взаємозв'язків народів Росії і Греції. Саме тут восени 1814 р. було створено грецьку таємну патріотичну організацію "Філікі-Етерія", що підготувала й очолила 1821 р. повстання греків проти османського панування. Боротьба, як відомо, тривала протягом 8-ми років і завершилася проголошенням незалежності Греції.

Г р и г о р і й П ' я т и г о р с ь к и й (Україна) свою доповідь присвятив вкладу грецького населення Одеси в підготовку повстань у грецьких провінціях Османської імперії в 1878 р. Ці повстання були найзначнішими подіями в протиосманському русі.

О л е г Д е м і н (Україна) розповів про формування грецької наукової інтелігенції в XIX ст., а С о ф р о н і с П а р а д і с о п у л о с (Греція) — про історію створення й діяльність Родоканакієвського училища для дівчат в Одесі.

М а р і я К а р а в і я (Греція) повідомила про життя грецької общини в Одесі, проілюструвавши свій виступ зібраними нею унікальними фотографіями, більшість з яких зберігається в приватних колекціях.

Значний інтерес викликали доповіді, присвячені торгово-економічним зв'язкам Греції і Росії. У доповіді Д з е л і н и Х а р л а ф т і (Греція) "Грецькі торгово-морські сіті в Південній Росії. 1830—1914 рр." представлено факти, які дозволяють стверджувати, що засновані греками торгові дома вели активну комерційну діяльність не тільки в Південній Росії, а й у багатьох країнах Європи, що вони були добре організовані, укомплектовувались комерсантами, які добре знали свою справу.

І о а н н а П е п е л а с і-М і н о г л у (Греція) у своїй доповіді "Підприємницькі стратегії грецьких торгових домів біля Чорного моря.

1870—1917 рр." представила документи, що підтверджують виникнення грецьких торгових домів у межах потреб економічного розвитку країни, наявність пільг для їх підприємницької діяльності, а також сприяння грецьких переселенців проникненню в ринок виробників. З часом грецькі торгові дома ставали міжнародними.

Васіліос Кардасіс (Греція) проаналізував причини вибору місця розселення греків і діяльність грецьких общин у контексті історичного розвитку Російської імперії. В його доповіді "Греки в Південній Росії в XIX ст." підкреслено необхідність вивчення різноманітної громадської і добродійної діяльності грецьких переселенців, яка визначила певною мірою їх досить великий політичний авторитет у російському суспільстві.

Відомо, що Ніжин, як великий торговий центр, з'єднав Росію, Польщу і Крим. Грецьке братство Ніжина було визнано релігійним, торговим і національним об'єднанням як місцевими державними і релігійними інстанціями, так і Вселенським патріархатом. Архіви і бібліотеки братства становили значний інтерес і були предметом вивчення для багатьох дослідників у XIX ст. Про все це, а також про важливість сучасних досліджень архіву Ніжинського грецького братства, документи якого, без сумніву, відкриють нові факти щодо історії присутності греків у Російській імперії, розповів у своїй доповіді Костянтин Папулідіс (Греція).

Велику увагу привернули доповіді, присвячені історії радянсько-грецьких відносин між двома світовими війнами і становищу грецької діаспори на території колишнього Радянського Союзу. Доповідь Костянтиноса Фотіадіса (Греція) була присвячена аналізу участі Греції у воєнних діях Антанти. Доповідач представив нові дані про трагічний стан грецького населення в Одесі 1918—1921 рр. і підкреслив, що участь Греції в антирадянській інтервенції була дипломатичним кроком її уряду.

Радянсько-грецьким відносинам і становищу грецької діаспори в СРСР у 30-і роки XX ст. присвятила свою доповідь Тетяна Нікітіна (Росія). Наведені нею документи Міністерства закордонних справ Росії свідчать, що розстановка сил на міжнародній арені значно сприяла встановленню досить рівних, позитивних відносин між СРСР і Грецією (певну роль у цьому відіграла присутність на території Радянської держави значної грецької діаспори).

Проблеми національно-культурного відродження греків України в 20-і — на початку 30-х років, а також діяльність держави, спрямовану на підтримку культурного і соціального розвитку грецького населення, було розглянуто в доповіді Наталі Терентьєвої (Україна). Вона відзначала, що проведення національно-культурної роботи серед греків України не було забезпечене професійними та матеріальними ресурсами, внаслідок чого така робота здійснювалася лише в галузі освіти і майже не торкнулася сфери соціального життя; що помилки в прийнятті деяких важливих рішень другої половини 20-х років стали основою нагромадження негативних моментів у цій галузі й на початку 30-х років XX ст., а ідеологізація всього життя радянського суспільства зробила неможливим об'єктивний аналіз результатів життєдіяльності греків України, розробки якісно нових підходів до вирішення проблем їх національно-культурного відродження.

Доповідь Власіса Агтзідіса (Греція) була присвячена розвитку грецької публіцистики в Радянському Союзі між двома світовими війнами. У 29 газетах і 7 журналах, що видавалися в той період, повідомив доповідач, широко висвітлювалися події, які відбувалися в СРСР і місцях компактного проживання греків, на їх сторінках публікувалися твори молодих літераторів-греків.

Увагу присутніх привернули доповіді Іоанніса Казазіса (Греція) про відродження грецької освіти у Східній Європі та районах Причорномор'я, а також Фрагіскі Абатзопулу (Греція) — про життєвий шлях і творчість грецького вченого Панагоса Аксіотіса.

Слід відзначити, що для дискусій, які розгорілися після заслухання доповідей і повідомлень, як і для роботи конференції в цілому, характерною була атмосфера взаємної поваги. Керівник грецької делегації Костянтин Папулідіс підкреслив, що проведення конференції сприяло подальшому розширенню наукового співробітництва вчених України, Росії й Греції. Він запропонував організувати Фонд дослідження життя греків у зарубіжжі і закликав учених об'єднати свої зусилля для вивчення історії розвитку й діяльності грецької діаспори, перш за все в країнах СНД.

На заключному засіданні вчені домовилися про подальший обмін науковою літературою, а також обговорили ряд питань про підготовку спільних публікацій. Одностайно було прийняте рішення про продовження спільної роботи в дослідженні історичних зв'язків між народами двох країн.

Наступну конференцію заплановано провести 1998 р. у Греції.

М. М. ВАРВАРЦЕВ (Київ)

Міжнародний семінар у Пізі "Мадзінізм у світі"

У плеяді найвизначніших діячів XIX ст. чільне місце посідає мислитель і революціонер Джузеппе Мадзіні (1805—1872), постать якого викликала і продовжує викликати неоднозначні, часом протилежні оцінки. Щоправда, жодна сторона не піддає сумніву його важливу роль у боротьбі італійського народу за незалежність своєї держави. Але Мадзіні не обмежувався національними інтересами власної країни. Патріот Італії, він водночас був палким прихильником і пропагандистом визволення всіх гноблених народів та їх єднання на засадах свободи, братерства й рівноправного співробітництва. Події останнього десятиліття ще раз показали, що проблеми, які порушував великий італієць, вийшли далеко за межі його доби. Про Мадзіні та його спадщину (тільки "національне видання" його творів вже перевищило за сто томів) дедалі більше сьогодні згадують історики і політики, культурологи і юристи. Це, власне, спричинило до об'єднання дослідників з різних країн для подальших студій мадзінізму, що сформувався у поважну суспільно-політичну течію світового розвитку. Таким форумом учених став Міжнародний семінар під назвою "Мадзінізм у світі", який відбувся 17—19 жовтня 1996 р. в Пізі. Головним організатором цієї зустрічі виступив інститут "Домус мадзініана" з участю загальноіталійської державної інституції — Національної ради по дослідженнях, Пізанського університету, пізанських вищих шкіл — педагогічної та "Сант-Анна" для університетських студій і вдосконалення кваліфікації. Проведенню семінару сприяли також Конституційний суд Італії, міністерства закордонних справ, культури, адміністративні органи міста та провінції Пізи, області Тоскана, наукова комісія Фундації П'яджо, торговельна палата та ощадний банк Пізи.

До цього старовинного міста, визначного центру науки і культури Європи, з'їхалися, крім численних італійських фахівців, дослідники з Англії, Болгарії, Греції, Індії, Іспанії, Польщі, Румунії, Угорщини, України, Франції, Швейцарії, Югославії, Японії. До програми форуму

Увагу присутніх привернули доповіді Іоанніса Казазіса (Греція) про відродження грецької освіти у Східній Європі та районах Причорномор'я, а також Фрагіскі Абатзопулу (Греція) — про життєвий шлях і творчість грецького вченого Панагоса Аксіотіса.

Слід відзначити, що для дискусій, які розгорілися після заслухання доповідей і повідомлень, як і для роботи конференції в цілому, характерною була атмосфера взаємної поваги. Керівник грецької делегації Костянтин Папулідіс підкреслив, що проведення конференції сприяло подальшому розширенню наукового співробітництва вчених України, Росії й Греції. Він запропонував організувати Фонд дослідження життя греків у зарубіжжі і закликав учених об'єднати свої зусилля для вивчення історії розвитку й діяльності грецької діаспори, перш за все в країнах СНД.

На заключному засіданні вчені домовилися про подальший обмін науковою літературою, а також обговорили ряд питань про підготовку спільних публікацій. Одностайно було прийняте рішення про продовження спільної роботи в дослідженні історичних зв'язків між народами двох країн.

Наступну конференцію заплановано провести 1998 р. у Греції.

М. М. ВАРВАРЦЕВ (Київ)

Міжнародний семінар у Пізі "Мадзінізм у світі"

У плеяді найвизначніших діячів XIX ст. чільне місце посідає мислитель і революціонер Джузеппе Мадзіні (1805—1872), постать якого викликала і продовжує викликати неоднозначні, часом протилежні оцінки. Щоправда, жодна сторона не піддає сумніву його важливу роль у боротьбі італійського народу за незалежність своєї держави. Але Мадзіні не обмежувався національними інтересами власної країни. Патріот Італії, він водночас був палким прихильником і пропагандистом визволення всіх гноблених народів та їх єднання на засадах свободи, братерства й рівноправного співробітництва. Події останнього десятиліття ще раз показали, що проблеми, які порушував великий італієць, вийшли далеко за межі його доби. Про Мадзіні та його спадщину (тільки "національне видання" його творів вже перевищило за сто томів) дедалі більше сьогодні згадують історики і політики, культурологи і юристи. Це, власне, спричинило до об'єднання дослідників з різних країн для подальших студій мадзінізму, що сформувався у поважну суспільно-політичну течію світового розвитку. Таким форумом учених став Міжнародний семінар під назвою "Мадзінізм у світі", який відбувся 17—19 жовтня 1996 р. в Пізі. Головним організатором цієї зустрічі виступив інститут "Домус мадзініана" з участю загальноіталійської державної інституції — Національної ради по дослідженнях, Пізанського університету, пізанських вищих шкіл — педагогічної та "Сант-Анна" для університетських студій і вдосконалення кваліфікації. Проведенню семінару сприяли також Конституційний суд Італії, міністерства закордонних справ, культури, адміністративні органи міста та провінції Пізи, області Тоскана, наукова комісія Фундації П'яджо, торговельна палата та ощадний банк Пізи.

До цього старовинного міста, визначного центру науки і культури Європи, з'їхалися, крім численних італійських фахівців, дослідники з Англії, Болгарії, Греції, Індії, Іспанії, Польщі, Румунії, Угорщини, України, Франції, Швейцарії, Югославії, Японії. До програми форуму

було включено 40 доповідей, розподілених на чотири проблемно-тематичні сесії: "Історія історіографії", "Політична думка і концепція демократії", "Ідея нації і питання національностей", "Соціальна теорія і громадська діяльність". Порядок засідань був складений так, що кожен учасник семінару мав можливість бути присутнім на всіх доповідях і в такий спосіб скласти повне уявлення про новітні розробки не тільки своїх колег по сесії, а й тих, хто працює в суміжних галузях мадзінізнавства. Кожна сесія починалася оглядовими доповідями, підготовленими відомими істориками — університетськими професорами Джузеппе Монсаграті (Рим), Сальво Мастеллоне (Флоренція), Франческо Гуїда (Венеція), Франко Делла Перута (Мілан). Їхні виступи великою мірою задавали тон розгортанню обміну думками і дискусіям.

У самій Італії семінар був сприйнятий як неординарна подія в науковому житті і викликав схвалення з боку дослідницьких закладів та науковців, відгуки в засобах масової інформації. На ім'я президента Інституту проф. Луїджі Донато надійшла телеграма Президента Італійської Республіки Оскара Луїджі Скальфоро, в якій зазначається: "Сердечно вітаю поважних доповідачів і всіх учасників першого міжнародного семінару "Мадзінізм у світі"; особливо радий передати щире "ласкаво просимо" Італії бажаним зарубіжним гостям. Слід сподіватися на авторитетний вклад науки, завдяки якому уявлення про Джузеппе Мадзіні можуть бути поглиблені з'ясуванням впливу, котрий він справив поза національними кордонами на вироблення нових трактовок демократії і свободи". Президент країни порівняв працю науковців, які зібрались у Пізі, з такою інституцією, як суд присяжних, що символізує в демократичному суспільстві незаангажовану об'єктивну думку.

З цих позицій, власне, й розглядалися різні аспекти політичних, ідейних та інших зв'язків мадзінізму, який формувався на широкій базі утвердження демократії, принципу національності, робітничого руху, емансипації жінок, освіти і поширення культури. Низка доповідей, що торкалася питань історії країн Східної Європи, була запропонована в основному дослідниками, які прибули з цього регіону на запрошення італійської сторони. Цілком слушно, що переважно в їх виступах йшлося про слов'янську проблематику, якій найбільшу увагу було приділено на 3-й сесії, де про впливи і зв'язки Мадзіні доповідали Франческо Гуїла (Венеціанський університет), Ардуїно Аньеллі (Трієстинський університет), Йоанна Угневська (Варшавський університет), Тетяна Кріцман-Малев (Трієст), Крумка Шарова (Болгарська академія наук), Любінка Карпович (Ріка-Фіуме). Схожі із слов'янськими аспекти взаємин з мадзінізмом висвітлювалися також в усіх інших доповідях, з якими виступили на цій сесії Гіта Співастава (Харан Сінг університет, Індія), Йорді Кассасар (Барселонський університет), Марія Мануела Таверес Рібейро (університет м. Коїмбра).

Цілком новою для мадзіністських студій стала українська тема, якій було присвячено доповідь "Український національний рух у контексті мадзіністської доктрини" головного наукового співробітника Інституту історії України НАНУ д-ра іст. наук М. М. Варварцева. Порівняльний аналіз італійських та українських історичних документів дав змогу внести нові акценти у визначення ідейних джерел Кирило-Мефодіївського товариства, у характеристику діяльності українських демократів-шестидесятників, Михайла Драгоманова, зробити корективи в усталені оцінки їхніх програмних поглядів щодо національної державності, федералізму тощо. Заключною на згаданій сесії була доповідь Маріоді Наполі (бібліотека Палати депутатів Італії) "Національність і людство: "Голос народів" (1918—19)", цікава тим,

що в ній йшлося про журнал, який першим в Італії розглянув перебудову повоєнної Європи з позиції мадзіністського принципу національності і в цьому зв'язку згадував і Україну. Зазначимо, що редактором цього видання був визначний громадсько-політичний діяч і філантроп У м б е р т о Д з а н о т т і - Б ' я н к о , який невдовзі (у 1922 р.) відвідав Україну з місією допомоги голодуючим і залишив записи про це у своєму щоденнику.

Семинар завершився роботою Круглого столу, що проходив під девізом "Мадзінізм між ХХ і ХХІ ст." Змістовна вступна доповідь, виголошена головною — віце-президентом Інституту "Домус мадзініана" проф. Д ж у л ь я н о ю Л і м і т і , — окреслила як здобутки міжнародних досліджень, так і їх перспективи. Закриваючи семінар, Дж. Ліміті підкреслила важливе значення для історичної науки вивчення спадщини Мадзіні, її впливу у світі, відзначивши в цьому зв'язку працю науковців зарубіжних країн, у тому числі України.

На завершення відбулася презентація анналів "Мадзінізм у світі" за 1995 і 1996 рр., опублікованих у Пізі "Домусом мадзініана" при фінансовій підтримці Національної ради по дослідженнях під редакцією Д ж у л ь я н и Л і м і т і та за участю М а р і о д і Н а п о л і , Ф р а н ч е с к о Г у і д и , Дж. М о н с а г р а т і . У виданні широко представлено студії істориків з різних країн і вперше з України — дослідницю розробку М. М. Варварцева "Поширення мадзіністської думки в Україні ХІХ ст.", здійснену переважно на архівних матеріалах.

Необхідно відзначити, що інститут "Домус мадзініана" — ініціатор семінару — є одним з провідних італійських центрів документації й досліджень історії Рісорджименто. Заснований 1952 р., він міститься в будинку, де після повернення з тривалої еміграції жив і помер Джузеппе Мадзіні. Тут функціонують зразково впорядковані спеціалізована бібліотека, архів, меморіальний музей. Від недавнього часу у фондах цієї установи зберігаються й українські матеріали. Інститут здійснює велику публікаторську діяльність: видає свій журнал "Bollettino della Domus mazziniana", монографії в двох серіях — "науковій" і "популярній", матеріали наукових конференцій, присвячених Мадзіні та його послідовникам.

В. М. ГОРОБЕЦЬ (Київ)

Започаткування історичних читань, присвячених пам'яті І. О. Гуржія

У жовтні 1996 р. виповнилося 25 років від дня смерті видатного українського історика, члена-кореспондента Академії наук УРСР, доктора іст. наук, професора, колишнього завідувача відділом та заступника директора Інституту історії АН УРСР Івана Олександровича Гуржія. Вшановуючи пам'ять визначного вченого та організатора науки, науковці Інституту історії України НАН України, викладачі та студенти Черкаського педагогічного університету ім. Богдана Хмельницького, представники інших наукових інституцій, за участю громадськості та державної адміністрації Черкащини 22 листопада 1996 р. в рамках VI Всеукраїнських історичних читань "Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку" провели на батьківщині історика в с. Худяки Черкаського р-ну Черкаської обл. вечір пам'яті І. О. Гуржія, яким започаткували щорічні Гуржівські читання. Рішення про їх проведення було ухвалено 5 жовтня 1995 р. Вченою радою Інституту історії України.

Вечір пам'яті розпочався з виступу завідувача кафедрою історії України Черкаського педагогічного університету, доктора іст. наук А. Ю. Чабана. Він висловив щире подяку землякам вченого, колективу Інституту історії України НАН України, присутнім на зібранні науковцям, викладачам і студентам за те, що вони шанують пам'ять видатного черкащанина, уважно вивчають та плідно розробляють започатковані ним напрями дослідницької роботи.

З привітальним словом до учасників урочистого зібрання звернувся директор Інституту історії України НАН України, академік, доктор іст. наук В. А. Смолий. Він детально висвітлив життєвий і творчий шлях І. О. Гуржія, охарактеризував значний науковий доробок ученого, високо оцінив його як одного з провідних організаторів вітчизняної історичної науки 50-х — початку 70-х рр. Зокрема, В. А. Смолій звернув увагу присутніх на надзвичайну цілісність вдачі вченого, його цілеспрямованість, яка дозволила селянському юнакові з бідняцької родини за порівняно короткий час здобути ґрунтовну освіту, стати висококваліфікованим фахівцем, завоювати заслужений авторитет у науковому середовищі не лише в Україні, а й за її межами. На його долю, відзначив далі виступаючий, випали всі труднощі та випробування, які довелося долати країні та її народові в цілому. Відразу ж після завершення навчання в Одеському університеті І. О. Гуржій уже 27 червня 1941 р. відправився на фронт. Пройшовши всю війну, діставши серйозні поранення та контузію, лише у квітні 1945 р. за станом здоров'я був демобілізований і зміг повернутися до мирної праці. А в листопаді того ж року, поправивши трохи підірване війною здоров'я, І. О. Гуржій вступає до аспірантури Інституту історії АН УРСР. Через неповних три роки, в травні 1948 р., успішно захищає кандидатську дисертацію "Повстання турбаївців". Після цього розпочинається наукова робота в Інституті історії, а з нею — поступове сходження до вершин науки. Протягом 50—60-х рр. з-під пера історика виходять численні наукові праці, в тому числі й кілька капітальних монографій: "Повстання селян в Турбаях (1789—1793)", "Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини 19 ст.", "Зародження робітничого класу України", "Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років 18 ст. до 1861 р.", "Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця 18 ст. до 1861 року)", "Україна в системі всеросійського ринку 60—90-х років 19 ст." Водночас Іван Олександрович активно займається освітницькою діяльністю. Під його керівництвом чи за безпосередньою участю як автора виходять у світ численні підручники та посібники для шкіл і вузів республіки.

Значний науковий внесок ученого здобув визнання серед наукових кіл України. У 1954 р. йому присвоюється науковий ступінь доктора іст. наук, через рік — звання Професора, а в листопаді 1958 р. — обрано членом-кореспондентом АН УРСР.

Високо оцінив В. А. Смолій і науково-організаційну діяльність ученого. І. О. Гуржій тривалий час очолював відділ історії феодалізму, а згодом — історіографії та джерелознавства Інституту історії; з 1958 р. і до кінця життя обіймав посаду заступника директора по науковій роботі. Протягом 1963—1968 рр. — виконував обов'язки академіка-секретаря Відділу економіки, історії, філософії та права Президії АН УРСР. Крім того, Іван Олександрович був відповідальним редактором понад 20 монографій та збірників наукових статей, брав участь у роботі редколегій понад 30 видань, у тому числі й "Українського історичного журналу", "Истории СССР", "Науки і суспільства" і т. д.

В цілому, на думку доповідача, І. О. Гуржій вніс помітний вклад у розвиток вітчизняної історичної науки, збагативши її значними науковими досягненнями та започаткувавши нові напрями дослідницької

діяльності. Творчий доробок ученого вимагає серйозного вивчення та переосмислення.

Про роки спільної праці з І. О. Гуржієм в стінах Інституту історії розповів присутнім доктор іст. наук, професор І. М. Кулінич. Він, зокрема, відзначив високу фахову підготовку вченого, його надзвичайну працьовитість, людяність і порядність.

Черкаський краєзнавець Ю. М. Гуржій поділився власними спогадами про родину Івана Олександровича, згадав молоді роки майбутнього вченого. Крім того, від імені жителів села Худяків подякував науковцям, громадськості за увагу до їх славного земляка, у свою чергу запевнивши їх, що на батьківщині історика шанують його світлу пам'ять: одна з вулиць села носить його ім'я; на будинку місцевої школи встановлено меморіальну дошку; у місцевому музеї містяться експонати, що розповідають про життєвий і творчий шлях І. О. Гуржія.

Про роки навчання І. О. Гуржія на історичному факультеті Одеського університету розповіла доцент Черкаського педагогічного університету Ф. А. Палівода. Вона, зокрема, наголосила на тому, що потяг до наукової праці в Івана Олександровича пробудився вже зі студентської лави — в роки навчання в університеті він очолював студентське наукове товариство, опублікував свою першу статтю.

Від імені Черкаської районної держадміністрації виступив її голова О. М. Марченко, який відзначив небуденність акції по вшануванню пам'яті І. О. Гуржія не лише для його земляків — жителів села Худяків, а й громадськості всієї Черкащини. Також він запевнив присутніх, що пам'ять про визначного земляка й надалі буде шануватися на його батьківщині і на прикладі його життя та самовідданої праці виховуватимуться прийдешні покоління черкашан.

Син Івана Олександровича, кандидат іст. наук, старший науковий співробітник Інституту історії України О. І. Гуржій щиро подякував усім за теплі слова про батька, за збереження доброї пам'яті про нього.

Учасники вечора пам'яті І. О. Гуржія, підтримуючи висловлені виступаючими пропозиції, ухвалили рішення про щорічне проведення Гуржіївських читань і публікацію їх матеріалів спеціальними збірниками, а також про запровадження на історичному факультеті Черкаського університету іменної, Гуржіївської, стипендії, яка надаватиметься за відмінні успіхи в навчанні та плідну дослідницьку працю найкращим студентам.

Увагу присутніх привернули доповіді Іоанніса Казазіса (Греція) про відродження грецької освіти у Східній Європі та районах Причорномор'я, а також Фрагіскі Абатзопулу (Греція) — про життєвий шлях і творчість грецького вченого Панагоса Аксіотіса.

Слід відзначити, що для дискусій, які розгорілися після заслухання доповідей і повідомлень, як і для роботи конференції в цілому, характерною була атмосфера взаємної поваги. Керівник грецької делегації Костянтин Папулідіс підкреслив, що проведення конференції сприяло подальшому розширенню наукового співробітництва вчених України, Росії й Греції. Він запропонував організувати Фонд дослідження життя греків у зарубіжжі і закликав учених об'єднати свої зусилля для вивчення історії розвитку й діяльності грецької діаспори, перш за все в країнах СНД.

На заключному засіданні вчені домовилися про подальший обмін науковою літературою, а також обговорили ряд питань про підготовку спільних публікацій. Одностайно було прийняте рішення про продовження спільної роботи в дослідженні історичних зв'язків між народами двох країн.

Наступну конференцію заплановано провести 1998 р. у Греції.

М. М. ВАРВАРЦЕВ (Київ)

Міжнародний семінар у Пізі "Мадзінізм у світі"

У плеяді найвизначніших діячів XIX ст. чільне місце посідає мислитель і революціонер Джузеппе Мадзіні (1805—1872), постать якого викликала і продовжує викликати неоднозначні, часом протилежні оцінки. Щоправда, жодна сторона не піддає сумніву його важливу роль у боротьбі італійського народу за незалежність своєї держави. Але Мадзіні не обмежувався національними інтересами власної країни. Патріот Італії, він водночас був палким прихильником і пропагандистом визволення всіх гноблених народів та їх єднання на засадах свободи, братерства й рівноправного співробітництва. Події останнього десятиліття ще раз показали, що проблеми, які порушував великий італієць, вийшли далеко за межі його доби. Про Мадзіні та його спадщину (тільки "національне видання" його творів вже перевищило за сто томів) дедалі більше сьогодні згадують історики і політики, культурологи і юристи. Це, власне, спричинило до об'єднання дослідників з різних країн для подальших студій мадзінізму, що сформувався у поважну суспільно-політичну течію світового розвитку. Таким форумом учених став Міжнародний семінар під назвою "Мадзінізм у світі", який відбувся 17—19 жовтня 1996 р. в Пізі. Головним організатором цієї зустрічі виступив інститут "Домус мадзініана" з участю загальноіталійської державної інституції — Національної ради по дослідженнях, Пізанського університету, пізанських вищих шкіл — педагогічної та "Сант-Анна" для університетських студій і вдосконалення кваліфікації. Проведенню семінару сприяли також Конституційний суд Італії, міністерства закордонних справ, культури, адміністративні органи міста та провінції Пізи, області Тоскана, наукова комісія Фундації П'яджо, торговельна палата та ощадний банк Пізи.

До цього старовинного міста, визначного центру науки і культури Європи, з'їхалися, крім численних італійських фахівців, дослідники з Англії, Болгарії, Греції, Індії, Іспанії, Польщі, Румунії, Угорщини, України, Франції, Швейцарії, Югославії, Японії. До програми форуму

було включено 40 доповідей, розподілених на чотири проблемно-тематичні сесії: "Історія історіографії", "Політична думка і концепція демократії", "Ідея нації і питання національностей", "Соціальна теорія і громадська діяльність". Порядок засідань був складений так, що кожен учасник семінару мав можливість бути присутнім на всіх доповідях і в такий спосіб скласти повне уявлення про новітні розробки не тільки своїх колег по сесії, а й тих, хто працює в суміжних галузях мадзінізнавства. Кожна сесія починалася оглядовими доповідями, підготовленими відомими істориками — університетськими професорами Джузеппе Монсаграті (Рим), Сальво Мастеллоне (Флоренція), Франческо Гуїда (Венеція), Франко Делла Перута (Мілан). Їхні виступи великою мірою задавали тон розгортанню обміну думками і дискусіям.

У самій Італії семінар був сприйнятий як неординарна подія в науковому житті і викликав схвалення з боку дослідницьких закладів та науковців, відгуки в засобах масової інформації. На ім'я президента Інституту проф. Луїджі Донато надійшла телеграма Президента Італійської Республіки Оскара Луїджі Скальфоро, в якій зазначається: "Сердечно вітаю поважних доповідачів і всіх учасників першого міжнародного семінару "Мадзінізм у світі"; особливо радий передати щире "ласкаво просимо" Італії бажаним зарубіжним гостям. Слід сподіватися на авторитетний вклад науки, завдяки якому уявлення про Джузеппе Мадзіні можуть бути поглиблені з'ясуванням впливу, котрий він справив поза національними кордонами на вироблення нових трактовок демократії і свободи". Президент країни порівняв працю науковців, які зібрались у Пізі, з такою інституцією, як суд присяжних, що символізує в демократичному суспільстві незаангажовану об'єктивну думку.

З цих позицій, власне, й розглядалися різні аспекти політичних, ідейних та інших зв'язків мадзінізму, який формувався на широкій базі утвердження демократії, принципу національності, робітничого руху, емансипації жінок, освіти і поширення культури. Низка доповідей, що торкалася питань історії країн Східної Європи, була запропонована в основному дослідниками, які прибули з цього регіону на запрошення італійської сторони. Цілком слушно, що переважно в їх виступах йшлося про слов'янську проблематику, якій найбільшу увагу було приділено на 3-й сесії, де про впливи і зв'язки Мадзіні доповідали Франческо Гуїла (Венеціанський університет), Ардуїно Аньеллі (Трієстинський університет), Йоанна Угневська (Варшавський університет), Тетяна Кріцман-Малев (Трієст), Крумка Шарова (Болгарська академія наук), Любінка Карпович (Рієка-Фіуме). Схожі із слов'янськими аспекти взаємин з мадзінізмом висвітлювалися також в усіх інших доповідях, з якими виступили на цій сесії Гіта Співастава (Харан Сінг університет, Індія), Йорді Кассасар (Барселонський університет), Марія Мануела Таверес Рібейро (університет м. Коїмбра).

Цілком новою для мадзіністських студій стала українська тема, якій було присвячено доповідь "Український національний рух у контексті мадзіністської доктрини" головного наукового співробітника Інституту історії України НАНУ д-ра іст. наук М. М. Варварцева. Порівняльний аналіз італійських та українських історичних документів дав змогу внести нові акценти у визначення ідейних джерел Кирило-Мефодіївського товариства, у характеристику діяльності українських демократів-шестидесятників, Михайла Драгоманова, зробити корективи в усталені оцінки їхніх програмних поглядів щодо національної державності, федералізму тощо. Заключною на згаданій сесії була доповідь Маріоді Наполі (бібліотека Палати депутатів Італії) "Національність і людство: "Голос народів" (1918—19)", цікава тим,

що в ній йшлося про журнал, який першим в Італії розглянув перебудову повоєнної Європи з позиції мадзіністського принципу національності і в цьому зв'язку згадував і Україну. Зазначимо, що редактором цього видання був визначний громадсько-політичний діяч і філантроп У м б е р т о Д з а н о т т і - Б ' я н к о , який невдовзі (у 1922 р.) відвідав Україну з місією допомоги голодуючим і залишив записи про це у своєму щоденнику.

Семинар завершився роботою Круглого столу, що проходив під девізом "Мадзінізм між ХХ і ХХІ ст." Змістовна вступна доповідь, виголошена головною — віце-президентом Інституту "Домус мадзініана" проф. Д ж у л ь я н о ю Л і м і т і , — окреслила як здобутки міжнародних досліджень, так і їх перспективи. Закриваючи семінар, Дж. Ліміті підкреслила важливе значення для історичної науки вивчення спадщини Мадзіні, її впливу у світі, відзначивши в цьому зв'язку працю науковців зарубіжних країн, у тому числі України.

На завершення відбулася презентація анналів "Мадзінізм у світі" за 1995 і 1996 рр., опублікованих у Пізі "Домусом мадзініана" при фінансовій підтримці Національної ради по дослідженнях під редакцією Д ж у л ь я н и Л і м і т і та за участю М а р і о д і Н а п о л і , Ф р а н ч е с к о Г у і д и , Дж. М о н с а г р а т і . У виданні широко представлено студії істориків з різних країн і вперше з України — дослідницю розробку М. М. Варварцева "Поширення мадзіністської думки в Україні ХІХ ст.", здійснену переважно на архівних матеріалах.

Необхідно відзначити, що інститут "Домус мадзініана" — ініціатор семінару — є одним з провідних італійських центрів документації й досліджень історії Рісорджименто. Заснований 1952 р., він міститься в будинку, де після повернення з тривалої еміграції жив і помер Джузеппе Мадзіні. Тут функціонують зразково впорядковані спеціалізована бібліотека, архів, меморіальний музей. Від недавнього часу у фондах цієї установи зберігаються й українські матеріали. Інститут здійснює велику публікаторську діяльність: видає свій журнал "Bollettino della Domus mazziniana", монографії в двох серіях — "науковій" і "популярній", матеріали наукових конференцій, присвячених Мадзіні та його послідовникам.

В. М. ГОРОБЕЦЬ (Київ)

Започаткування історичних читань, присвячених пам'яті І. О. Гуржія

У жовтні 1996 р. виповнилося 25 років від дня смерті видатного українського історика, члена-кореспондента Академії наук УРСР, доктора іст. наук, професора, колишнього завідувача відділом та заступника директора Інституту історії АН УРСР Івана Олександровича Гуржія. Вшановуючи пам'ять визначного вченого та організатора науки, науковці Інституту історії України НАН України, викладачі та студенти Черкаського педагогічного університету ім. Богдана Хмельницького, представники інших наукових інституцій, за участю громадськості та державної адміністрації Черкащини 22 листопада 1996 р. в рамках VI Всеукраїнських історичних читань "Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку" провели на батьківщині історика в с. Худяки Черкаського р-ну Черкаської обл. вечір пам'яті І. О. Гуржія, яким започаткували щорічні Гуржівські читання. Рішення про їх проведення було ухвалено 5 жовтня 1995 р. Вченою радою Інституту історії України.

Вечір пам'яті розпочався з виступу завідувача кафедрою історії України Черкаського педагогічного університету, доктора іст. наук А. Ю. Чабана. Він висловив щире подяку землякам вченого, колективу Інституту історії України НАН України, присутнім на зібранні науковцям, викладачам і студентам за те, що вони шанують пам'ять видатного черкащанина, уважно вивчають та плідно розробляють започатковані ним напрями дослідницької роботи.

З привітальним словом до учасників урочистого зібрання звернувся директор Інституту історії України НАН України, академік, доктор іст. наук В. А. Смолій. Він детально висвітлив життєвий і творчий шлях І. О. Гуржія, охарактеризував значний науковий доробок ученого, високо оцінив його як одного з провідних організаторів вітчизняної історичної науки 50-х — початку 70-х рр. Зокрема, В. А. Смолій звернув увагу присутніх на надзвичайну цілісність вдачі вченого, його цілеспрямованість, яка дозволила селянському юнакові з бідняцької родини за порівняно короткий час здобути ґрунтовну освіту, стати висококваліфікованим фахівцем, завоювати заслужений авторитет у науковому середовищі не лише в Україні, а й за її межами. На його долю, відзначив далі виступаючий, випали всі труднощі та випробування, які довелося долати країні та її народові в цілому. Відразу ж після завершення навчання в Одеському університеті І. О. Гуржій уже 27 червня 1941 р. відправився на фронт. Пройшовши всю війну, діставши серйозні поранення та контузію, лише у квітні 1945 р. за станом здоров'я був демобілізований і зміг повернутися до мирної праці. А в листопаді того ж року, поправивши трохи підірване війною здоров'я, І. О. Гуржій вступає до аспірантури Інституту історії АН УРСР. Через неповних три роки, в травні 1948 р., успішно захищає кандидатську дисертацію "Повстання турбаївців". Після цього розпочинається наукова робота в Інституті історії, а з нею — поступове сходження до вершин науки. Протягом 50—60-х рр. з-під пера історика виходять численні наукові праці, в тому числі й кілька капітальних монографій: "Повстання селян в Турбаях (1789—1793)", "Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини 19 ст.", "Зародження робітничого класу України", "Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років 18 ст. до 1861 р.", "Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця 18 ст. до 1861 року)", "Україна в системі всеросійського ринку 60—90-х років 19 ст." Водночас Іван Олександрович активно займається освітницькою діяльністю. Під його керівництвом чи за безпосередньою участю як автора виходять у світ численні підручники та посібники для шкіл і вузів республіки.

Значний науковий внесок ученого здобув визнання серед наукових кіл України. У 1954 р. йому присвоюється науковий ступінь доктора іст. наук, через рік — звання Професора, а в листопаді 1958 р. — обрано членом-кореспондентом АН УРСР.

Високо оцінив В. А. Смолій і науково-організаційну діяльність ученого. І. О. Гуржій тривалий час очолював відділ історії феодалізму, а згодом — історіографії та джерелознавства Інституту історії; з 1958 р. і до кінця життя обіймав посаду заступника директора по науковій роботі. Протягом 1963—1968 рр. — виконував обов'язки академіка-секретаря Відділу економіки, історії, філософії та права Президії АН УРСР. Крім того, Іван Олександрович був відповідальним редактором понад 20 монографій та збірників наукових статей, брав участь у роботі редколегій понад 30 видань, у тому числі й "Українського історичного журналу", "Истории СССР", "Науки і суспільства" і т. д.

В цілому, на думку доповідача, І. О. Гуржій вніс помітний вклад у розвиток вітчизняної історичної науки, збагативши її значними науковими досягненнями та започаткувавши нові напрями дослідницької

діяльності. Творчий доробок ученого вимагає серйозного вивчення та переосмислення.

Про роки спільної праці з І. О. Гуржієм в стінах Інституту історії розповів присутнім доктор іст. наук, професор І. М. Кулінич. Він, зокрема, відзначив високу фахову підготовку вченого, його надзвичайну працьовитість, людяність і порядність.

Черкаський краєзнавець Ю. М. Гуржій поділився власними спогадами про родину Івана Олександровича, згадав молоді роки майбутнього вченого. Крім того, від імені жителів села Худяків подякував науковцям, громадськості за увагу до їх славного земляка, у свою чергу запевнивши їх, що на батьківщині історика шанують його світлу пам'ять: одна з вулиць села носить його ім'я; на будинку місцевої школи встановлено меморіальну дошку; у місцевому музеї містяться експонати, що розповідають про життєвий і творчий шлях І. О. Гуржія.

Про роки навчання І. О. Гуржія на історичному факультеті Одеського університету розповіла доцент Черкаського педагогічного університету Ф. А. Палівода. Вона, зокрема, наголосила на тому, що потяг до наукової праці в Івана Олександровича пробудився вже зі студентської лави — в роки навчання в університеті він очолював студентське наукове товариство, опублікував свою першу статтю.

Від імені Черкаської районної держадміністрації виступив її голова О. М. Марченко, який відзначив небуденність акції по вшануванню пам'яті І. О. Гуржія не лише для його земляків — жителів села Худяків, а й громадськості всієї Черкащини. Також він запевнив присутніх, що пам'ять про визначного земляка й надалі буде шануватися на його батьківщині і на прикладі його життя та самовідданої праці виховуватимуться прийдешні покоління черкашан.

Син Івана Олександровича, кандидат іст. наук, старший науковий співробітник Інституту історії України О. І. Гуржій щиро подякував усім за теплі слова про батька, за збереження доброї пам'яті про нього.

Учасники вечора пам'яті І. О. Гуржія, підтримуючи висловлені виступаючими пропозиції, ухвалили рішення про щорічне проведення Гуржіївських читань і публікацію їх матеріалів спеціальними збірниками, а також про запровадження на історичному факультеті Черкаського університету іменної, Гуржіївської, стипендії, яка надаватиметься за відмінні успіхи в навчанні та плідну дослідницьку працю найкращим студентам.